

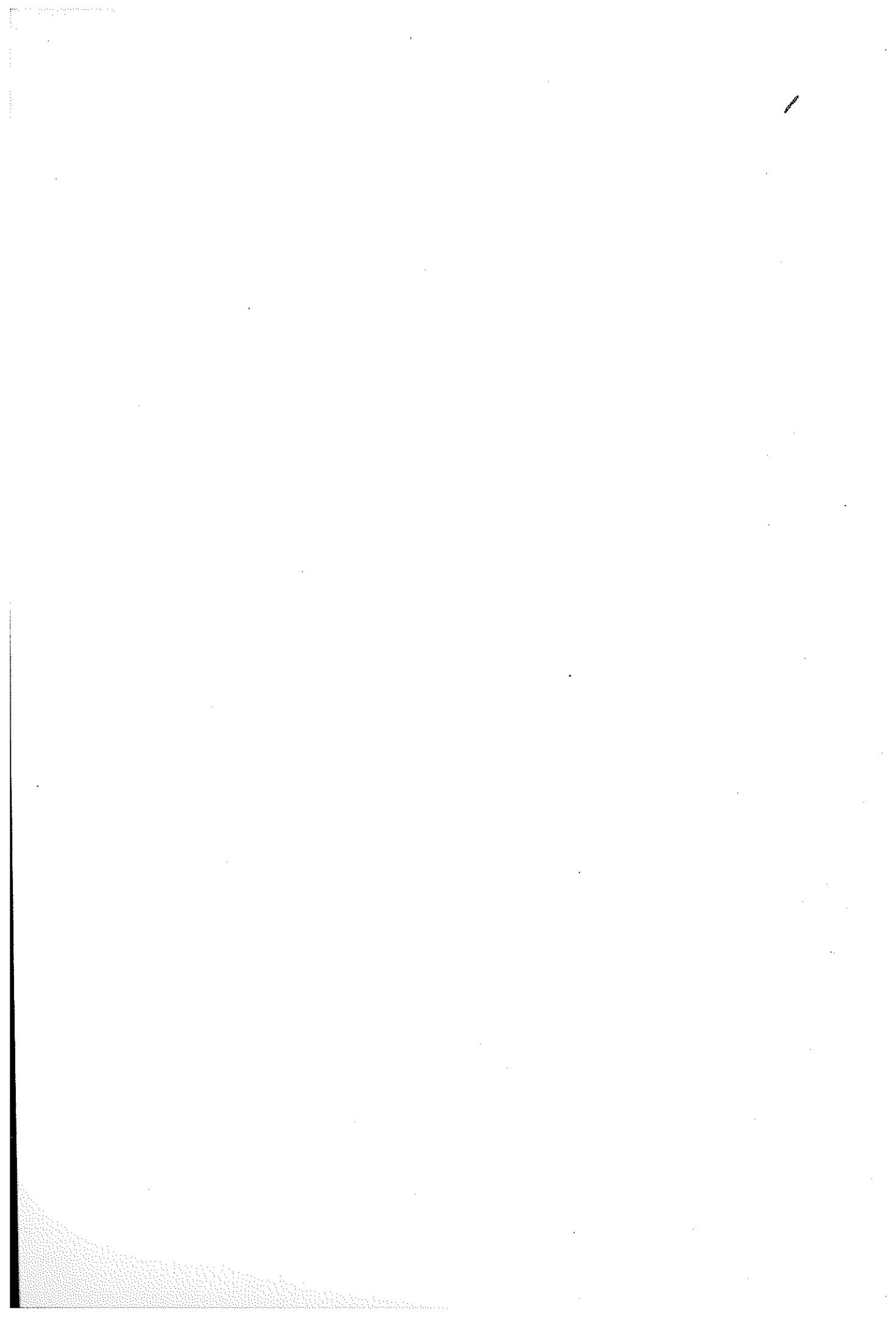
ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

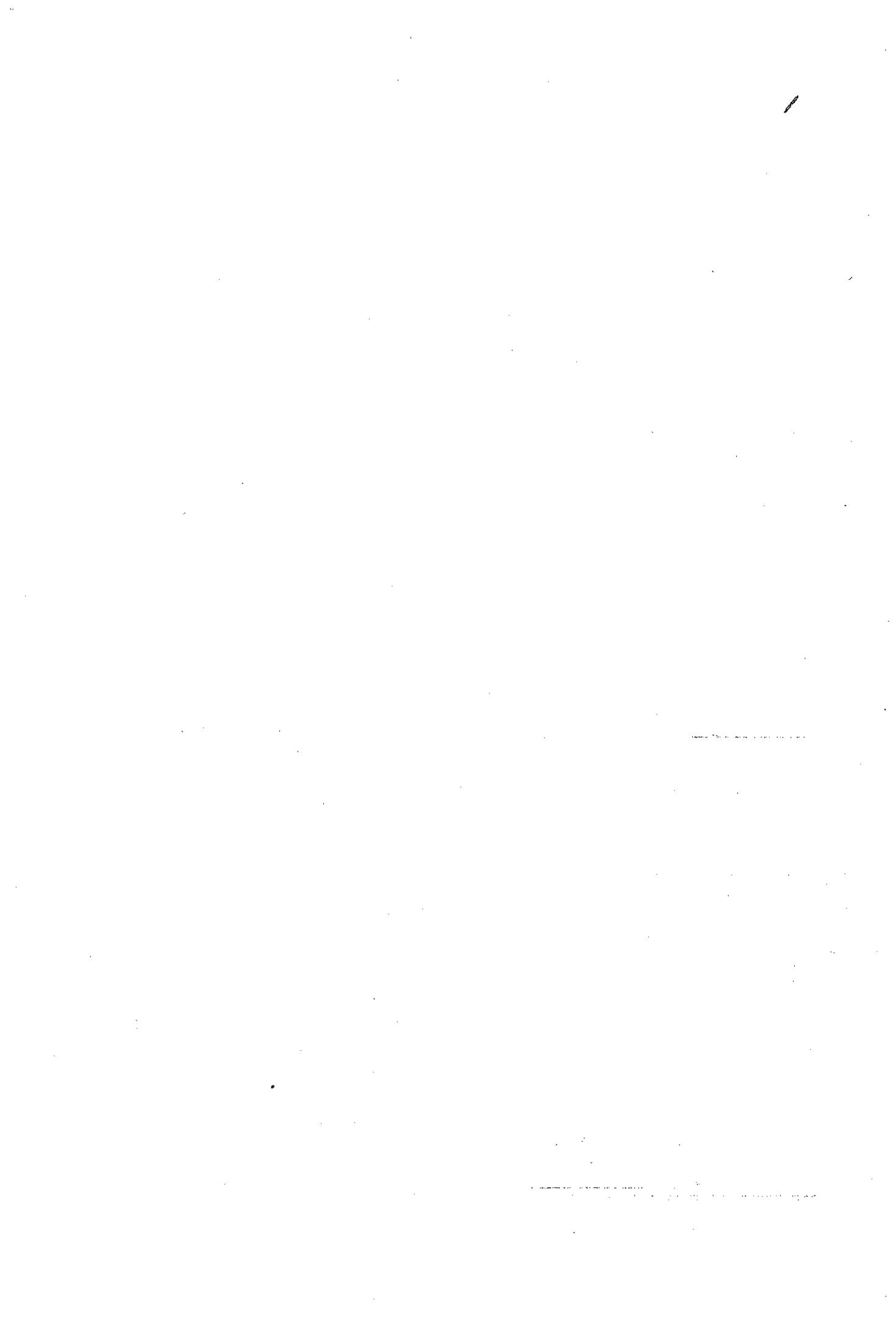
I

ЛЕСКОВАЦ

1961

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

Редакциони одбор:
ДРАГУТИН ЂОРЂЕВИЋ
СТОЈАН НИКОЛИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ДРАГИЋ СТАНКОВИЋ
МИОДРАГ СТЕФАНОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

Одговорни уредник:
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

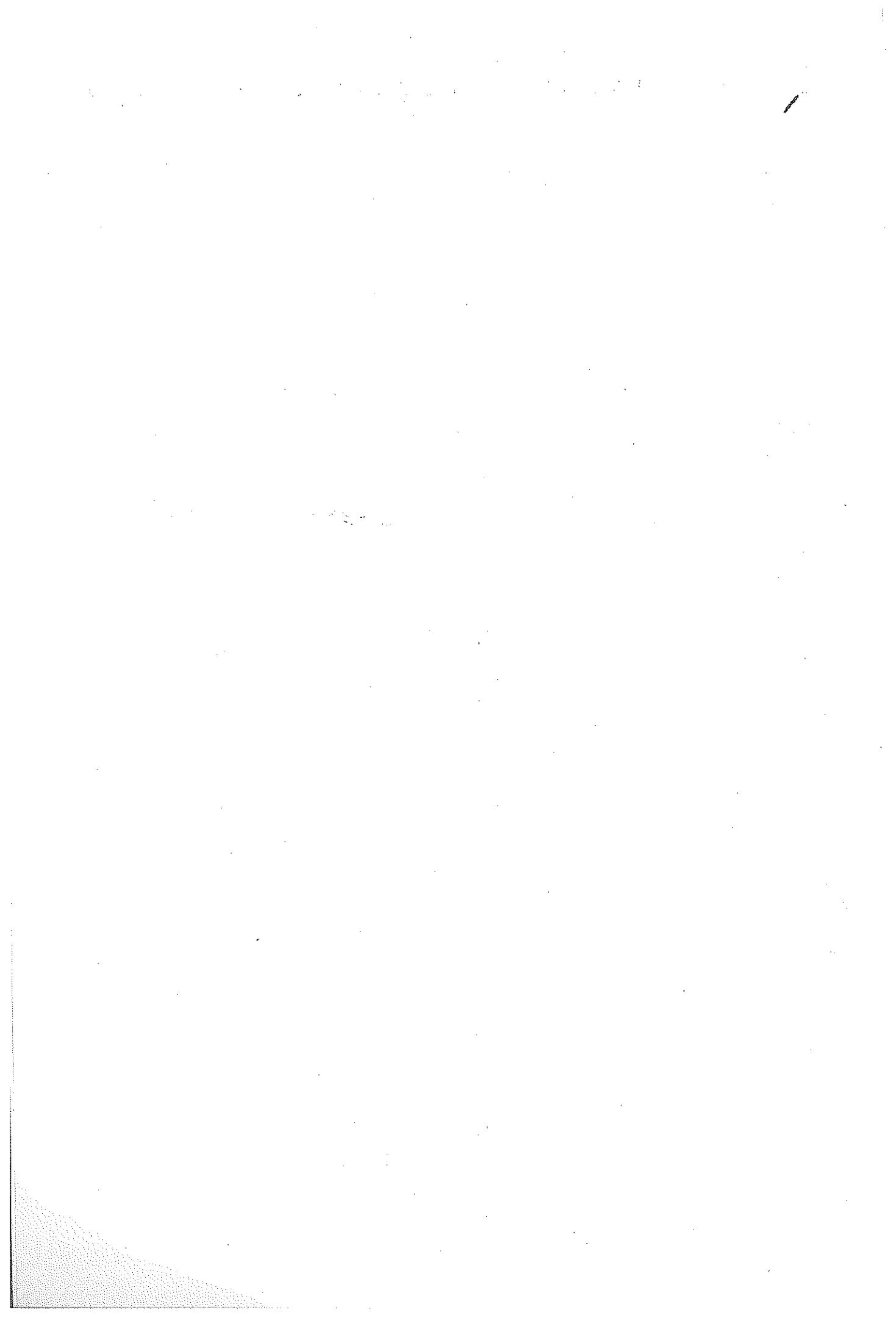
Штампа:
Новинско издавачко предузеће
„Наша реч“ — Лесковац, тел. 23-23

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

I

ЛЕСКОВАЦ 1961.

Наш крај са својим привредним, културним и административно-управним центром Лесковцем, несумњиво значајан део Јужног Поморавља, досад је недовољно научно проучен и приказан. Бурна историја овога краја, духовна и материјална култура становништва, које се често смењивало под утицајем разноврсних околности, прегнућа овог становништва, његова виштине, борба за националну слободу, социјална права и економски напредак, културно наслеђе и стваралаштво, особито у областима народне књижевности и уметности, као и цео низ других интересантних и значајних проблема, дакле чиšаво једно подручје са свим својим особеностима и богатом историјом, чека да буде научно испитано. Ако је на Шоме појту нешто и урађено пре другог светског рата, а послије њега објављени и озбиљни научни радови, који могу служити на част и ауторима и крају у коме су написани, ипак све то није доволјно да би се могло рећи да је овај предео, који нам је толико драг, свешту приказан онако како то он по свом значају заслужује.

Народни музеј у Лесковцу, руковођен искреном жељом да се лесковачки крај свесправи и с различитих аспеката научно проучи, покреће ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК са намером да то буде редовна публикација научних радова који би се у првој етапи односили на проблематику која је искључиво у вези са лесковачким крајем. Према Шоме ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК би, објављујући чланке, расправе и грађу о Лесковцу и околини, у доделно време постао једна збирка материјала од величина и ширег значаја. Ради истог циља, Народни музеј је поставио себи као задатак и то да повремено објављује и исту врсту радова у посебним публикацијама као своја издања. На тај начин, Народни музеј би постао центар целокупне делатности на проучавању лесковачког краја.

Народни музеј гаји наду да ће основне жеље из којих је произтекла идеја за издавање ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА и иницијатива за покретање једне шире издавачке делатности — нашти код сарадника и мјеродавних фактора на подршку и разумевање. Музеј очекује да ће код читалаца, особито млађих, појава ЗБОРНИКА побудити интересовање за завичајну прошлост. Нужно разумевање, подршка и одзиви, у ствари би били услов за оснивање овог најважнијег, или посменијег посла кога се лашио Народни музеј у Лесковцу. Уколико се тако схвата подухват са ЛЕСКОВАЧКИМ ЗБОРНИКОМ, ако уследи сарадња и ако музеј и даље буде наилазио на свесрдно разумевање наше народне власти, чијом засlugом и материјалном помоћи и излази ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК I, онда се Народни музеј може надати да ће са успехом у идућој години приредити и ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК II.

Редакциони одбор

Др Владимир Стојанчевић

Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду првог устанка

Међу Лесковчанима избеглим у слободну Србију за време првог устанка, којих је био прилично велики број, налазимо да се нарочито истичу војвода Стреља и кнез Момир, први именован у историјским изворима као „војвода Лесковачки“, а други као „кнез Лесковачки“. Иако су, у Србији за време првог устанка, то била велика и звучна звања, везана за одређене дужности и части, ипак су међу овом двојицом најистакнутијих Лесковчана постојале разлике у степену вршења власти, па чак и уочљиви ривалитет око личног угледа међу избеглицама из Лесковца и лесковачке нахије. Стога, поставља се интересантно питање: ко је међу њима у ствари био главни представник свога краја, и у чему су лежали основи за њихов међусобни сукоб.

У старијој српској историографији углавном је било забележено, и познато, име војводе Стреље, легендарног јунака који је највише остал запамћен по једној смелој диверзији извршеној 1807. г. у крају око Грделичке клисуре¹. За кнеза Момира, међутим, знатно се много мање. Недавно изашла, мања или добра студија о Стрељи и Лесковчанима у првом српском устанку², показала је то на један леп и документован начин.

Па ипак, кнез Момир није био, у своје време, незната личност и човек од другостепеног значаја за свој крај, како у завичају тако и у избеглиштву, у ослобођеној Србији. По свој прилици, врло је извесно да је он био у старом завичају представник лесковачког краја па му је, отуда, задржан и значај, као личности и руководиоца, и у Србији за све време трајања првог устанка. При крају устанка, у службеним документима првог реда, он се појављује упоредо, па чак и испред имена Стрељиног.

Ко је у ствари био кнез Момир, и како је са успехом он парирао акцији војводе Стреље и постигао да се првенство представљања лесковачке емиграције препусти њему, као кнезу, а не Стрељи као војводи, питање је на које се ваља осврнути и решити уколико то историјски извори омогућавају.

У Србији првог устанка, за све време трајања српско-турског ратовања, главну улогу у одбрани земље, нарочито фронта и пограничних крајева, имале су војводе, велике и мале. Стреља — иако није припадао реду најкрупнијих, великих војвода, није спадао ни у ред „војводица“, најнижих подређених војних старешина.³ Слично Хајдуку Вељку, Стреља је имао положај војводе, самосталног ујесекторског команданта који је, у специјалним околностима, могао и сам руководити (и сносити одговорност) одбрамбеним акцијама свога командног подручја. У делокругу војних ствари Стреља је несумњиво стајао изнад кнеза Момира.

Колико је познато, Стреља се први пут јако истакао 1807. г. приликом једне комбиноване, фронталне и позадинске, диверзије на окoliniу Лесковца којом приликом је и сам град, седиште пашалука, био нападнут, краткотрајно делимично запоседнут и потом опљачкан и спаљен.⁴ При крају првог устанка, Стреља је командант добровољаца и избеглица лесковачке нахије на

¹⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик знаменитих људи у српском народу новијега доба, Београд 1888; 699—702.

²⁾ Види: Сергије Димитријевић, Стреља. Лесковчани у Првом српском устанку (историја и предање), Лесковац 1954.

³⁾ Види: Деловодни протокол... Кара-Борђа Петровића, Београд 1848, 31, № 776 и на другим местима.

⁴⁾ У ствари Лесковац је био опкољаван од устаничких снага и 1807. а и 1809. године. О овоме биће речи на другом месту.

истакнутом сектору јужног српског фронта између Јужне Мораве и Јастрепца, и заједно са још неколицином секторских команданата, потчињен главној команди великог војводе Антонија Пљакића, иначе Карађорђевог зета. Бројно стање војске која је стајала под његовом командом износило је неколико стотина људи.

Управо у ово време, када је свој војводски позив учврстио, Стреља је дошао у крајње оштар сукоб са кнезом Момиром, па су ту њихову међусобицу — која је имала и дубљу позадину и шире последице — расправљали и Карађорђе и Правитељствујући совјет, односно попечитељства војних дела и унутрашњих послова. Како се из оскудних података види, изгледа да је кнез Момир био дошао у сукоб и са самим лесковачким емигрантима и њиховим кметовима и да је, чинећи „којекакве плетке и несогласија“ и „остале „кабаће“, најзад, маја месеца 1813. г., био насиљно довођен у Београд да дâ рачуна о своме раду и поступцима.⁵⁾ Кнез Момир, који је свакако управљао лесковачком емиграцијом у делокругу цивилне власти и био искључен из послова војне и ратне природе, како се то сазнаје из неколико података, одбијајао је од себе оптужбе војводе Стреље, и пред Карађорђем и у Совјету бранио своје поступке и своја права. Скора пропаст првог устанка потисла је у позадину овај случај, и кнеза Момира, уосталом као мно-ге друге старешине, одвела у емиграцију, најпре у Аустрију (и аустријске логоре) а затим у крајеве које су држали Руси под својом влашћу.

Зашто је кнез Момир дошао у сукоб и са другим, мањим старешинама лесковачких емиграната⁶⁾, и како је и на основу чега бранио своје поступке док је живео у Србији до 1813. године?

Један докуменат који наша историографија није уочила, или га бар — то је поуздано — није користила нити обратила пажњу на њега, показује ко је био кнез Момир и, самим тим, који су били основни за његову моћ опирања војним властима, иначе свемоћним у устаничкој Србији уочи њене пропasti 1813. године.

Наime, по свему изгледа, случај са кнезом Момиром имао је извесне, или бар донекле сличности са, на пример, крајинским оборкнезовима Карапанџићима и стравлашким Рашковићима. У данима првог устанка, најпре у своме крају, у лесковачкој нахији, а касније у емиграцији, у Србији, међу својим земљацима, он се јавља као наследник лесковачких кнезова бератлија, носилаца извесних самоуправних права у лесковачком пашалуку.

Докуменат који о томе говори саопштио је, у виду једног писма, Димитрије С. Момировић, син кнеза Момира, Вуку Каракићу 1838. г.⁷⁾. Због његове важности за нашу тему ми га доносимо *in extenso*, готово у целини. „Ви ми пишете — обраћа се Д. Момировић Вуку — да за покојнога мојега отца нисте заборавили: прва се прилика додати, казалисте, и ви ћете испунити ваше обећање и дужност. Љубезни и многопочитајеми Вук Стефановић! ако је та дужност, о којој ви говорите, у односу на само мене, ја је не примам, нећу је; ако ли је она вообщте к роду Србскоме, којим се ми спроведљиво гордимо, макар гди и како били, а ви испуните ваше обећање, које вам је и од руке, јербо сте одавно почели писати као *Плутарх Србски*. Само у том односу сообщавам вам о покојном кнезу Момиру оно, што сам чуо прошасте 1837 године, из уста мајке моје, старе и добредетљне жене Момирове Стане (Станике), која пребива и сад у Кишењеву...“

После овог увода који објашњава мотиве Момировићевог писања Вуку Каракићу, односно даје одговор на Вукова постављена питања, следило је главно излагање: „Отац тије, сине, тако ми је говорила мати, родио се у Лесковцу и живео је заједно с отцем својим, а твојим дедом, до самог погибија Стојановог од Шашић Паше Лесковачког, и то је било скоро пред тим, што да се зарате Срби. Момир покојни ми је говорио, да му је Паша убио отца зато, што је био бератлија. Ја ти право, сине, незнам шта ће му то рећи по турски бератлија, него Момир се је добро свагда со тим Пашом пазио, и често би га јошт и у Кишењеву спомињао, говорећи: да ти није био добар са мном тај Паша, ако мије и убио отца, не би ти ја био с тобом. Чудо мије покојни јошт говорио, да кад су се подобро Срби упали на Турке, Паша га је зовнуо к себи и рекао му весело: „Јесил чуо, Кнеже, како се не шале твоји Срби, секу Турке на све стране. — Може ли то бити честити Пашо? Вала може и свршава се, а шта ти мислиш,

⁵⁾ „Писато војеводи Антонију Пљакићу, да пошље кнеза Момира овде у Тополу са два своја момка, и да пише Крушевачким војеводама, да нам објави и друге његове кабаће ако имају ћакови, осим они што је Стреља јављао“. Деловодни протокол... Карађорђа Петровића, 162, № 1450.

⁶⁾ „Писато Совјету, како су дошли три ќета из нахије Лесковачке и предали су код нас и писмо и устремено на њивога кнеза Момира тужбу, и јављено им, како им шаљемо писмо кметова, да разумеду шта пишу за кнеза Момира, и после тога да учине нгредбу како знају“. Деловодни протокол... Карађорђа Петровића, 173, № 1493. — Уп. Исто, № 1494.

⁷⁾ (Љубомир Стојановић) Вукова Преписка, књига VI, Београд 1912, 445—447.

Кнеже, оћеш ли и ти тамо? — О томе, честити Пашо, до сада заиста и мислио нисам, а од сада шта знам шта ће бити и на коју ће страну глава моја пред тебе пасти, — и да му је после тога разговора дао допуштење не само њему, да иде к Србима, него и да покупи са собом колико му треба људи из своје Кнежевине. — И Момир мије говорио, да су се дуго Срби после с тим Пашом пазили". — Мати мије приповедала још како је покојни отац мој изишавши из Лесковца (1805), ударио на Прокупље и Куршумлију, свуд дизајући Србе на обрану Отечества; како је овладао Крушевцом, прешао Мораву и сојединио се с Младеном, који је доле, ниже Јагодине, стајао с војском; како су овде заједно на Турке ударили; како је и он био на јуришу београдском (1806); како је, пошто су узели Београд, 70 Турака својом руком посекао; како је, после тога близу у сваку ватру с Турцима (1807 и 1808) био; како је славио тукао Турке при Јагодини (1809), како је ту рањен био сабљом преко десног образа у оно исто доба, када се је ранио и Карађорђе... Како је у Јагодини имао куће и винограда; како је много рањиват био, да није могао човек метути руку на његово тело, да му не покрије с њом какву рану, како је постао у то доба главни заповедник од највеће Лесковачке, Прокупаљске, Куршумлијске и Крушевачке; како га је Карађорђе почитовао, а тајни секретар његов, Јанићије, у љубави свагда држао; како му је завидио зет Карађорђев Пљакић и ктето га убити зато само, што му је, како што је имао обичај да говори, *шала крв на очи*, и већ га био, сртнувши га негде на путу, с својим момцима к дрвету везао и пушку на њега окренуо, и већ му је био покојни рекао, *да ћи је од Бога простио војводо, не жалим живоша, но жалим што шако ајдучки умирам, шолико војводовавши и крв за отечесшво пролјевавши* (то је било у 1810 или 1811 години), него умоле момци Пљакића, те му опрости живот, и свезанога прати у тамницу, из које био је ослобођен Карађорђем одма пошто је за то чуо и Пљакића није за то читави месец к себи допуштао; како је у 1813 години последњи пут брањио отечество од Турака; како је, несрћени, после бекства Карађорђева, пребегао и он из Србије у Панчево..."

Анализа појединачних чињеница из овог Момировићевог писма показује да су његова саопштења углавном тачна. Пре свега и други историјски извори потврђују да се кнез Момир презивао Стојановић,⁸⁾ према имену свога оца, како је то већ било у обичају тога времена. Што се тиче горе наведеног документа, он је по истинитости казивања о лесковачком кнезу као бератлији

несумњиво поуздан. Тако се једино и може схватити титулисање кнеза Момира од српских власти у устаничкој Србији.⁹⁾ Исто тако поуздан је и онај део који говори о добрим односима између српских устаника и Шашит паше у прво време избијања устанка. Вероватно је, условно, и казивање о бекству кнеза Момира у Србију, које се десило свакако после битке на Иванковцу јуна 1805. г., а никако у време око заседања Скупштине устаничких старешина у Смедереву новембра исте године, којом приликом је било решено да се устанак пренесе и на суседне пашалуке (ван београдског пашалука), па следствено томе и на лесковачки пашалук. Уколико се, противно овоме, кнез Момир кренуо чак и почетком 1806. г., то у основи не би (сем незнанто хронолошки) мењало ствар. У сваком случају српски успеси око освајања Прокупља и Куршумлије јануара 1806. г. били су олакшани устанком Срба из лесковачког пашалука, који су садејствовали са војском Младена Миловановића, Станоја Главаша, Вула Илића Коларца и Стевана Јаковљевића, било као авангарда и претходница њихове војске, било као устаници у позадини турскога фронта у долини Топлице и Пусте Реке. Извесно је да је кнез Момир тада могао пребећи у Србију заједно са једним делом људства из лесковачког пашалука, отприлике онако као што је истодобно пребегао у ослобођену Србију и новопазарски кнез Димитрије Кујунџија,¹⁰⁾ или као што су — годину дана касније — уз српску војску у повлачењу, пребегли у Србију и крајински оборкнез Перча са братом Милошом Карапанцијем¹¹⁾ и једним делом становништва из Крајине:

С друге стране, Момировић, додуше хиперболише улогу свога оца када говори да је кнез Момир најпре узео Крушевачку и — касније — после 1809. г., „да је постао... главни заповедник од највеће Лесковачке, Прокупаљске, Куршумлијске и Крушевачке...“,

⁸⁾ Деловодни протокол... Карађорђа Петровића, Регистар, 66. — Лазар Арсенијевић Баталака, Историја српског устанка, део први, Београд 1898, 216.

⁹⁾ Интересантно је песничко казивање о кнезу Момиру од једног његовог савременика, Томе Милиновићу у књизи: Списак свију српски чиновника воени и витатски... при верховном војду Георгију Петровићу, (Београд 1847, 22) које садржи ове стихове:

„Еј Момире од Лесковца кнезе,
Права љубав мене к теби веже,
Јер си био миран у дружини
А големи јунак на Крајини“

¹⁰⁾ Упореди: Миленко Вукићевић, Карађорђе, књига II, Београд 1912, 357.

¹¹⁾ Вук Карапић, Скупљени историјски и етнографски списи, Београд 1898, 286.

али несумњиво има право када говори о њима као јединственој устаничкој територији. То стога што је управо све то спадало у састав крушевачког санџака, односно лесковачког пашалука откако је некадашњи Аллаџа-Хисарски (Аллаџа, Цеизар, Крушевачки) санџак крајем 18. века предат на управу заслужном Шашит паши.¹²

Подаци о учешћу кнеза Момира у борби за ослобођење Београда 1806. г. и после тога индиферентни су за тему о којој расправљамо. Иако се Момировић пребацио говорећи о кнез Момировом ратовању 1808. г., када је владало примирје, пада у очи то-како сведочи и сам вождов Протокол-да је Карађорђе био некако попустљив, односно није се показао наглим и плаховитим на тужбе против кнеза Момира у току 1812. и 1813. г. — што би ишло у прилог Момировићевом казивању о своме оцу „како га је Карађорђе почитовао, а тајни секретар његов, Јанићије, у љубави свагда држао“, и како га је баш Карађорђево заузимање спасло Пљакићеве јарости и пизме.

У светлу овога управо се и може прихватити мишљење да је Карађорђе заиста ценио кнеза Момира и штитио га, имајући у виду свакако и његове дотадашње заслуге за устаничку Србију, а и његово достојанство кнеза-бератлије које је свакако било од утицаја за прикључивање људства лесковачког пашалука ослободилачкој борби српског народа у београдском пашалуку.

Кнез Момир је, дакле, био наследни носилац кнежевског достојанства, бератлија, пошто га је таквим титулисао и сам Шашит паша око 1804/1805. године. Значи, био је не обичан, титуларни кнез, већ кнез постављен царским ферманом, односно бератом. Отуда је проистицала и његов углед и његова улога у прикључењу лесковачког краја првом устанку, а по преласку у ослобођену Србију на томе се темељила и његова кнежинска власт над избеглим становништвом лесковачке нахије.

Како што је познато, чак и у току ратовања са Турцима 1804-1813. г., некадашњи кнезови кнезина задржали су, и под српском влашћу, цивилну (грађанску) управу над становништвом док су војне надлежности пренесене махом на војводе.¹³ То што се десило са кнезинама и кнезовима у београдском пашалуку за време устанка десило се и са лесковачким кнезом Момиром: предавши делокруг војне власти над лесковачким бећарима и осталим војним обvezницима одважном, млађем и ратоборном Стрели, Момир је задржао део цивилне управе за себе, што се свакако свршило са знањем и признањем врховних устаничких власти у Србији.

На питање дубљег узрока личног сукоба између војводе Стреле и кнеза Момира не може се дати тачан одговор. Исто тако не може се ништа одређеније рећи да ли је до овога дошло из суревњивости кнеза Момира на војводу Стрелу због деобе власти над лесковачким избеглицама, или из стрељине бојазни од Момировог кнежевског ауторитета међу Лесковчанима, или је пак цео тај сукоб „удесно“ војвода Антоније Пљакић ради елиминисања својих конкурената и утврђивања своје тиранске управе у ослобођеним деловима Јужне Србије? (Ово последње није невероватно ако се упореди са сличном ситуацијом и сличним односима у источном крају Србије између Јужне Мораве и Тимока. Као и у крушевачком и у ражајско-алексиначком крају, до сукоба међу српским војним и цивилним старешинама, као уосталом и међу самим командантима, долазило је у бањско-гургувачком крају. Основни мотив томе лежао је у претензијама појединача да се наметну за апсолутне представнике својих крајева, као и оних још неослобођених у суседству.)

Питање о постојању кнезова-бератлија у лесковачком крају, после горњег излагања и документације, сматрамо да се може прихватити као позитивно и аутентично.

Друго питање које се намеће, и чини целину са првим, јесте питање о карактеру привилегија којих је носилац кнез-бератлија. Наиме да ли је царски берат, издат лесковачком кнезу Стјану (Момировом оцу) гарантовао само лични имунитет кнезев и садржавао његова одређена права и повластице које су проистичале из таквога звања, или је, пак, тај берат садржавао и права за читаву кнезину, као пореско-судску самоуправну територију, кнеза-бератлије? Другим речима да ли је, сем кнеза, и становништво његове кнезине имало одређених повластица (утврђене аграрне обавезе, суђење према обичајном праву, сопствене кметове, право представништва на пашином конаку преко кнеза кнезине, обезбеђење од турског насељавања по селима и др.)?

Да би се на ово питање могло одговорити потребно је утврдити не само чињеницу постојања лесковачког кнеза бератлије, већ и опсег простирања његове кнезинске власти. То јест: да ли је лесковачки кнез

¹²⁾ Види: Душан Пантелић, Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791 — 1794, Београд 1927; 34; 44.

¹³⁾ У београдском пашалуку, за време устаничких борби са Турцима, многи нахијски и кнезински кнезови добили су и војна звања војвода и командања, али су многи остали само са својим звањима.

Стојан, а после његове смрти и његов син Момир, био кнез једног ужег подручја, на пример Лесковца са непосредном околином, или лесковачке нахије (казе), или пак, можда, читавог управног подручја лесковачког паше? На ово се не може сада дати прецизан одговор. Али, чини нам се да је лесковачки кнез бератлија био оно што су у северној Србији били кнезови кнезина, што би за лесковачке прилике тога доба значило свакако кнез лесковачке нахије (разуме се у односу на хришћанско српско становништво). Ово се може прихватити као вероватно пошто се зна за постојање и других кнезова са територије лесковачког пашалука у доба првог српског устанка: паравинског, ражањског, козничког, крушевачког, прокупачког-дакле територије којом је управљао Шашит паша као паша лесковачког пашалука.¹⁴

То што се у изворима не помиње и куршумлијска нахија са својим кнезом биће узрок у томе што је у куршумлијској кази и то време превлађивао арбанашки народни елеменат, док је већина српских села почела да улази у фазу читлучења, што је опет искључивало постојање било каквих народних кнезова.

У прилог томе да је кнез Стојан могао бити кнез лесковачке нахије, односно своје кнежине у оквиру турске административне јединице-нахије, говорило би и оно место из Момировићевог писма где се помиње разговор кнеза Момира са Шашит пашом, после чега је-наводно-паша „дао допуштање не само њему (Момиру), да иде к Србима, него и да покупи са собом колико му треба људи из своје кнежине“. (Оваква формулатија не треба да уноси забуну, пошто је Шашит паша, као и сребрнички Хасан бег, па и зворнички Виданић, у почетку-док је трајала борба са дахијама-помогао Србе дозвољавајући свакако да се у интересу царске власти и општега мира-купе добровољци за борбу против узурпатора реда у београдском пашалуку. То, међутим, треба двојити од касније кнез Момирове акције на побуни Лесковчана и против Шашит пашине власти.)¹⁵

Да је, пак, кнез Момир могао имати извесно првенство на пашином конаку пред осталим кнезовима лесковачког пашалука по себи је разумљиво, пошто је Лесковац био центар овог релативно великог пашалука. Да ли су и остали кнезови овог пашалука, на пример, прокупачки или ражањски, били бератлије — нека врста народних представника које је поставила и као такве признавала и централна турска управа, или пак обични кнезови које је именовао паша ради лакшег свршавања послана у народу, и који су били нестални на томе

положају, не можемо овом приликом расправљати због оскудице и нејасноћа у историјским изворима. Факат је, међутим, да је лесковачки кнез Стојан, а затим и његов син Момир, био кнез бератлија и признатан од царске власти као народни представник свога краја, и то са правом наследности тога звања у породици, као што је то иначе био и случај са другим бератлијама, на пример Грбовићима у ваљевској нахији.¹⁶

Какве су биле компетенције ове кнезевске власти лесковачких кнезова не знамо, као и то какав је био њихов положај у односу на турске власти. Можемо указати само на то да су они могли имати сличности са оним кнезовима из дванаест нахија београдског пашалука, иако можда не тако јасно издвојено из оквира турске управе. Али то што је Шашит паша убио кнеза Стојана указивало би на извесну већу моћ овог бератом постављеног кнеза коме је, стварно или фиктивно, била изналажена кривица да би се такво звање (а по накнадној султановој милости) укинуло у лесковачком крају ради боље и мање контролисане експлоатације хришћанске раје од представника локалне пашичке управе. Треба имати на уму да је Шашит паша, некако у време аустријско-турског рата, или непосредно иза тога, дошао на управу лесковачког пашалука и да је, за заслуге указане Порти у овоме рату и за време борби са Пазваноглуом у области београдског пашалука добио као мукаду крушевачку нахију, па је тако хтео да има јасну ситуацију, и сигуруји власт и у аграрно богатој лесковачкој нахији. Убиством кнеза Стојана Шашит паша није могао укинути и важност једног званичног царског декрета, али га је могао умањити довођењем на кнезевско звање, у прво време, заплашеног, мање отпорног и неискусног Стојановог сина, кнеза Момира. (Турци су овај метод деградирања кнезевске власти практиковали и по другим нашим крајевима, и пре и после овог времена, на пример у Крајини.)¹⁷

¹⁴⁾ И о овоме биће речи на другом месту, у посебној расправи.

¹⁵⁾ Уп. Драгослав Јанковић, Француска штампа о Првом српском устанку, Београд 1959, 116,134.

¹⁶⁾ Не може се одржати мишљење, по нашем схватању, Сергија Димитријевића по коме је Цветко Врановачки био „оборкнез“ и „кнезински војвода“. Јасних изворних података о томе нема, а народно предање се не може у овом случају узети као меродавно. Сергије Димитријевић, Стрела. Лесковчани у Првом српском устанку, 45;41;86—70.

¹⁷⁾ Уп. Вук Каракић, Скупљени историјски и етнографски списи, 285/6 — Такође, Владимир Стојанчевић, Крајина и Крајински оборкнезови од краја Првог српског устанка до ослобођења Источне Србије, Историјски Гласник 3—4. Београд 1958.

Следеће питање које проистиче из горње тематике састоји се у томе што би требало — уколико се то овде може учинити — да се извиди однос између кнеза Момира и народа, односно начин управљања кнеза Момира као бератлије у оквиру народних потреба и међусобних односа код српског становништва. Ово би обухватило и питање: да ли су турске, пашичке, власти могле мимо кнеза да директно суделују у управљању народом у случајевима као што су: купљење порезе, расправљање међусобица, земљишних спорова, или не. Овај моменат обухватио би и домен српско-турских односа с обзиром на право живљења мусиманског становништва по српским селима, као и уопште дужи боравак Турака по сеоским насељима. Познато је, на пример, да у Крајини Турци нису имали право приступа по сеоским насељима. Да ли је то важило и за лесковачки крај? Сем тога и то, да ли је у ово време било господарских (читлучких) села у лесковачком крају, што би било у вези са претходним питањем, и што би могло дати материјала за расправљање о опсегу и карактеру кнежевске власти лесковачких кнезова бератлија.

Најзад постоји и то питање да ли су чисто пореске обавезе, еаријалне и „везирска давања“, била „фиксне“ и са сталном пореском основом, или их је — пак — Шашит паша могао мењати, тј. умножавати и увећавати. Ово стога, што је управо тада (крајем 18. века) седиште пашалука преšло из Крушевца у Лесковац па је, отуда, могла настати и обавеза снабдевања пашињог конака („везирска давања“) које је било готово свакодневна брига рајина („мутвак“, „амбар“, сточна храна — „ар“, „измет“, — као врста кулук, огрев, снабдевање рибом из Мораве, трошкови око „теферића“ и др.).

На све ово тешко се може одговорити у сасвим одређеном смислу, али је ипак могуће на понешто дати одговор.

Из узгредних помена видимо да се у лесковачком крају помињу и други кнезови. У Каџорђевом Деловодном протоколу на једном месту чита се: „Писато кнезовима и кметовима Лесковачким, како смо примили њихово писмо и разумели што нам пишу за кнеза Момира, на које одговорено им, да ћемо се ми старати, да им више кнез Момир не досађује, и њима ће скоро познато бити, како ће се с њиме уредити“.¹⁸

Анализа овог податка показивала би: 1) да су постојали и други кнезови лесковачки којима је Момир управљао и у избеглиштву, 2) да се, поред њих, помињу и кметови лесковачки, 3) да је — због ових кнезова и кметова, и поред њих — посто-

јала знатна лесковачка емиграција (смештена мањом у Јагодинској и Крушевачкој нахији). Из овога би могао да се изведе закључак: ако су постојали лесковачки кнезови у избеглиштву, као што их назива и сам Каџорђе, онда су они постојали и у старом завичају пре устанка и емиграције у ослобођену Србију. Иако им се не зна број, њих је свакако било више. А над свима њима, као бератлија, стајао је кнез Стојан, односно његов син Момир Стојановић. Отуда и њихова тужба на овога главног или првог кнеза лесковачког. Да ли се из овога може извршити закључак да је Момир за Лесковац и лесковачки крај (нахију) био оно што су у београдском пашалуку били оборкнезови дванаест нахија, или у Крајини башкнез из породице Карапанчића?¹⁹

Даље, сем кнезова помињу се и кметови, што би свакако упућивало на разлику међу њима. Поставља се, отуда, питање: откуда ова разлика (која није случајна, пошто се — као таква — чини и у главној администрацији устаничке Србије, у Каџорђевом протоколу), и да ли су ови кнезови нешто издвојено? Да ли је постојала само проста разлика у именовању, или су пак ови кнезови били представници једног јединог насеља, засеока, па чак (можда) и једне махале сеоске?

На ово је тешко одговорити са сигурном тврђњом. Али да ствар није тако једноставна, мислим да горе наведено јасно показује. Очito је, међутим, да се ради о једној форми аутономије у којој постоји један главни кнез бератлија, онда други (обични) кнезови, најзад кметови. Да ли је, пак, лесковачки кнез бератлија био титулисан као оборкнез или као башкнез, не знамо. Рекли смо горе да нам се чини да би лесковачки кнез бератлија по својој прилици био само кнез кнезине. Кад би се ово питање извело на чистину (а оно би било потпуно јасно ако би се, неким случајем или истраживањем у Цариграду, нашао оригинал или очувани препис берата) онда бисмо тачно знали и да ли су они други помињани кнезови били стварно признавани од турских власти за кнезове; што би значило да су правна и повлашћена лица, затим знали бисмо о којој се форми аутономије у лесковачком крају ради, најзад да ли је у лесковачкој кази постојала једна или више кнезина, по чему би се опет знало и о опсегу права кнеза бератлије!

¹⁸) Деловодни протокол... Каџорђа Петровића, 172, № 1488.

¹⁹) О крајински повластицама до краја првог српског устанка, в. Душан Пантeliћ, у расправи: Око крајинских повластица. Историјски Гласник 1, Београд 1949.

Постојање и других кнезова, сем кнеза бератлије, указивало би да се могло раздити о аутономним приликама у лесковачком крају, што узимамо као скоро вероватно, иако не и сасвим потврђено. Да ли би се у прилог овоме могло уписати још и следеће: а) у богатој и плодној лесковачкој нахији на почетку 19. века није било муслиманских насеља, б) у лесковачки крај су се стицале миграционе струје из суседних пашалука, у првом реду из приштељског, врањског, софијског у којима је, поред зулума, и читључење било узело великог маха.

У сваком случају, постојање овакве оквирне шеме: I) кнез бератлија; кнезови, кметови, с једне стране; и II) непостојање турске популације по селима, с друге стране — јасно говоре о аутономним приликама у лесковачком крају. Питање је само у коме степену.

Следећа аналогија, коју ниже наводимо, иако се не може једноставно применити и на лесковачки крај, може ипак допринети јаснијем схваташњу и решењу форме кнежинске самоуправе у лесковачкој нахији у периоду пред први српски устанак. Ради се о Неготинској крајини где се, у периоду првог устанка и у периоду коначног ослобођења 1833. г., помињу: оборкнез (башкнез), кнезићи, кметови. Тако се у једном документу од 9. марта 1807. г. помињу у нахији неготинској: оборкнез Миша Карапанцић, осамнаест „сеоских“ кнезова, две буљукбаше и седам осталих; Мита Петровић, који је објавио овај докуменат, каже за њих да су сеоски кметови.²⁰ У једном другом документу, четврт века касније, 30. априла 1833. г. потписује се: Илија Марковић „бивши башкнезом“, и . . . „кметови и кнезићи из целог народа и крајинске нахије“²¹. Судећи по овоме, самоуправа лесковачког краја на свршетку 18. и почетком 19. века подсећала би — унеколико — на самоуправу Крајине пре него на аутономију београдског пашалука после 1793. и 1795. г., без обзира што Крајина била мукада.

Кад је настала установа кнеза бератлије у лесковачком пашалуку питање је које за сада остаје отворено. Једно је, међутим, извесно: устанак становништва лесковачког пашалука против турске власти 1805. г., његово прикључење ослободилачкој борби српског народа у београдском пашалуку,

као и потоње, вищегодишње учешће Лесковчана у борбама за ослобођење Лесковца и Јужне Србије допринели су да се убрза крај устанака лесковачког кнеза бератлије и извесној аутономији становништва лесковачког краја. Иако је још током првог устанака, због константног, масовног и живог учешћа Срба лесковачког пашалука у српско-турском ратовању настао терор у тим крајевима, социјално-економско и политичко стање српског становништва се погоршавало за све време Шашит пашине управе која је трајала до 1830. г. Под његовим сином Исмаил пашом, то се стање још више погоршавало а процес читључења ушао је у акутну фазу обеземљивања сељака лесковачког краја. Од некадашњих кнезова бератлија, као носилаца извесне народне самоуправе у лесковачком пашалуку још почеком 19. века, тридесетак година касније није остало ни трага: смањени лесковачки пашалук (после 1832. г.) преживљавао је оштру кризу бурних дана спахијско-тимарског система који је силом уступао места процесу експропријације сељачке земље и новонасталим господарлуцима („чифлуцима“).

Независно од овога, случај са лесковачким кнезом бератлијом и одређеним самоуправним повластицама за народ лесковачког краја (нама засада ближе непознатим или сигурним) без обзира на његову већу или мању сличност или разлике са одговарајућим кнезовима бератлијама у београдском пашалуку, Неготинској крајини и Староме Влаху (Рашковићи), указује на једну правно-социјалну појаву и институцију која је била проширења и на друге крајеве за које се досада сматрало да су били сасвим под турском управом, без и трага неке народне самоуправе. Али не само Лесковац са својим пашалуком, не само лесковачка нахија (каза), већ и неки делови нишког, видинског, софијског и босанског пашалука имали су, негде више негде мање, своја самоуправна права која су била олицена у установи кнезова и кнезина.

²⁰) Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, Београд 1901, 86—87.

²¹) Уп. Владимира Стојанчевић, Кнез Милош и Источна Србија 1833—1838, Београд 1957, 233; уп. Исто, 232.

Етнолошке белешке из Пусте Реке

Боравећи 1948. у околини Лесковца, посетио сам и село Стублу у Пустој Реци. Том приликом прикупио сам неколико података о прошлости и о животу становништва тог краја. Како Пуста Река ни пре ни после тога није била предмет етнолошких испитивања, објављујем своје белешке у уверењу да ће и ти фрагментарни подаци корисно послужити као претходна обавештења о народном животу тога краја и са жељом да послуже као подстицај за шира испитивања тога краја.

1. **Пуста Река** је предео у сливу Пусте реке, леве притоке Јужне Мораве. У току 18. и 19. века по Пустој Реци били су се раширили Арбанаси тако да је ослођење од Турака затекло у том крају веома мало Срба. После 1878, Арбанаси су се иселили, а у Пусту Реку дошли многи Срби из других крајева, особито из Црне Горе и Херцеговине као и са Власине, а досељавали су се и Банаћани.

Данас су у Пустој Реци велика и збијена села. Тако нпр. у селу Стубли, која је пре 1878. имала 8 српских и око 20 арбанашких кућа, сада има око 330 кућа. Предео је веома житородан, али је већ толико насељен да су многе породице без довољне количине земље.

У село Стублу, где је 1878. било само осам српских кућа, дошло је одмах после 1878. око 40 породица из Власине. Првобитно је било осетних разлика између старица и Власинаца, особито у говору, али је временом тих разлика нестало, и то на тај начин да су се досељени Власинци, иако су били у већини, у свему прилагодили старицима. Кажу да је „било триста мука док су се сложили“. „Они су пришли нама“, кажу старици за Власинце.

Посебан је положај села Косанчића у овом пределу. То је једино ушорено село. У њему живе Банаћани, који су се досе-

лили истовремено када и они Банаћани који су засновали село Александрово у Добрчичу. Док су се остали дошљаци у Пустој Реци мешали са старицима и међу собом, Банаћани су се држали по страни. Они говоре за себе и за остале у Пустој Реци: „ми Банаћани и сељаци“. Они брачне другове траже из Александрова или чак из Баната.

2. **Старине и предања.** Етнографски музеј у Београду има једну праисторијску плочу, која је, вероватно, служила као жртвеник. Плоча је донета из села Бојника, и о њој је писао пок. др Сима Тројановић. Слушао сам да је у близини Стубле био ископан један питос са натписом и да га је неко однео у Београд да га преда у музеј, али тај питос није доспео ни у који музеј.

Ја сам био само у селу Стубли. Према ономе што сам тамо видео и чуо, изгледа да у Пустој Реци има много ствари и остатака из разних културних епоха.

На много места око Стубле, по казивању мештана, налажене су статуете (у облику зеца и др.) и многе рбине. Ради се о црним посудама са две мале дршке. На много места се налазе велики земљани прашљени. Један комплекс је пун тих прашљена и рбина. На Бријањском Калу се ископавају многе црепине. У стварним гробовима су налажене и лутке од земље.

Кале у Бријању се зове Гургац. Ту су сељани налазили и стварни новац. Иначе, само кале је грађено од цигле и с употребом малтера.

Село Стубла нема цркве. Изнад села, према калу (које је у хатару села Бријања) је неко Црквиште. Над самим селом је и неко „латинско гробље“. Прича се да је на месту Јорговану била црква са гробљем. Ту су мештани били отворили и неки стварни бунар, али су га опет затрпали кад је умро један од браће која су га отворила.

На Главинској мали је било старо гробље, и многе плоче без натписа однете су одатле на мост у селу. Пре неколико година, 1939. извађена је и донета у село једна плоча с натписом, и она је, по мом упутству, пренета у Музеј у Лесковцу. То је надгробна плоча попа Радивоја, који је умро у време кнеза Степана (Лазаревића), тј. између 1389. и 1402.

Слушао сам предање да је некада у селу Крушици одржан пазар и да су на тај пазар ишли и људи из Лапотинца. А кад су избегли стари становници из Пусте Реке, четрдесет година није у њој запевао петао.

Одлазећи из Пусте Реке, после 1878, Арбанаси су превдавали своје земље јевтиње својим дотадашњим суседима Србима него ли дошљацима.

3. Привреда и технологија. Пуста Река је данас напредан пољопривредни крај. О плугу са дрвеном даском прича се као о нечем давнањем. Зна се, међутим, да је први гвоздени плуг донет у Пусту Реку из Баната. (Наводно се тај плуг и 1948. чувао у Косанчићу.) Откако су се населили Банаћани, и под њиховим утицајем, ушле су у употребу и дрљаче, коњска кола, вејалице, прашалице, па и вршалице.

Вероватно нешто под утицајем навике донете из Власине, а свакако највише под утицајем пренасељености и тескобе, и многи људи из Пусте Реке иду у печалбу. Раније су ишли у Румунију, а у наше време одлазе у Београд, где раде као циглари.

Иако има Цигана, по селима у Пустој Речи има Срба ковача. Потребе у покућанству, алату и посуђу подмирују се куповином. Тако нпр. дрвено посуђе се купује од Цигана коритара из Великог Поморавља, који доносе корита, заструге, вретена и др. Бакарно и лимено посуђе се купује у Лесковцу, већи дрвени предмети као софре, наћве и ковчези такође се добављају са стране, обично из Власине, грнчарија се купује у Лесковцу или од сеоских грнчара из села Гркиње, који своје производе обично дају у замену за жито, и то у односу по запремини 1:1. Креч, који је веома потребан не само као грађевински материјал него и за прскање винограда, купује се од кречара из Заплања под Сувом Планином, који га довозе у Пусту Реку.

Израда земљаних црпуља је цигански посао. И у самој Стубли их Цигани израђују и разносе по околини на продају.

Међутим, жене у Пустој Речи и даље израђују „рогоже“ у најпримитивнијој плетарско-ткачкој техничци. У земљу се пободу

четири кочића и за њих утврде две попречне мотке. За те мотке вежу се као основа упоредо неколике „сицимке“ (канап), па се после кроз основу рукама провлаче ужета од уврћене ражеве сламе. Жене саме преду и те сицимке од кудеље, а помоћу вретена. Те рогоже имају врло широку примену, особито као простирика за спавање. Жене ткају и пртене вреће.

И по Пустој Речи се гаји конопља. У употреби су најмање два типа трлице. Тако, у Стубли је трлица истог типа као и у Добричу и Тэплици, а у Каџабаћу је трлица која је прислоњена уза стабло и жена удара ручишом по конопљи.

Главне справе за лов су кљусе, не узимајући у обзир пушку. Кљусе се купују од домаћих ковача. Разликују се велике кљусе за лов курјака и мање кљусе за лов лисица. Има их и за лов јазаваца.

Зими се употребљавају санке, које су потпуно од дрвета. Њихови су делови: „сањци“, „ногаре“, „оплење“ (оплен) и „потеглица“ (оиште). На санцима су четири ногара, а на њима озго два оплена. Кажу: „нај су возне санке од крушкова дрвета“.

Омиљена дечја играчка су „санци“, мале саоне, врло једноставне: две даске као салинци, спојене и учвршћене попречним мотчицама. Озго се ставља даска за седење, а може и без ње. Један примерак таквих саона набављен је за Етнографски музеј у Београду.

4. Кућа. Код старија и досељених Власинаца је кућа у свemu иста као и у околини Лесковца, како у погледу на начин грађења и тип тако и у погледу на унутрашње уређење. Има још понека кућа из доба пре 1878, из доба кад су у Пустој Речи живели и Арбанаси. Таква је нпр. кућа Алексе Стојановића у Стубли.

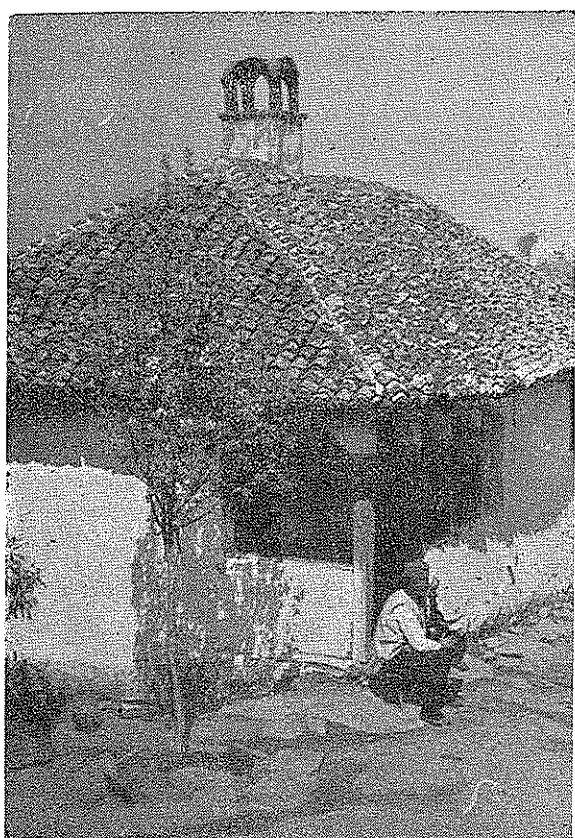
Куће се сада граде од цигле, али се и цигла лепи блатом, а креч се употребљава само за малтерисање споља и за кречење (бељење) зидова.

Одскора је почело да се у собе уносе „шпорети“. У „кући“ је био „оцак“. Али, оцак је почeo да се губи и сада то одељење почињу да зову „кујна“. У њој је само „мали оцак“.

Власници називају ниски округли сто „танур“. Неки пак од њих, нпр. они у Каџабаћу, који су пореклом из Калне, Црвене Јабуке и других места у Црној Трави, веле „круг“.

У соби је „tron“ или „троњ“ или столовски кревет. На троњ се најпре ставља сламна „рогожа“, по њој пртена „сламарица“, испуњена сламом, по њој пртена „про-

стирка“. Пошто легну, покрију се „чергама“. Черге су вунене и пртене. Ко има, употребиће бар једну вунену чергу и најпре ће се њом покрити, а по њој онда ставити пртене черге. Ко нема вунених, служи се само пртеним чеграма. Сламарице нема у свакој кући: без ње се може бити. У том случају, по даскама на трњу се разастре сламе, а по слами стави рогожа и онда „простијка“. Постељина се дели уопште на „вуненице“ и „пртенице“.

КУЋА АЛЕКСЕ СТОЈАНОВИЋА
У СТУБЛИ

Изван села, од зграда подижу једино „колибе“ по виноградима. Раније, док је било добра стоке, биле су честе и „појате“ изван села.

5. Ношња. Иако у становништву Пусте Реке има досељеника са различитих страна, па и из динарских, ношња је код свих, сем код Банаћана, једнака и у свему је иста као и у блиској околини Лесковца. Показивању сељана из Стубле, ни првобитно нису биле велике разлике у ношњи између досељених Власинаца и овдашњих старијинаца. Жене из планинских села у Власини носили су, по доласку, литаке, али су их овде брзо изобичајиле.

Као значајна одлика ношње у Пустој Реци, и уопште у Јужном Поморављу, може се поменути да орнаментата на одећи нема никако. Сва лепота одеће је у слагању боја на женским вутама, које су од пругасто шарене материје. Једино што још на чарапама има мало шара изведених у самом плетењу.

Мушкарци су раније носили много убрање „тоске“ од памучног платна, које су сезале до колена и спуштале се преко белих гаћа. Горња кошуља је украсена „ласкама“ (шљокицама) и „манистром“ (ситним стакленим зрнima у боји). Ношен је и кратак „фермен“, украсен гајтанима. Као појас ношene су „тканице“. Тканица нагло излази из обичаја. За појасом је ношено оружје (револвер).

Стари Власинци су сами плели грубе рукавице. И сада се много носе рукавице, које плету жене. Има са пет или са три прста, а има их и само с палцем.

У данашњем времену (1948) мушкарци носе лети пртене четворно ткане „гаће“, које им кроје кројачи попут панталона. Кад захлади, онда носе до тела и једне мекше пртене гаће.

Готово је изобичајена „гуњарка“, јер нема од чега да се прави.

Носе се костретне и пртене „торбе“ и „бисаге“.

Главни женски хаљетак је „вутара“ или „вутарка“ од две поле („паје“), широке по 40 см, тако да је ширина вутаре око 80 см а дужина 3,20 м. Пошто је тако дугачка да би могла да се обавије неколико пута око струка а не треба више него једанпут, она се добро убере на узици којом се привезује за струк.

Сасвим је изобичајено ношење тзв. „руничка“ на глави, који је био веома скуп.

6. Задруга. Приликом насељивања Власинаца и у овом крају се био појавио тип предвојене задруге: кад неко из Власине купи земљу у Пустој Реци, најпре пређе у Пусту Реку неколико чланова из куће. И, кад се овде се унеколико среде, дохвате се до хлеба, како кажу, преведу целу породицу, што обично бива после 2-3 године.

7. Неки обичаји. С јесени, кад се први пут самеље ново жито и од новог брашна умеси прво тесто, од тог теста начини се крст на кућним вратима или на наћвама.

Срби старици у Стубли су празновали петак, па и сада (1948) не ору петком, док се досељени Власинци не држе тога.

У дане од Игњата (20. децембра по ст. кал.) до Божића иду по селу „колеђани“,

али то раде само Цигани. Они се „нагрде“ на тај начин што на главе ставе маске од тикве. На леђа ставе овчија крзна, да их не би болело кад их түку по леђима. Са њима иду гајдаши (Стубла).

На Тодорицу (Тодорову суботу, прва субота у ускршњем посту) приређује се у Стубли коњска трка. Јашу коње, терају их у ливаде и „претичу се“ (утркују се), па онда пусте коње. Тог дана се коњи не пренжу. Празнује се то ради тога да коњ преко године не удари ког човека. Тог дана буду и многе „преславе“: они који имају коње и страхују за њихово здравље секу тада колач. Пок. Милтен Димитријевић неколико пута је страдао с колима, па је после увео да сече колач на Тодорову суботу. Тог дана приреди се свечана вечера за оне који се затекну у кући. — Није у обичају да се тог дана вари пшеница, као што се то ради у многим другим крајевима.

Првог дана „Мартинаца“ у јесен не ради се. Тог дана се крупна стока само упрегне и испрегнє, и то пре сунца. У који дан почну Мартинци, који иначе трају осам дана, у тај дан ће бити и њихов „ра-

спуст“. Мартинци се празнују због зверова („дивљине“): верују да ће стока страдати од вукова, ако се не празнују Мартинци.

Одржава се обичај да играју „лазарице“ и „краљице“. Краљице са села иду па играју и у граду Лесковцу.

8. **Музика.** Потребу у музичи задовољавају углавном свирачи цигани. Без Цигана свирача не може бити никакво веће весеље.

Поред тога, код мештана су веома у обичају гајде. Гајде су добављане из Прилела, пре 1941, а од 1946. понова. Мајстори из Прилела доносили су гајде на вашар у Власотинце.

Некада је код старијаца у Стубли било и гусала. Тако је напр. Стојан, деда Алексе Стојановића (1948. било му 61 година) певао уз гусле. Није било бубњева.

9. **Предања.** Општа су предања о Проклетој Јерини, којој приписују Курвинград и грађење „цркве“ у Царичину.

Добривоје С. Ранчић

Друмски ханови Грделице и Грделичке клисуре

Благодарећи свом географском положају, Грделица и Грделичка клисура одувек су биле преко потребан саобраћајно-комуникациони крај. Кроз Грделицу и њену клисбу одувек је (разуме се некада више, некада мање) текао живот па је њеном главном, уздужном комуникационом линијом, долином Мораве, у правцу север-југ и обратно, саобраћао сијан свет.

Још у далекој геолошкој прошлости овај кутак земљине кугле био је једина веза између Панонског мора (Тетиса) на северу и егејског колна (Медитерана) на југу. После пробијања карпатских огранака и конфигурисања садашње Ђердапске клисуре, пошто су отекле воде Панонског мора и створили се речни токови, дефинитивно је формирана ова клисура, до дна просечена садашњом реком Моравом, у прошлости познатом најпре под келтским именом Бронгос и Баргос, а касније под римским именом Моргус, Маргус — како то наводи Константин Јиречек по подацима узетим од Херодота и Страбона.

Од поменутог значајног геолошког до-гајаја па до појаве првих балканских становника за које историја зна, прохујали су многи векови, а од историјског доба па до данас, поред свих потреса сваке врсте, остало је ипак безброј трагова који су од особитог научног интереса и за историчаре и за етнографе.

Најстарији становници у српском делу Балканског полуострва били су Трибали. Касније, Илири и Трачани су дуги низ година продирали до моравске долине са западне и источне, а Јелини с јужне стране и повлачили се из ње потиснути од других народа. Историји је познато да су у читавој моравској долини једно време господарила илирска племена — Мези (Мојзи или Мизи) на северу, са седиштем у Равну (данашња Љуприја) и Дарданци на југу са седиштем у Карадаку (данашња Скопска црна гора).

На истоку били су Серди чије је седиште била Сердика (данашња Софија).¹

Грделичка клисура је била под Дарданцима. Иначе, Лесковачко поље било је гранична област између поседа Меза и Дарданца, иако је ових других било и у Нишу. Исто тако, историји је познато да су Моравско-вардарску долину од поменутих илирских племена освојили ратоборни Келти који су се кроз непроходне кланце садашње Грделичке клисуре пробијали козјим стазама поред реке Бронгос (Баргос). Но Келте (Галате како су их називали Грци) почну нападати Римљани и још од тада, од трећег века пре наше ере, поведена је борба која се завршила у корист Римљана тек после упорног, дугог и крвавог тровековног ратовања.

По Страбону, Римљани су после заузета Македоније имали највише мука са келтским племеном Скордиска које се у Јужном и Великом Поморављу насељило још у трећем веку пре наше ере.

Нови господари, Римљани, у народу овога краја познати као Латини, чувени по свом планском заузимању туђих земаља и области, освојили су и садашњу Грделичку клисуру и успели да у првом веку наше ере — од 16. до 33. године — прокрче прави пут и оспособе га за саобраћај. Међутим, тек у време цара Јустинијана (шести век), по Прокопију 558. године, у време када су у целој Моравској долини утврђивани поседи — Римљани подижу утврђење на брду а у његовом подножју стварају прво веће трговачко насеље које добија назив по реци: Маргус (Морава). Римска утврђења и насеља на овом подручју, словенска, односно српска племена, стално су нападала да би их, у XII веку, до темеља разорила.

Када је, пак, у другој половини XII века грчки цар Манојло уступио Стевану Немањи Дубочицу и овај крај је фактички припао Србији, јер Срби у времену Нема-

¹ К. Јиречек, Историја Срба, I, стр. 19

њића на рушевинама старог латинског насеља у подножју поменутог брда подижу своје насеље под именом Пазариште. Река Маргус добија словенско, српско име Морава, а утврђење цара Јустинијана остаје у рушевинама, али под новим српским именом: Град Јелица. (Може се претпоставити да је то име дошло према паганском веровању да по развалинама живе суђаје — „Јелице“, које се састају по окомитим обронцима и одређују судбину новорођенчetu.)

Пазариште је привукло околни словенски живљањи који је по брдовитим пределима чувао стоку и прижељкивао равницу која је била у рукама Византинаца, Грка и других староседелаца. Развила се жива трговина путем трампе. Ту су коже, ситна стока и разни домаћи производи и израђевине били главни предмети трговинске размене. Пазариште је постало централно место читаве околине. У њега се пристизало не само долином клисуре, већ и бочним путевима и путељцима. Изгледа да је ждрело Грдила клисуре (како је у то доба словенски живљање називало Клисуру) постало, први пут, привредни центар па се као такво проучуло надалеко.

Међутим, појавом Турака у XV веку нестаје Пазаришта на чијим рушевинама нови господари подижу ново насеље и дају му ново име — Дервен. Порушени град, чије су развалине остале на брду, добија име Кале (што значи утврђени вис). Раја, пак, у предању, тај стари град назива Латински или Константинов град.

Са доласком Турака, на читавом Балканском полуострву, па и у овом крају, почиње постепено да се развија нови тип трговачког саобраћаја — кириџијање и то у овом крају тек од XVI века. Дотле је хајдучија, као једини вид борбе против окупатора, парализовала готово свако кретање кроз Клисуре, па и пренос robe.

„Кириџиски пренос robe је и иначе по реклом из Азије и Африке, где су велика растојања од културних центара, где су велике пустине и опасност у путовању. Напади су највише могли да се десе ноћу, зато се по истоку склањају кириџије са еспапом и стоком у поменуте ханобве“. (С. Т., Етнолошка и етнографска грађа). Назив хан иначе потиче од персијске речи која означава зграду за преноћиште и успутни одмор и крчму.

Кириџијање се раширило и по српским земљама. Тако, почев од средњег века, видимо многе ханове који се подижу у Србији као неопходне успутне станице. Грделичка клисуре, некако је дуги низ година за време робовања под Туракима била заобилажена бочним путевима, ипак је доста рано почела са подизањем ханова. Иначе, организо-

вани трговачки саобраћај био је познат још од XII века. Група трговаца која је путовала и преносила робу звала се турма (реч је латинског порекла). Касније, у XIV веку, преовладала је персијска реч — караван.

Чињеница је да су средњевековни трговачки путеви углавном били непосредни наследници римских војних путева. Због тога одомаћен је и до дана данашњег се одржао назив — царски пут (старосрпски — царев друм). Исто тако познато је да се многим староримским путевима саобраћало и колима, па су се, такви путеви називали: колник, коловоз, возник итд. Пут кроз Грделичку клисуре за време Римљана био је један од таквих. Међутим, читавих сто и више година турске владавине, због велике хајдучије (чији је организатор у Грделичкој клисуре, по легенди, био поп Мартин Тиневић) и због опште несрећености у држави и несигурности путовања, био је у Клисуре обустављен саобраћај те су путеви временом излокани и сасвим упропашћени. Зато је на њима и био немогућ колски саобраћај. Због тога су једино каравани били у стању да се кроз такву област пробијају с изгледом на успех. Свакако и због тога имамо чињеницу да се ханови подижу тек крајем XVI века.

У самоме ждрелу Клисуре (која је сада носила назив Дервен клисуре) по предању, на атару села Дедина Бара и бившег насеља Пазаришта — чије остатке налазимо на простору од ушћа Рупљанско-Козарачке реке и Сејаничке реке до Калачиске реке, поред друма и Мораве (а то је данашња варошица Грделица) — Турци су подигли први хан у Грделици и Грделичкој клисуре. То је познати Дедобарски хан. (Подизање овог хана пада, по свему судећи, у време делимичног смиривања хајдучије: то је XVI век.) После овог првог хана, низали су се и други по угледу на њега (само нешто скромнији) и за неких стотину и нешто више година — до краја XVIII века — грделичко клисурско ждрело било је испуњено хановима којих је било двадесетак. У самој Дервен клисуре подигнуто је десетак ханова који су са овима у ждрелу чинили подношљивијим саобраћај кроз овај део Моравске долине.

На подизање овогликог броја ханова у ондашњој варошици, на месту старог насеља Пазаришта-Дервена и Дедине Баре, као и оних у непосредној близини, у Клисуре, утицало је неколико фактора. Први и један од најглавнијих је у томе што је у овај део Клисуре из бочних долина избијало неколико путева. Затим, стицало се у ждрело Клисуре такође неколико бочних или веначних путева-стаза које је сам терен водио у ждрело Грделичке клисуре.

Поред тога и погодно земљиште, као и обиље материјала за градњу били су фактори од несумњивог утицаја. Најзад, градњу успутних ханова у Грделици помогла је и сама природа земљишта и климатски услови који су нудили погодности за одмор и становање.

У самој Клисури, пак, градња ханова је ређа. То из разлога што онај који замрке на једном крају Клисуре — ту и преноћи. Сутрадањ порани и за добрих шест сати хода пређе целу Клисуре. Али због потребе да се понекад и у самој Клисури заноћи, подигнуто је на подесним местима неколико (десетак) успутних ханова који су служили истој сврси као и они у Грделици.

Милан Ђ. Милићевић у „Краљевини Србији“ наводи да су ханове у Грделици и Просеченици (како је у XVIII и првој половини XIX века називана Клисура због просеченог брда код села Палојца које је ометало саобраћај) градили као пивнице у којима су виноградари и воћари из околине продавали пиће — вино и ракију. Међутим, фактично стање је друкчије. Истина је да је околно српско становништво, у XIX веку нарочито, продавало по хановима своје производе — вино и ракију — али је чињеница и то да су ханове подизали турски великомостојници а негде и сама турска власт, као што је случај са тако званим Дедобарским ханом у Грделици.

По Сими Тројановићу „у Турској су стекли особитих заслуга за подизање караван-сераја: Мурат I, Мухамед I, Солиман Красни и Ахмед IV“. На спореднијим линијама и мањим местима, попут турских владара, везира и великомостојника, подизале су сличне објекте и мање значајне личности.

„Балкански караван-сераји већином су смирене задужбине великана турских и богатих трговаца, а има их и од чланова султанских.“ Даље, напомиње се да је „и наше горе лист“ Мехмед Соколовић подигао диван караван-серај са раскошним купалиштем у Милошеву, „да би добро-чинством стекао себи вечни спомен, а своме народу да посведочи љубав и заузимљивост...“

Касније се овај скоро искључиво задужбински начин градње друмских ханова изгубио па су ту и тамо ханове подизали поједини обични Турци и промуђурни Грци и Цинцари, а касније и Срби. Да је то тако видећемо из следећег прегледа: турска власт подигла је Дедобарски хан у Грделици и хан Бунибродски анчићи у Лесковачком пољу — на средини пута Лесковац — Грделица; ханови које су подигли великомостојници као своје задужбине су:

Рашин хан, Алигин хан у Грделици, Абдул-агин хан „Гости ораси“ у непосредној близини Грделице, Предејана хан у Предејану, Цепин хан у Џепу и Владикин ан-хан владике Пајсија у Владичином Хану. Остале ханове у Грделици и Клисури подизали су обични људи — трговци (Турци, Грци, Цинцари, а било је и Срба). У селу Грделици хан је подигао спахија, па је и тај хан био нека врста полујурнаве установе. Иначе, сви остали ханови у Грделици и Клисури су приватна својина обичних људи. Тако, на пример, у Грделици у XIX веку подигнута су: Дервенски ан на месту где се данас налази Текстилна индустрија Грделице, Ратковићев (адаптиран од старе турске куће) такође из XIX века, Џелатов хан поред пута у непосредној близини Пашиног ана и Караклејски на месту поседа браће Лукића, такође из XIX века, као што су такође из истог временског периода Ђошин, Пешин и Пуљин у непосредној близини поменутих дервенских ханова. Нешто даље од ове групе ханова, поред пута и Мораве, ређају се један до другог Куцулин хан, Стаменковски и Стојковски.

Овим је исцрпљена листа тако званих дервенских ханова. Но, поред поменутих ханова, ваља навести и следеће: Урошев и Грчки хан у Малој Копашници, Ораовачки хан у махали Морави, Турски ан у селу Грделици, који је подигао грделички спахија, као и Предејана хан у Предејану. Даље, у Клисури су се налазили и стари турски ханови. Први на потесу званом „Гости ораси“ изнад Предејана и други у селу Џепу. На јужној страни Клисуре више није било ханова ове врсте све до места одмах иза атара Клисуре одакле се скреће, преко Мораве, у правцу Сурдулице, Мачкатице, Црне Траве и других планинских места на истоку. Ту, на овој раскрсници, подигао је хан владика Пајсије, који већ поменујмо, а око хана се током времена развило насеље. Данас је Владичин Хан читав град, док је пре другог светског рата био спреко место.

Ханови, створени из поменутих побуда на овоме терену, одиграли су своју улогу не само као прихватилишта и нужна успутна свратишта, већ и као први грађевински објекти већих размера око којих су се временом развијала насеља. Ханови су истовремено послужили не само као пијачна средишта и тргови за околни свет који је силао у долину Мораве да би трговао — продавао и куповао — већ су извесни ханови били нека врста релејних станица. Уз све то они су били добродошли путујушим трговцима и препрдавцима, као и професионалним кирицијама и караванима.

дужих пут даље уз Мораву, који је на по гдје којим местима уза саму високу и веома стрмену обалу начињен, јер се од исте од мах подижу обрасла брда и с једне и с друге стране Мораве да је поред пута на многим местима од стране Мораве начињена обрана, како се не би путничка кола у исту сурвала.“

„Овај кланац траје преко шест часова—од Грделице па све до стражаре—карауле код села Калиманца—и окићен је и с једне и с друге стране Мораве читавим забранима ораховим. Путујући оваким путем стигох пре сунчева заласка у Предејане где ми кочијаш рече: овде ћемо преноћити, јер су ми коњи уморни, а и није нам нужда хитати.“

— „Лепо, рекох му, но, да ли смо у овој пустини безбедни?“

— „Не бој се, рече ми, овде Турчин не сме никога нападати, нарочито ноћу, јер су по свим овим брдима с обе стране Мораве све сама српска села, па кад једна пушка пукне, сви се на глас стекну, па онда тешко Тури у овој пустини.“

О Грделици и грделичким хановимаписано је готово увек узгредно, на брзину й на дохват. Па ипак, и на основу досад познате грађе зна се поуздано да су у Грделици ханови постојали и да су дуги низ година били свратишта, одморишта и по годна места за трговинску размену. У даљим редовима навешћемо о свакоме хану по неколико важнијих појединости које су и у историјском и етнографском погледу значајне. При овом опису ићи ћемо редом почев од Бунибродских анчића у Лесковачком пољу па до хана владике Пајсија у Владичином Хану.

Бунибродски анчићи, подигнути су на средокраји између Грделице и Лесковца. Једна зграда је с леве а друга с десне стране пута. По предању подигнути су у времену када су турске власти додељивале, односно продавале појединцима спахилуке у Лесковачком пољу. Ако је тако, онда је то изгледа било крајем XVII века. Онда је нови спахија неколико бунибродских, односно у то доба губеровачких породица, Жика, одврнуо Туловску реку у правцу своје воденице која се налазила између села Жижавице и Бадинца. Стари Жижавчани причају да је спахија искористио пометњу после убиства једног Турчина у Пендиној долини (где је протицала Туловска река — а то је место где је сада пољопривредно добро грабовничке земљорадничке задруге „Слога“) па је скупио амгарију (кулук) и спровео воду до своје воденице. При овоме послужио се и новицем. Подмитио је грабовничке и губеровачке аге, власнике новоподигнутих ханова,

који му дозволе да прокопа између ханова корито одврнуте реке и спроведе је до своје воденице.

Власницима ових ханова ишло је у рачун да им се доведе вода па су због тога и помогли енергичног спахију.

Иначе, ови ханови су биле гламазне, али слабе зграде, озидане туглом. Били су неокречени и служили су за становање некадашњих чивчија. Утонули у земљу, са бунарима за појење стоке, без хигијенских сантрача, деловали су врло мучно на путнике који су непрестано пролазили путем.

Грчки хан у Малој Копашници налази се такође поред пута и то у самоме грлу Клисуре. За њега предање вели да је до паљања од стране Бугара за време првог светског рата променио седам господара. Први и седми власници били су Грци па се по њима и зове Грчки хан. Овај хан за разлику од поменутих Бунибродских анчића био је солидније грађен и пружао је много више удобности. Налазио се на раскршћу поред реке и велиокопашничког пута на месту где је сада успутна кафана „Мали одмор“. Године 1917. спаљен је од стране Бугара јер су топлички устаници у њему одржали састанак на коме се говорило о проширењу устанка и на овај крај. Хан је до темеља изгорео.

Урошев хан је постојао поред самог Грчког хана. Преправљан је и сада служи за становање.

Ораовачки хан се налазио у Морави, махали села Ораовице. Ову махалу одваја од Грделице река Морава преко које је за време Турака био тако звани Стални мост који је спајао село Ораовицу са Грделицом. Стари Ораовчани тврде да је хан подигнут на развалинама неких римских грађевина и да се још од краја XVII века про чуо као врло угледно свратиште. У њему су ноћивали богати трговци и многобројни путници. У току три века био је чувена караванска станица.

Ораовачки хан спомињу многи путници-путописци и историчари, а народ вели да је хан био под врло великим кровом који је захватао простор „од краја на крај“. Но, све су то Бургици и Бакасенци издали и преправили у ситне грађевинске објекте.

У 1960. години цела махала Морава са остацима Ораовачког хана премештена је на супротну страну пута, а преко читаве, иначе друмске, махале Мораве и чуvenог хана прошао је Ауто-пут „Братство и јединство“.

Последњих година турске владавине у хану се веселило, пило, оргијало. О томе је народ читаве околине са презиром причао, па често и претеривају причама.

Међутим, о блуду и ноћним теревенкама у овом хану оставили су записи и извесни путописци онога времена. Иначе, Ораовица је насеље које је својевремено било дубоко патријахарно и морално здраво село.

Али-агин налазио се (и данас постоји један његов део) на десној страни реке Мораве.

Овај хан је подигао Смаил-паша као своју задужбину. Хан је био огромна зграда у облику лађе. Према југозападу била су велика ханска врата озидана од тесаног камена у облику полукруга. Горњи свод у средини имао је у камену урезан полумесец и звезду. Кроз ова врата могла су ући натоварена кола са сеном, као и камиле са товаром. У дубини хана биле су јасле за коње, а на средини диван за одмор оних путника који се нису хтели да одвајају од својих коња. На једној страни биле су једна поред друге три собе за трговце, а у главној одаји, свуда око, поред зида, биле су широке букове клупе на којима се седело, лежало, а и ствари се остављале. Таван хана био је огромна хала за сено које се путницама продавало. На тавану је била и једна соба за момке. Хан је имао и одаје за путнике вишега ранга. Овај хан наследио је велики грделички поседник оног времена Али-ага, унук Смаил-паше. Дуги низ година хан је држао под закуп неки Грк, а последњих година робовања, уочи ослобођења од Турака (1878) хан је држао Србин — Цоја Ранчић. После ослобођења хан су откупили са целокупним имањем синови поменутог Цоје—Ђорђе и Никола. Првих година после ослобођења хан је служио као механа, а 1885./86. године је претворен у шталу, а поред њега је подигнута нова механа са кафаном, салом и читавим низом помоћних просторија.

Треба проговорити бар неколико речи о мосту на реци Морави, који се налазио непосредно пред Али-агиним ханом. Мост је везивао село Ораовицу са Грделицом, или боље рећи: Ораовачки хан са Али-агиним ханом.

Поред моста, с леве и с десне стране, биле су изграђене диванане где су Турци уоколо седели, пушили дуван и пили кафу уз тихи разговор. Кафа им је доношена из Али-агиног хана. Исто тако и на другој страни моста биле су диванане (подзидани простор, од пута виши за степеницу, ограђен ситним тарабама, са тануром у средини и клупама уоколо). Гости у овим дивананама служиле су ханџије Ораовачког хана; а оне на десној страни Мораве из Али-агиног. Мост је био дрвен. Имао је поред обалских тумбаса од камена још и два у кориту Мораве. Преко моста се морало прелазити увек пажљиво, полако. Јахачи су

морали да сјашу и пређу преко моста вођећи своје коње. Исто тако то су чинили и људи с колима. Пролазници су се обично дубоко клањали онима што су седели у диванама и пролазили несметано. Иначе, Срби су стрепели да им некада, по личном нахођењу, не буде оспорен прелаз преко моста.

Године 1878. Турци су давали велики отпор српској војсци у нади да бар ту, пред Грделичком клисуром задрже српску војску и бар још неко време задрже српску земљу под својом управом. Но, како су српској војсци помагали и устаници Грделице и Власотинца Турци у своме бесу, да би застрашили устанике, посеку 25 глава погинулих устаника и оките поменути мост на Морави. Али и то није помогло. Српска војска је само након неколико дана (9. јануара 1878) пробила турске положаје и ослободила и Грделицу и језиво декорисани мост, а већ јула месеца исте године на мосту је одржан велики збор српског народа овога краја у присуству кнеза Милана Обреновића. Одушељени народ сишао је из црквене порте Ораовачког манастира и ту поред моста организовао весеље.

Дервенски хан налазио се поред ушћа Рупљанско-Козарачке реке у Мораву, поред воденице Дервенка.

Хан је од стране Турака више пута преправљан и служио је свима који су долазили у воденицу, бавили се трговином или имали потребу за преноћиштем.

И овај хан је био својина Шашит-паше. Наследио га је његов син Есат кога је родила Српкиња—бела Рада из Конопнице. Есат је продао воденицу и хан Ивку Бојашанском који је касније у ортачину примио Ратка Ратковића и Илију Куцулу. Године 1883. од поменутих ортака Дервенски хан са целокупним поседом купује Ранђел Маринковић, ондашњи народни посланик, који на месту руинираног хана подиже кафану. Сада је на томе месту текстилна фабрика под именом ТИГ.

Ратковић хан налазио се у непосредној близини Дервенског хана на месту садашње фабричке виле. Хан је радио од 1878. године.

Целатов хан је био сличан готово у свему са ханом Ратковића. На његовом месту је сада градски хотел „Јужна Морава“ у Грделици.

Пашин хан је био један од репрезентативних ханова у Дервену. Подигао га је такође Шашит-паша лесковачки у времену своје највеће славе. Дервенски хан поред воденице Дервенске било је више хан за простији свет, а овај за виши турски сталеж.

Овај хан се одликовао и својом величином. Био је у облику квадрата са нерамидним кровом на „четири воде“. У њега

су навраћали богати грчки каравани са којима је у првој половини XIX века, са једном групом, пошао и један Грделичанин (Стојан Станисављевић) који је са њима провео 12 година кирицијући у пределу Црног мора — од Цариграда до Одесе. По њему је цела породица добила надимак — кириције. Пашин хан у Дервену (сада варошица Грделица) био је чувен не само зато што је био својина силнога паше лесковачког, него и по томе што је био и украсен и уређен за диван и теревенке високих турских достојника. Плафон хана био је израђен од обрађених дасака са разним украсима. У ханској кафани били су изложени ловцијски трофеји пашини и његових пријатеља и другова. У хански ајат могло се ући са натовареним колима. Хан је имао и собе за преноћиште, а у углу према путу био је уздигнут трем на који се излазило дрвеним степеницама. Трем је био израђен у облику великог шатора где су Турци седели и уз кафу и дуван причали о свему и свачему.

Овај хан је после ослобођења 1878. године откупљио брат ондашњег народног посланика Ранђела Маринковића Петар „цар“, чији га је син (Горча) касније претворио у куће за станововање. Потомци Петра „цара“ и сада ту станују.

Караклејски хан израђен је после ослобођења као стамбена зграда, па се у њему и становало, а у једном повећем одељењу је била извесно време смештена школа. Поред овога хана, куће и школе, била је турска кула која је и Србима служила за општину све до 1894. године.

Турски ан у Сејаничкој речици био је подигнут од стране Турака, али је после ослобођења преправљен у воденицу. Но воденица је убрзо остала без воде те је зграда употребљавана у друге сврхе.

Турски ан у селу Грделици подигао је грделички спахија на месту сада познатом под именом Аниште. Овај хан доживео је 1878. годину када је Грделица била ослобођена. По аграрној реформи Грделичани су од спахије откупили хан са пространим ханским двориштем. Заједно са ханом у селу Грделици откупљена је и сеоска утрина — Дугачко и Кале, као и место звано Вурњиште и турска кула са подвадницама поред воде за Горњу (сада Шијачку) воденицу.

Овај хан је по одлуци села разрушен и цело ханско двориште претворено је у „сеоско збориште“. Велика ханска капија откупљена је од стране породице Јовића чији је потомци још увек чувају.

Ханови: Ђошин, Пешин и Пуљин налазили су се у непосредној близини поменуте турске куле у Дервену. Старе и гломазне

турске куће удешаване су за механске радње да би се после извесног времена поново претвориле у куће за станововање. Касније је једна половина Ђошиног хана преуредена за механу, док је друга половина служила као стамбена зграда. Међутим, Пешин хан је постао, адаптацијом, кафана и данас постоји, али служи за станововање.

Куцулин хан налазио се нешто јужније од ове групе ханова. Велика, гломазна турска грађевина и сада импозантно делује поред пута и Мораве.

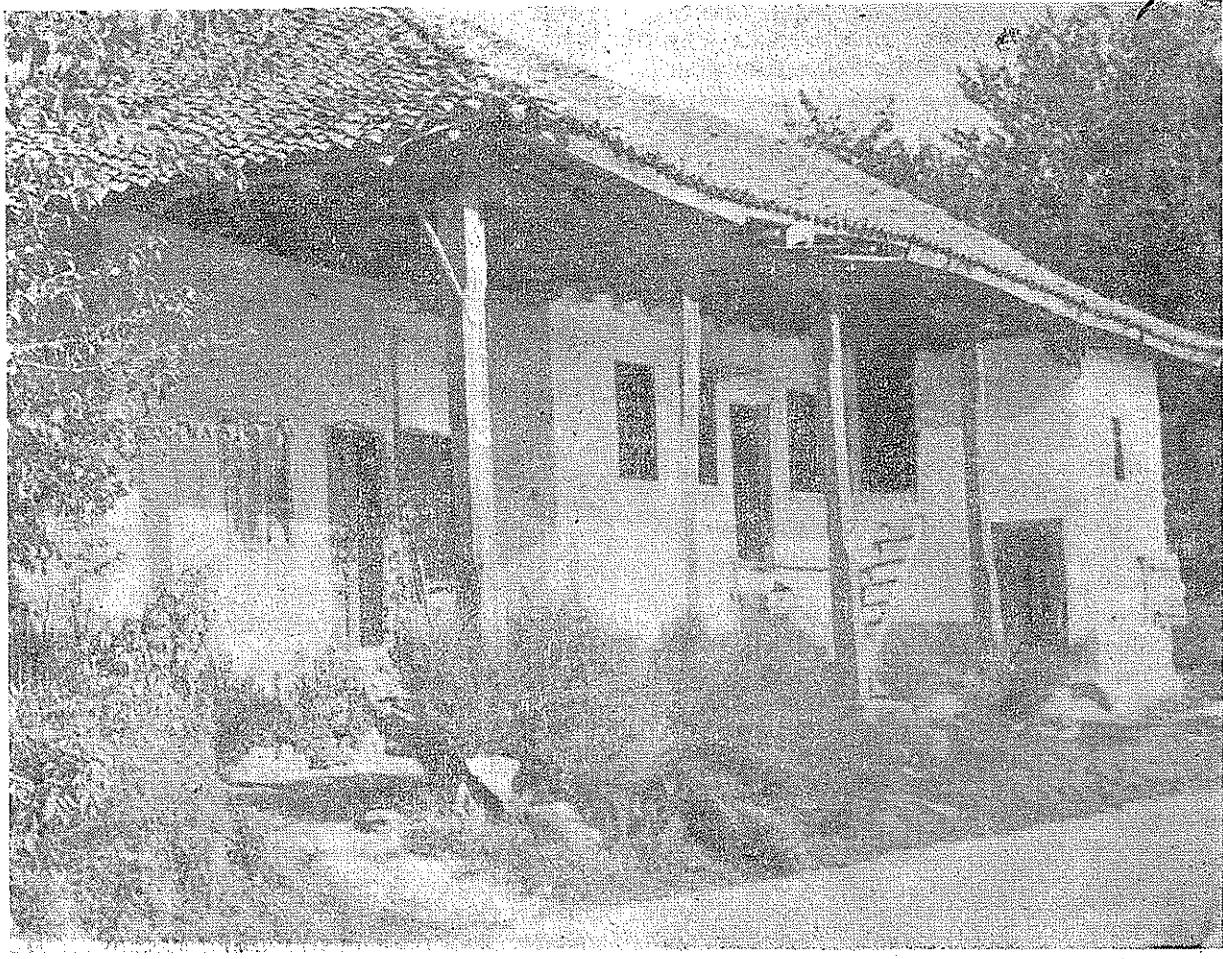
Овај хан је мало друкчији од осталих. У ханску одају се улази преко десетак камених степеница и то из ајата. Ханска соба је ониска велика одаја са неколико бочних соба и ћеленака. Таваница је такође од ситних обрађених дасака са кругом у средини. Около су дивани. У средини мање софе и мали округли столови. У углу је оџак са кафе-прибором. Све скупа одаје утисак неког уређеног аузлука. Поред кафанске одаје налазе се и собе за преноћиште неколико врста. У једне се улази из ајата, у друге из кафе-одаје. С десне стране је улаз у ханску шталу која је прилепљена уз задњи хански зид. Овај хан откупљен је од турског спахије. До првог балканског рата био је механа, а од тог времена постао је кућа за станововање.

Покрiven ћерамидом, са јако истуреном стрехом, са прозорима на којима су дрвене решетке, овај хан оставља утисак залутале стародревне помодарке. Сада је својина Јулке Илић.

Стаменковски и Стојановски хан су одмах до поменутог Куцулиног хана. Први је недавно разрушен до темеља, а други је адаптиран за станововање.

Дедобарски хан је један од најстаријих ханова у Грделици, а уз то и један од најзначајнијих. Подигнут је од стране турске власти. То је у ствари и први хан у Грделици и Грделичкој клисури. Подигнут је на једном платоу пространом два хектара поред пута и реке Мораве. Поред простране ханске зграде са свим могућим карактеристикама средњевековног хана — диванане, сећије, пенџери, засвођена врата и прозори, мазгale и шта још све не, красиле су и овај хан који је имао бурну и драматичну прошлост.

Његова првобитна намена била је да послужи као друмско одмаралиште и прихватилиште турских курира, поштара, истакнутих личности и слично. Са развитком кириција Дедобрански хан је постао и караванско свратиште. За све то имао је и услова. У средини зграде била је пространа одаја-хан. У првом делу хана били су округли столови. Поред зидова широке клупе. На прозорима решетке. У другом

КУЦУЛИН ХАН У ГРДЕЛИЦИ

делу ханске просторије било је то исто, само отменије. Лево и десно биле су трговачке собе, а око ханске зграде били су арови и неке друге помоћне зграде. Капацитет хана био је велики. Хан је постојао до 1809. године.

Поменуте 1809. године, када је српска војска кренула на Ниш, један батаљон српске устаничке војске са Илијом Петром Петровићем Стрељом на челу и Савом Дедобарцем, кренуо је из Делиграда и преко Заплања избио у Власотинце, а одатле је Сава Дедобарац са 350 бећара (како су се онда звали устаници Јужног Поморавља) дошао је у Грделицу, разјурио Турке и сместио своју војску у Дедобрански хан. Истога дана у Грделицу је упао са јабланичком војском и Цветко Врановачки после успешне битке са Арнаутима код Паликуће и Вучја. И Врановачки је одсео у Дедобранском хану. Борбено расположење њихове војске достигло је врхунац. Све је било у најбољем реду. Устаници су се разместили по ханским собама, аровима и помоћним зградама. Резервну муницију и бурад с барутом унели су у хански по-

друм, а остало разместили по пространом дворишту између хана и арова. Но, један мали извештај скренуо је пажњу устаника и бацио у засенак све друго. Наиме, из Ораовачког хана дојурио је курир Илије Стреље (кога је Стреља упутио у Лесковачка села да обавештава народ и буде на услуги српским устаницима) и јавио да је на кратком одмору у Ораовачком хану Асан-бег са своје четири буле, шест наоружаних сејмена и пуним кочијама драгоцености. Изјавио је — вели курир — да ће ноћити у Дедобарском хану. То је било доволјно да се за трен ока обустави размештај и сачини план хватања турског великаша. Тако је било. Асан је наишао са својим булама и пратиоцима не слутећи клопку баш у овом хану у коме је, како је речено, било најбездедније. Но, само неколико тренутака касније одјекнуле су пушке шаре и блеснули ножеви устаника. Асан је са пет својих пратилаца убијен. Буле су поштећене, а шестог пратиоца нису ни приметили да је искористио гужву и из дворишта у критичном моменту одјурио у правцу Лесковца. После овога догађаја оду-

шевљенци устаници отпочели су весеље; а бриге и планове за следеће акције оставили за сутра. Међутим, из Лесковца у току ноћи дојури чета Турака са два топа, из којих у праскозорје, са брда Кале, оспе топовску ватру на Дедобарски хан у коме је весеље било на врхунцу. Случај је хтео да од неколико првих хитација један погоди хански подрумски прозор и у подруму хана запали барут и осталу муницију. То је било довољно да се произведе експлозија која је дигла у ваздух и хан и околне ханске зграде и све што је било у њима. За трен ока уништена је главна устаничка снага.

После ове катастрофе српских устаника Турци су наставили даље паљење и пљачкање по грделичким хановима и околним селима, а главни устанички вођа Илија Стрела морао је да напусти Власотинце и врати се у устаничку Србију.

На месту разрушеног Дедобарског хана, након десетак година, једна грчка породица, закупивши цео простор, подигла је нови хан са чардацима, доксатима и удобним просторијама. После ослобођења (1878) целокупно имање купио је од Димитрија Ристића „Грка“, потомка поменуте грчке породице, Ђорђа Ранчић па од материјала старог хана подигао је велики винарски подрум, а поред њега модерну гостионицу какве су се обично крајем XIX века подизале. Године 1882. Грделицу је посетио краљ Милан и том приликом му је приређен ручак у кући Ђорђа Ранчића. У пратњи краља Милана био је и Милан Ђ. Милићевић, књижевник. Сада је цео простор некадашњег Дедобарског хана ограђен каменим зидом — од камена који је некада био уградио у Дедобарски хан. Цео тај комплекс земљишта својина је Босиљке Поповић—Ранчић.

Дедобарским ханом завршава се листа дервенских ханова. Но, у непосредној близини дервенских ханова налазили су се (а и сада неки постоје, преправљени или делимично разрушени) ханови: Тимчински, Стојковићевски, Стојилов, Грчки и Самарџијски итд.

Сви ови ханови потичу из осамдесетих година XIX века. Једино је Самарџијски хан нешто старији. До скора својина Драгутина Самарџије налазио се као и сви остали, поред пута и Мораве. На месту његовом подигнута је недавно кућа за становање. Остали ханови ове групе претворени су у куће за становање.

Абдул-агин хан (Густи ораси), налазио се само 2–3 км узвидно од Грделице на ушћу Малићке реке у Мораву, на простору притиснутом честаром ораха. Сада од свега тога не постоји скоро ништа. Ораси су посечени, а преко развалина хана пре-

шао је Ауто-пут. Иначе, по предању- господар Грделичке клисуре Абдул Ђерим-ага подигао је овде хан још у XVIII веку. Хан је давао под закуп српским и грчким породицама. Првих година XIX века у хану је била лепотица Стамена код које је бесни Абдул често наврâћао. Али тих година, осмелији Карађорђевим устанком, Срби су се сукобљавали често са турским ситецијама, па је тако дошло до сукоба и између Абдул-аге и српских омладинаца. Абдул је убијен пред ханом у Густим орасима 1805. године.

Поводом тога испевана је позната песма „Пуче пушка из Густи ораси“, која је дуж целе Клисуре, па и даље према југу до Врања и на северу до Ниша, певана као најдражија и најмилија песма—севдалинка, песма поноса, песма хаде.

Предејана хан—некадашњи турски хан на месту садашње варошице Предејана — налазио се у доњем току Предејанске реке и то с леве стране. Хан је, по предању, био подигнут када је прокрчена клисура—Просеченица, а то је несумњиво крај XVIII века. Не зна се тачно година, али је врло извесно да је подизање овог хана и њему сличних ханова у долини реке Мораве било заиста у времену када су Турци осигуравали моравски пут, — а то је време после буне Коче Анђелковића у београдском пашалуку. Турске власти желеле су да на неки начин обезбеде лакши прилаз Нишу у циљу притицања у помоћ у случају потребе. У ово се може веровати и по томе што је почетком XIX века и Карађорђе изричito захтевао од јужноморавских устаника (Стрела и Саве Дедобарца) да затворе Просеченицу и спрече врањском паши да притече у помоћ Лесковцу и Нишу.

И овај хан (познат под горњим именом) био је по форми као и остали ханови — гломазан, низак иако доста простран, са засвојеним пандерима, покрiven ћерамидом. Налазио се у средини дворишта. Поред хана налазила се огромна штала за коње и другу стоку. За разлику од других био је ограђен високим зидом.

Године 1872. спомиње га наш познати путописац Милојко Веселиновић који се плашио да заноћи у хану-у пустини. Но, кочијаш га је умирио јер му је рекао да су по брдима свуда уоколо српска села те због тога Турци не смеју вршити никакве злонамерне дејствије. Хан је тада био у рукама Грка, а после ослобођења 1878. године, власник овога хана постао је Петар Љубеновић који је још исте године на месту старог хана подигао механу. Касније, после ослобођења, по угледу на стари турски хан, Костадин Димитријевић подигао је механу на потесу

Камилска лука, а затим су се ређале кафана и гостионице друмско-излетничког типа.

Године 1907. Предејане је добило железничку станицу која је убрзала формирање садашње варошице. Иначе, по легенди, хан је носио име Предејана — по селу Предејану које се прочуло по вредној Јани која је вечно прела за своју многобројну чељад.

Турски хан — „Царично“, налазио се јужно од Предејана поред планинског потока Царично у потесу Гости ораси.

Хан је подигнут с леве стране поменуте реке. Испод хана, поред Мораве, пролазе Ауто-пут и железничка пруга. По предању тврди се да је цео овај простор око ушћа реке Царично у Мораву, као и онај око Малићке реке изнад Грделице, био обрастао ораховим дрвећем. Сада од свега тога нема скоро ништа. Иначе обала реке Царично обрасле су, десна церовином, а лева буковом шумом.

Интересантно је да је историја овог хана покривена велом заборава. Зна се да је био велики и да су у њему навраћали турски великаши. И ништа више.

Хан је задуго био у државини породице Величковић чији потомак, 80-то годишњи Златко, тврди да су дуго придржавали овај хан и тако стекли право својине. Но, како нису могли да унапреде хан, препустили су га збуни времена. Од свега, међу разваљеним зидинама и гомила камена, налази се и једна делом ограђена гранитна стена са нејасним натписом. И то је све...

Цепин хан, подигнут је на месту где се сада налази кафана породице Станисављевић. Овај хан подигнут је поред пута и Цепске реке која се улива у Мораву. По предању хан је био толико леп да су га Турци називали цепа — што на арапском значи девојка.

За овај хан везана је и легенда житорађске породице којој је коњ донео једне кишне ноћи бисаге сребра и злата. Тим новцем, веле, купована су многа имања па је купљен и хан „Цепа“, али се никако није могао да унапреди. Хан је после ослобођења од Турака преправљен у механу и као такав дуго служио. Сада постоји као месна успутна гостионица породице Петра Станисављевића.

Хан владике Пајсија налазио се на месту уз саму железничку станицу у данашњем Владичином Хану где је сада подигнута модерна вишеспратница. Иначе, на овом

раскршћу, у непосредној близини Клисуре, на левој страни Мораве, подигао је тако звани задужбински хан владика Пајсије у XVII веку.

Ово је био велики политички успех српске цркве јер су пећки патриоти и епархијски владике у XVII веку почели да обнављају многе српске цркве и да осигуравају коначишта која су им служила за одмор приликом инспекција, а то је за дух и морал српског живља било значајно.

Подизањем овога хана практично је показано српском народу Јужног Поморавља да није сам, већ да се и о њему неко стара и брине.

Хан је био огромна зграда зидана каменом и циглом разноврсног квалитета. Зидови су били ојачани дугачким мертечким гредицама. Сам хан састојао се од тзв. пропстрane ханске одаје и кафе-собе. Имао је и просторије и за кафанске потребе—шанк, кујну, као и неколико соба за преноћиште трговаца и две за високе посетиоце. Једна је била тако зvana владикина ложница — где је владика одседао. Старе свештеничке породице тврде да су у овај хан навраћали и пећки патријарси. Позадина хана била је огромно двориште. Импозантна капија налазила се на улазу у ханско двориште у чијој су се дубини видели арови за прихватање караванских теретних коња. Било је случајева да се сустигну трговци са робом коју је носило 50 товарних грла. Све је то хан могао да прими. У хану се не само навраћало и одмарало, већ и трговало.

Та чињеница упућивала је суседна села да за сваку ситницу одлазе „у владикин хан“. Многи су почели да поред пута и хана подижу мање зграде које су служиле и за становање и као занатске радње. Тако је временом постало насеље које је постало и привредно-економски, политички и административно-управни центар читаве околине — под именом Владичин Хан.

На крају, интересантно је напоменути да су многи ханови Грделице и Грделичке клисуре били пословно повезани са хановима у околини. Од тих су познатији ханови власотиначке планине — млачишке мечане, затим рупски и црнотравски ханови, као и каракашке мечане у селу Броду. Сви ови ханови били су свакодневно у вези са поменутим хановима Грделице и Грделичке клисуре, као и Власотинца.

Железнички, а касније и аутобуски саобраћај, затворио је ханска врата и углавном заменио каравански саобраћај у равници. Али, факат је: ханови су сјајно одиграли своју улогу и извели до краја мисију коју су им потребе прошлих векова наметнуле.¹

1) Извори:

- К. Јиречек, Историја Срба, I—IV, Београд 1922.
М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1880.
М. Ђ. Милићевић, Зимње вечери, Београд 1880.

Јован Џвијић, Ђалканско Полуострво I, Београд 1922.

Сима Тројановић, Етнолошка и етнографска грађа, Срп. етнограф. зборник, књ. 13, Београд 1909.

Милојко Веселиновић, Огледало турскога насеља, Београд 1883.

Сергије Димитријевић, Грађа за проучавање Лесковца и околине, св. I, Лесковац 1957.

Сима Милојевић, Лесковачка Котлина са околном, Гласник Српског географског друштва, Београд.

Јован Трифуноски, Грделица, Годишњи зборник Филоз. фак. Скопје, 1957.

Јован Трифуноски, Предејане и Владичин хан, Годишњи зборник Филоз. фак., Скопје 1956.

Из историје аграрне својине у Лесковачком поречју

— **Област Лесковачког поречја.** Лесковачко поречје јесте један мањи, али веома значајан део Лесковачке котлине. Оно се налази у долини реке Ветернице, једне од четири леве притоке Јужне Мораве, које се у њу уливају у Лесковачкој котлини.

Изворишна членка Ветерница налази се у јужном крају Пољанице, северно од Врања. Када се Ветерница формира као река и напусти Пољаницу, она улази у клањац Клисуру, којом тече читавих 8 километара све до села Вине, када се ослобађа кланца и проширује своје корито. Када продре између Умца, са своје леве стране, и Чапљака, с десне, улази у равницу, правећи многе меандре и зелене луке. У даљем свом току кроз равницу, она долази до Лесковца, дели га на два готово једнака дела, па затим иде даље и испод села Богојевца улива се у Мораву. Овај део Ветернице, од места где ова река улази у поље па до испред Лесковца, дакле њен средњи ток, назван је Поречје.

У горњем делу Поречја, у Ветерницу се сливају многе реке и потоци, који извиру у срцу шумовите Кукавице. Ту, пре свега, спада Буковоглавка, која протиче кроз село Букову Главу и улива се у Ветерницу изнад села Мирошевца; затим долази Горинка, па Голема река, која тече кроз село Брзу; потом дође Мала Брза, па Вучјанка и најзад Накривањска река, а испод Накривањске реке још и Шаниновачки поток. Све ове реке и речице уливају се у Ветерницу с њене десне стране. С лева у њу утичу Ботуња и Сушица, поред других незнатних потоцића.

Од свих ових притока Ветернице, највећа је и најзначајнија Вучјанка, а после ње долази Накривањска река.

Овај део Поречја, на коме се наведене реке и потоци уливају у Ветерницу, најпространији је и најплоднији. Цела ова мала област као да је сва у рекама, као да се човек креће по рекама, поречју, па је отуда и цела област добила име Поречје.

Посматрано са планинских узвишења и коса, Поречје се чини као неко удубљење, нешто дубоко, или, како су наши претци, када су се у ове крајеве доселили, говорили глобоко. Отуда се у то доба Поречје прозвало Глобочица, а то је садашња Дубочица,

Путеви кроз Поречје. Лесковачка котлина се налази у центру Балканског полуострва. Благодарећи таквом њеном положају, одувек су сви важнији путеви који воде с једног краја полуострва на други, кроз њу пролазили. Од највећег је значаја био пут који је спајао север са југом, Европу са Егејским морем. Кичму Балкана чине долине Мораве и Вардаре, а Лесковачка котлина је највећа котлина у сливу Јужне Мораве. Баш као што и сада иде главни пут, који спаја север са југом, кроз Лесковачку котлину, тако је то било и у далекој прошлости. Само, док садашњи пут, од шездесетих година прошлог века, иде поред саме Јужне Мораве, дотле је пре тога он од Лесковца ишао на југ уз Ветерницу, дакле кроз Поречје. Тада стари пут ишао је нешто западније од данашњег пута Лесковац — Вучје до Стројковца, где се рачвао у два крака: један је ишао уз Накривањску реку на село Накривањ и Чукљеник, где се хватао планинске косе и избијао на планинско село које се зове Брвикобила, а одатле ишао вододелницом између Јужне Мораве и Ветернице и силазио у Врање са његове северне стране; други крак је залазио поред села Жабљана, ударао на село Тодоровце, затим Мирошевце, па село Вину до Барја, где се опет делио на два краја: један је ишао уз Ветерницу ка Врању, а други избијао на планину код места Копиљака и силазио у Ново Брдо и Гњилане. Траг прве варијанте пута преко села Чукљеника се и сада уочава, а рид којим је водио и данас народ зове друм.

Сва некадашња трговина, сви покрети маса, сви војнички покрети са севера на

југ и обрнуто, све миграције у групама или појединачно ишли су овим путевима и пролазиле кроз Поречје. Стога је овај део Лесковачке котлине најзначајнији у саобраћајном, економском и миграционом погледу.

Пресловенска насеља. Поречје је, као и други делови Балканског полуострва, око његових главних река и њихових притока, морало бити одувек добро настањено. У додиру са Азијом, колевком људског рода, афричким континентом и европском унутрашњошћу, Балкан је био као нека врста етничког казана у коме су разни народи са ова три велика континетна долазили у додир један са другим, сукобљавали се и мешали. Још и пре поромањених Илира и Трачана, на Балкану су живели други народи. Трагови неолитских насеља посјетани су тако често целом Лесковачком котлином као ретко у коме крају Србије, па се може рећи да је овај крај имао изразиту неолитску културу. Довољно је поменути Градиште код Злокућана, које спада у једно од најзначајнијих неолитских насеља у нашој земљи, затим код Мале Грабовнице, па на Хисару код Лесковца и друге. У самом Поречју пронађени су трагови неолитске културе у селима Великом Трњану, Стројковцу, Радоњици, Доњем Јајну, Накривњу, Мирошевцу и Скобаљићевом Граду, а мора их бити још више у целом Поречју. Сви ови трагови јасно говоре да је Лесковачка котлина, а са њом и Поречје, врло богата праисторијским остацима¹.

Непосредно пред долазак Словена у Лесковачкој котлини је цветала римска култура. У Пустој Реци, недалеко од садашњег Лебана, постојао је величанствен град за који наука сматра да је некадашња Јустинијана Прима. Тако велики и леп град није свакако могао бити усамљен у мору дивљине, већ је цела ова област била јако напредна. Као да је и у области данашњег села Рудара, дакле у Поречју, била нека већа римска насеобина. Рударска црква са својом пространом основом као да је подигнута на темељима неке базилike. Немачки путописац Феликс Каниц је забележио предање да се у близини Рударске цркве налазила латинска варош, а испред саме цркве се доскора налазио један базис и један старовизантијски капител од кречног камена каквог нема у Лесковачкој котлини², што указује на оправданост Каницеве претпоставке.

Негде половином шестог века нове ере Словени су почели да пронирају у ове крајеве. Већ 584. године Словени опсадају Солун³, како је забележио савремени хроничар Јован Ефески. Велики и напредан град Јустинијана Прима, сада назван Царично, спаљен је и разорен. Разорена је

цитадела на Хисару, свакако и многи други градови и насеља. Као победници, Словени су староседеоце Трачане а међу њима и Дардане, за које се претпоставља да су живели на обалама Мораве⁴, који су били поромањени, сатерали у планине вративши их у старобалканске форме живота — сточарство⁵, док су они заузели већ култивисана и питомија места и њихова насеља. У Поречју постоје трагови ових народа у називима локалитета: Романица изнад Чукљеника; Влајина, највиши врх Кукавице; Влашко Поље на Ветерници код Бунушког Чифлука; Влашки Прт у Сушици; затим трагови њихове културе у зидинама Скобаљићевог Града, Градина изнад Мирошевца, па Римски бунар у Мирошевцу и др. Временом, Словени су све ове староседеоце асимиловали, примивши од њих психобиолошке особине.

Иако је и пре доласка Словена у ове крајеве било земљорадње, обрадиве површине су биле сразмерно мале према огромним површинама под шумом и мочварама. У праскозорју историје, како пише Енглез Цемс Фрезер у своме делу „Златна Грана“, Европа је била прекривена огромним шумама, у којима су раштркане крчевине морале изгледати као острва у океану зеленила⁶. Тај океан шумског зеленила морао је да запљускује и Балкан, па са њиме и Лесковачку котлину и њен мали део Поречје. Није се знало где је било веће шуме: да ли на планинама, на брежуљцима или у алувијалним равнима Јужне Мораве и њених притока. Но као да је то бескрајно царство шума било најнеприкосновеније у долинама река, па и Ветернице. Поречје је било пуно језера и бара, о чему сада сведоче безбројни локалитети шамака, шеваришта, ботуња, вирова и језера. Потом влажном и масном земљишту, састављеном од наноса и муља, расло је циновско дрвеће: храстови, горунови, благунови, јове (јаја, како народ зове ово дрвеће што поред воде расте) и друго дрвеће; а у њиховој сенци се врежила павитова лоза и бујало разно жбуње и шевар. По народном предању са места где је сада Велико Трњане до места где је Горње Јајно није се могло иći по сухом тлу, већ само преко

¹⁾ Милутин Гарашанин и Веља Ивановић: Правистрија Лесковачког краја, стр. 7 и д.

²⁾ Споменици културе у Лесковцу и околини, 1952. год., стр. 42

³⁾ Владимир Дворниковић, Карактерологија Југословена, стр. 273

⁴⁾ Никола Вулић, Дарданци, Глас СКА СЛВ, 1934, стр. 63

⁵⁾ Владимир Дворниковић, оп. цит., стр. 304

⁶⁾ Цемс Фрезер, Златна Грана, 1937. стр. 149

павитине⁷. Трагови ових горостасних шума делимично су се били очували све до првог светског рата, када је у главном од Немаца оборен највећи број стабала овог дрвећа. Још сада живи генерација која памти Трњанско дубје на месту где су сада ливаде и њиве, у чијем је средишту распао огроман хајдучки дуб у чијој је шупљини, великој као каква соба, сместио свој стан некакав хајдук који је био страх и трепет читавог Поречја.

Ту поред Ветернице, поред бујних шума и многих вода, земља је била гњеџава и тешка за обраду. Напротив, по околним косама и планинским странама, земљиште је било оцедније, посније и растреситије, па га је било лакше обрадити ондашњим слабим оруђима.

Када су се словенски ратари латили плуга и мотике, они су морали да освајају земљу од шума и воде. Њима је овај посао био далеко лакши на заобљеним брежуљцима некадашњег језерског дна и планинским косама и странама, него у равници. И овде је први словенски ратар имао да осваја земљу од шуме, али бар му је овде било то релативно лакше. Тако су прве обрадиве површине, прве њиве у Поречју, никле не у равници, где је сада најплодније поље, већ на планинским косама, по брежуљцима Рударске косе и другим брegovима покривеним слојем хумуса, иловаче, а где-где језерским растреситим материјалом. Тако су постале лазине, арнице, баче.

Све те прве обрађивање површине сада су углавном поново под шумама, негде под воћем и ливадама, а ратар је са својим плугом сишао на гнеџаву равничарску земљу, отео је од баруштина и шума, иситио својим оруђима и натопио својим знојем. У равници, некада пуној бара и непроходне цунгле, давно расте мрка конопља, зелени кукуруз, лелуја се златна пшеница и зелене сочне ливаде у луговима на обалама Ветернице и њених притока. Када је византијски цар Манојло почетком дванаестог века поклонио Дубочицу српском великому жупану Немањи, у Поречју су већ била многа села, која и сада постоје, као што је Радоњица, а цео крај је био добро обрађен и поред разних жита, гајила се у њему стара винова лоза на брежуљцима око Букове Главе, Мирошевца и нарочито Вине, која је по овоме и добила своје име, а од индустиријских биљака негована је конопља наслеђена, изгледа, од стarih Дардана⁸.

Лазине. Лаз је први облик аграрне својине словенских земљорадника — себара у Поречју добијан крчењем шуме. Језик наших словенских предака није познавао реч крчевина, већ је за овај појам

тада употребљавана реч лаз, која је сада, у нашем говорном језику, потпуно непозната. Ни глагол крчти није био познат у старом језику. За радњу крчења употребљаван је глагол требити, растребити, растежити. По Вуку Карапићу, лаз је мала њива, особито између камења, а у Црној Гори „место где је много шуме искрчен“⁹. У нашим средњевековним хрисовуљама и повељама реч лаз се веома често помиње, нарочито у саставу пољских имања, као новоприбављени делови. Лаз помиње хрисовуља краља Уроша I 1254—1264. г. манастиру св. Петра на Лиму. Затим, две хрисовуље Стефана Душана из 1348. год. Карејској ћелији у Светој гори. Светостефанска хрисовуља краља Милутина (1313—1318) помиње: „на лазе Мрежареве; ниже Братомирах лаз; на Дупетине лазе; над ковачеве лазе“ и др. Повеља Стевана Дечанског наводи Таушанов лаз (1327. г.)⁹.

У Поречју се срећемо са појмом лаз уз неку другу реч. Тако у атару села Чукљеника, уз Велику Реку, имамо локалитет Бојин лаз. Бојин лаз је сада под шумом, а у давна времена овде је морала бити крчевина и прва њива неког Боје или неке Боје. Овде се налази и локалитет Калуђерско лојзе, мада од неког винограда нема никаквог трага. Бојин лаз и Калуђерско лојзе знак су да је ова стрма планинска коса некада обделавана и временом претварана у виноград као виши облик земљорадње, што указује на дубоку старост аграрне културе у овом крају Поречја.

Испод Ките, једног од завршних висова Кукавице према Лесковачкој котлини, на неких 5—600 метара надморске висине, налази се село Рашин Лаз, састављено од двадесетак раштрканих домаћинстава. По причању свих старијих људи у целом Поречју, село Рашин Лаз је најстарије насеље у Лесковачкој котлини. Оно је постојало још пре но што су Римљани прокопали канал код Курвиног Града и тако омогућили отицање Лесковачког мора у правцу Дунава. Овакво народно домишљање у складу је са чињеницом да су прва стална људска насеља постала када су сточари престали да буду номади и почели се бавити земљорадњом. Неки Раша је на овом месту искрчио шуму и створио своју њиву — лаз, па се временом овде подигло насеље, које може бити једно од најстаријих

⁷⁾ По казивању Вукачина Јањића, из Д. Јајна, старог око 70 година

⁸⁾ Драгољуб Трајковаћ, У чему је тајна појаве и развитка индустрије у Лесковцу, 1940. стр. 26.

⁹⁾ Стојан Новаковић, Село, стр. 122, 123 и 169; Теодор Тарановски, Историја Српског права у немањићкој држави, III део, стр. 86—88. Вук Карапић, Ријечник.

јих у Поречју, ако није и најстарије. Развуме се по себи, да је то било временски далеко после отицања Лесковачког мора, дуго после Римљана.

Са лазинама се срећемо опет на падинама Кукавице, изнад села Вучја, у изворишту Коштанског потока. Ово је већ безимена крчевина и вероватно је представљала већи простор искрчене земље од стране неког старог села, можда првобитног Вучја или насеља које је пре њега постојало на овом месту.

Арничја, арничке и арнице. И ових назива има по планинским странама, једнаврсним и преслапима. Као и лазине, арничке, арничја и арнице често су везане са неким присвојеним пријевом, те означавају да је овде била њива — ораница тог лица, а негде се помињу и самостално. Готово све арничке, арничја и арнице сада су под шумом, баш као и лазине, јер је савремени земљорадник сишао са планине у равницу и ту створио своје њиве, а његове првобитне њивице освојила је шума од које их је он некада отео секиром и огњем.

Баче. Не ради се о баштама—вртовима у којима се сада гаји поврће и цвеће, већ о некадашњим њивама исто тако на планинским косама, присојним странама и преслапима. Баче су везане са бачијама, којих је до пре 50 година било свуда по планини. У планину се изгонила и крупна и ситна стока, нарочито козе и овце, које су онамо чак и зимовале. Када се зима приближи, крупна стока и свиње се сатерају у села и затворе у штале и кочине или изведу на пазар и продају. Козе и овце остају на бачијама, јер за њих и преко зime има достојано хране у брсту који се преко јесени припреми. На месту где се чува стока у планини подигне се колиба за пастира, који је мајом старији човек, а тако исто и замет за стоку. Услед дугог бављења великог броја стоке у замету, ствара се сточно гнојиво, те сељак искрчи погодан део земље, наћубри га и тако створи себи њиву бачу. На бачи се рађа кукуруз, кромпир, а и жито. Из тог времена је коледарска песма:

Стојалине, домаћине, глас ти дође из планине:
Козе ти се окозиле, све јарићи виторози;
Овце ти се ојагњиле, све јагањци калушасти;
Свиње ти се опрасиле, све прашчићи
нерешчићи...

Данас нема у планини Кукавици ни бачија ни бача, али су места задржала ове називе и често је на тим местима ливада коју власници косе или покушавају да створе воћњаке ситне шљиве која расте без неге.

Заштита земљишне својине. Отету земљу од шуме и мочвара морали су први земљорадници бранити својим тешким радом, секирама, плугом и ватром. Временом,

када је аграрни посед захватио велике просторе, и када више људи нису могли да прибављају земљишну својину на тај првобитни, оригинални начин, ваљало је овај исти посед бранити од других људи, који су на њега настали да би плодове искористили за себе. Створене су обичајне, па и законске регуле за заштиту те својине. Тако се јавља потка као мера за заштиту земљорадничке својине. То је најпре био знак начињен од гомилице земље стављен на међу својине, којим је њен власник стављао до знања туђинцима да им брани приступ у својину. Касније потка се претворила у казну, односно кривично дело угрожено казном која се зове потка. Још пре Душановог законика потку помиње хрисовуља краља Милутина Светом Ђорђу Скопском из 1300. године. Душанов законик формулише потку у члану 77, и то као казну „међу селми 50 перпер, а влахом и арбанасом 100 перпер“, дакле као кривично дело противу пољске имовине, којом се земљорадничка села кажњавају са 50 а сточарска са 100 перпера. Блажа казна за земљорадничка села имала је своје оправдање у томе, што су земљорадници мање настали на туђу аграрну својину, јер су били непокретни и везани за своју земљу, док су пастири лутали из краја у крај, из једне области у другу, без осећања одговорности за својину, чешће настали на туђу својину, па је било друштвено оправдано да буду теже кажњавани као друштвено опасници.

Као средство за заштиту земљорадничке својине потка се очувала у народном животу Поречја до наших дана. Створен је и глагол, не само именица. Тако се каже: запоткати њиву, ударити потке. Као знак, и данас је потка остала гомилица земље која се начини мотиком на међи њиве или ливаде. Њен значај је у томе да када неко запотка своју њиву или ливаду, туђа стока не сме у исту да улази ради попаше. То бива обично на њивама после жетве, када власник њиве жели да туђа стока не пасе по његовој стријици, а на ливадама, пак, кад се скине прва трава, па жели да очува отаву за кошење или пак после скидања отаве жели да само његова стока пасе на ливади. Ако се, у оваквим случајевима, ухвати туђа стока у запотканој њиви или ливади, њен власник је учинио прекршај за који може бити кажњен. Он је одговоран за штету чију величину утврђују вештаци.

Оптерећење земљишне својине. Није реч о оним теренима које је српска средњевековна држава стављала на себе, о давањима и радовима. Овде ће бити речи о једном специјалном терету који је падао на зиратну земљу, односно на ратаре, у

току XIX века под Турцима. Нећемо се упуштати у описивање турског аграрног система. Знамо да је раја имала да чини држави, господарима и богомольјама разне облике давања и работе. Режим је постајао све теки уколико се турско господарство клонило своме паду. Поречје, као стари аграрни крај, крај на удару турских и арнаутских зулумчара, имало је да издржи тежак живот под Турцима. Почетком XIX века почели су становништву Поречја, поред других намета, да ударажу и такозвани параспур. Овај терет се састојао у томе што је господарско село, поред редовног давања, господару морало да обради известан комплекс земље с тим што је сав принос припадао господару. Ако је то била пшеница, село је давало господару не само пшеницу, већ и сламу и плеву и све му догонило у његове амбаре и двориште. Било је разних параспур: господарски — господару; пољачки — пољаку; параспур момцима који су радили на личном имању господара и најзад параспур ћамијама.

Параспур је падао само на господарска села. У Поречју су готово сва села имала свога господара. Слободна су села била само Рударе и Велико Трњане. Рударе је хтео да подвласти неки Турчин, па је на силу узео да подиже своју кулу на месту званом Ошав, изнад самог села. Рударчани спреме депутацију угледних и отреситих сељака и пошаљу је на суд у Цариград, где успеју да добију потврду од централних власти да су слободно село и да их Турчин не може на силу подвластити. Када се депутација вратила из Цариграда у Рударе, Рударчани су порушили кулу свога несуђеног господара и као слободно село дочекали ослобођење од турске власти.

Слободна села немају параспур у својим атарима, док га готово сва остала села имају. Интересантно је да параспур у своме атару немају два велика и значајна села, која су иначе била господарска. То су Стројковце и Вучје. Стројковце је имало поред Рашић-бега још три господара: Хаци-Јашара, Мемета и Мамут-спахију. Вучјански је господар био Исмаил-паша, а после његове смрти син му Дилавер-бег, који је приликом ослобођења ових крајева од турске власти имао око 40 година. У топономији атара ова два села нема локалитета под називом Параспур, док ових локалитета има у свим осталим поречким селима. То је махом комплекс најбоље земље, што је сасвим разумљиво, јер је господар села желео да са тог комплекса убере максималне приходе.

Када је реч о господарима поречких села, напомињемо само да је мало село Пресечина имало тако исто три господара и да је један од њих био пореклом Грк—

Јорѓа Ћотин—Костић, под чијом су „заштитом“ били и Накривањ и Чукљеник, а неку врсту господарлука имао је у Накривањском чифлуку и „угледни Лесковчанин“ Нешка, од кога је остала, и сада постоји, воденица на Накривањској реци.

У јесен 1860. године, на 17 година пре ослобођења, турске власти су донеле у Лесковцу такозвани Лесковачки закон, којим су, у чл. 14, дали параспур-паспур, законски карактер¹⁰.

Поседање аграрне својине у Поречју од лесковачких чорбација. Срећом, слобода је ускоро дошла. У зиму, децембра месеца, Турци су безглаво стали бежати из Лесковца, напуштати своје чардаке, амбаре и јарове које су по селима имали, и одлазили што даље на југ. Сељаци су са радошћу дочекали слободу. Штавише, латили су се и оружја у позадини турске војске. Кад је рат свршен, Поречани су запосели господарску земљу коју су дотле као чифчије обрађивали. Према одредбама Берлинског уговора о миру Србија је била обавезна да поштује имовинска права мусиманских господара земље. Остало је да се сељаци сами откупе. Тај откуп уређен је законом о „аграрним одношajима у ново ослобођеним крајевима“ од 3. фебруара 1880. По томе закону сељаци су постали господари земље, али су господарима морали дати накнаду из својих средстава. Величина ове накнаде одређивала се на годбом или одлуком државних комисија (где нагодбе није било). Откуп је био обавезан¹¹. Материјални положај наших сељака је био више него бедан. Велики број сељака није могао давати одређене свете на име аграрног дуга, „огравнице“, како је људи из народа називају. Зато је дошло до принудне наплате, путем јавне продаје свега што су сељаци имали. На лicitацијама су се обично као купци јављали ботатији људи из Лесковца. Тако је Јован Ђосић куповао имања у атару стројковачком и шаиновачком, затим Дорка Чуљковић, па Милан Тонкић у Брзи и стварали неземљорадничке велике поседе, које су обрађивали наполичари. Куповане су и воденице. Отуда и данас на Накривањској реци велики број најбољих воденица у власништву је Лесковчана или бар доскора био. Сви су они у своје време били најимућнији људи нашег краја. На тај начин национално ослобођење у Поречју за многе сељаке није било и економско ослобођење, већ су они само променили своје господаре: турског сахибију заменио је лесковачки чорбација.

¹⁰) Срђије Димитријевић, Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају, стр. 20.

¹¹) Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, Друга књига, стр. 274—275.

Драг. М. Ђорђевић

Дуборезац Заша Димитријевић и његово дело у Власотинцу и Лесковцу

Одавно је запажено да неки дрворезни објекти у старој лесковачкој и власотиначкој цркви представљају дела особите уметничке вредности. Но и поред тога ови објекти ни до данас нису проучени и приказани, нити се истраживало и пронашло ко је аутор њихов. Да бисмо бацили мало више светла на ове лепе уметничке копарничарске објекте и личност самог дуборесца, ми ћемо се позабавити делима и личношћу Заше-Зафира Димитријевића за кога се везују поменута резбарска дела, служећи се углавном казивањима и подацима Зашиних унука: Драже И. Живковића, берберина и Сике Живковић из Лесковца. Дража је рођен 1896, а Сика 1893. у Лесковцу.

По казивању поменутих потомака Заше Димитријевића, Заша је дошао из Самокова у Србију. Млад и даровит дуборезац и уметнички столар, Заша је најпре дошао у Власотинце и тамо се оженио неком Сиком, девојком из добра рода. У потрази за послом, Заша прелази у Лесковац и ту се настани за дужи период. Од порода је имао једну ћерку Костадинку — Дику, која се удала за берберина Илију Живковића, оца Дражиног и Сикиног. Столарску радионицу је држао на старој житној пијаци, а становao је у улици коју је затворила предратна фабрика сапуна Влајчића. Заша се бавио ловом па је због тога држао добре керове. Иначе је био побожан као и сваки дуборезац и зограф. Једном је због тога чак доспео и у затвор: гађао је из пушке неког Лесковчанина који је у недељни дан вејао жито. У затвору је, веле, из досаде „плео од чарапе калу и од капу чарапе“. Кад је пак што важније резао био је увек сам у соби. Недељама је понеки пут био тако сам и радио затворен. Његова жена Сика, кад би му донела што за јело, само би полако лупнула на врата, а он би само примио чинију и друго кроз одшкринута врата и одмах би се затворио. За време студених зимских дана са

замрзлих прозора је прецртавао шаре што их је мраз правио и оне су му касније служиле као мотиви у раду. О Заши, међутим, постоје још неки подаци. По казивању Тасе Станковића Кокочета, Заша Дебарлија је, за разлику од многих Дебарлија који су у Лесковцу повремено боравили и од липових дасака израђивали кућни намештај и кућне украсе, радио за обе лесковачке цркве дуборез: столове за архијереја и целивајуће иконе. Арх. С. М. Ненадовић, говорећи о старој лесковачкој цркви Св. Богородице, наводи о њеном дуборезу ово: „Иконостас, циборијум и још неки делови израђени су у врло лепом дуборезу од шимширтине. Тај дуборез је по предању радио неки Зашма досељен из Прилепа или Велеса“.¹⁾ Пошто је Заша боравио и у Власотинцу то је о њему писао и Душан Он. Поповић. На једном месту у своме необављеном рукопису „Историја Власотинца и околине“ (откупљено за Народни музеј у Лесковцу), Поповић каже ово: „Пеша, неки човек који је с Колетом Пурјаком (оба из Власотинца) учио школу у Конопници у деда Букоровој кући, још памти Зашу столара из Јужне Србије, вероватно из околине Дебра и посматрао је као дечко њихову (Зашину и Крајинчанића, учитеља из Конопнице) израду она два дивна владичанска стола у власотиначкој цркви, који се по уметничкој лепоти и вредности могу упоредити са изванредним иконостасом у цркви Светог Спаса у Скопљу“.

По подацима које смо навели, аутор овог уметничког дубореза, који је својина цркве у Лесковцу и Власотинцу, био би углавном иста личност: Зафир-Заша-Зашма Димитријевић, родом из Самокова, односно из Прилепа, Дебра или Велеса. Међутим, најпоузданiji су искази његових потомака, јер Сика, његова унка, сећа га се и памти га. Њој је било 7 година када је он умро.

¹⁾ Здравковић -- Ненадовић и др., Споменици културе у Лесковцу и околини, Лесковац 1952, стр. 41.

Она вели да је он био малог раста, мршав, црн и имао велике бркове. Носио је гуњ из старинске ношње. Казивачи Драже и Сика сасвим су у праву да кажу да им је дед Заша пореклом из Самокова, односно из Бугарске, јер је њима тако причала њихова мајка Дика. Но и они други који говоре о Зашином пореклу из Македоније могу имати право. Стога размотримо укратко рад македонских копаничара не би ли могли наћи одговора на питање о пореклу Заше Димитријевића.

Већ је познато да се резбарска вештина, пренета из Грчке и Свете горе, увекшири у 18. веку око Дебра. Мајстори из тога краја, прозвани Мијаци, у том раду достигли су велики дomet па су делима уметничке вредности у копаничарству најпре обогатили свој завичај. Међу објекте великог резбарства у том крају наводимо манастир Бигорски, који је одиста ремек-дело те уметности на Балкану. Тражећи посао изван свога завичајног краја, мајстори дуборесци, у групама — „тајбама“ од по више лица, ишли су по Македонији и Космету и сејали раскошни дрвени филигран по манастирима и црквама, али није назапажена ни њихова профана резба. Ти мајстори су и за рачун богатијих људи по градовима израђивали украсне кућне предмете као и оне који су имали функционалну кућну улогу. Идући тако, Мијаци су израдили дворез за цркве у Крушеву, Прилепу, Битољу и Леснову, а исто тако и иконостас цркве Светог Спаса у Скопљу који је такође ремек-дело копаничарства уопште². Путујући тако, мијачки мајстори дуборесци су се обрели у Бугарској и тамо се „дugo задржали и не само да су оставили по разним местима много објеката у резбарству, него су имали велики утицај на бугарску резбу...“³ Тако је, на пример, познато да су Мијаци радали и на резби манастира Св. Јована Рилског и др. црквама и манастирима у Бугарској, па је мијачка и дебарска школа изнад школа те врсте у Бугарској, као што су: травенска, калоферска, самоковска и бонска⁴. Радећи по Бугарској, неки мијачки резбари су се тамо и настанили и многи заувек остали.

Из података о раду мијачких копаничара, јасно се види да су неки отишли чак у Бугарску, тамо се задржали, али није искључена могућност да се могао неко и вратити у своју земљу. Може се претпоставити да су родитељи Зашини отишли у Бугарску, а кад је то било по-мрежно, или стицајем извесних прилика, или то својој вољи, Заша је из Самокова дошао у Власотинце као млад човек и чак је и пао презиме које Бугари немају — Димиријевић. Зна се да је у Бугарску отишао

и чувени копаничар Димитрије Станичић, зет Петра Филиповића Гарке, по коме је, могуће, Заша и имао презиме Димитријевић. Отуда није погрешно мишљење које кружи ван рода Заше Димитријевића у Лесковцу да је Заша из Дебра или Прилепа, јер је Заша само дошао из Самокова где је била чувена резбарска радионица где су и наши македонски копаничари радили. Он је могао бити из Прилепа, јер су се неки из Дебра одселили у Прилеп. Тако је Заша могао бити и Прилепчанац и Дебарлија, али не и родом из Самокова као Зарије-Зафир Заша Димитријевић.

Због тога што се у Власотинцу ожењио, Заша је остао подуже време у том малом месту и стекао велики углед као дворезац и столар. Кад је касније прешао у Лесковац, он је за потребе Цркве св. Богородице израдио више објеката, а за кнегев сто у цркви добио је на дар од краља Милана пар одела, 100 дуката и један пиштољ. Заша је одлазио на дужи период и ван свога места, радећи иконостасе и рамове за иконостасе и столове за целивајуће иконе. По причању Драже и Сике, Заша је радио иконостас у Кончељу, Голупцу на Дунаву и у Смедереву, где се разболео од неке заразне болести, умро и где је сахрањен негде крајем прошлога века. По казивању, пак, људи у Кончељу, иконостас је радио целе зиме неки копаничар који је много пио. Исти мајстор је, веле, радио иконостасе за цркве у Сталаћу и Лапову. По саопштењу Душана Митошевића, врло леп иконостас из доба градње цркве смедеревске (1849 — 1855) уништен је за време првог светског рата, што отежава изучавање и приказивање целокупног дела овог резбара. Но како је саму цркву зидао чувени неимар Андреја Зографски Возенковић⁵, пореклом Мијак настањен у Велесу, могло би се узети да је и мајстор иконостаса Мијак, односно Заша Димитријевић, како то казују и сами његови унуци Драже и Сика.

Нужно се, међутим, поставља питање: који се све дуборезачки објекти приписују Заши, било из црквене било из профане у-

²) Бошко Бабић, За дуборезбарските работи во црквата св. Благовештеније во Прилеп, Стремеж, бр. 2, 1960., стр. 41.

³) Зое Личенска, Македонска црквена резба во XVIII и XIX век, Гласник на Етнолошкиот музеј, Скопје 1960, стр. 117.

⁴) Зое Личенска, пом. чланак, Етнолошкиот музеј, стр. 117.

⁵) По предању неимар Андреја је израдио цркве: у Штипу, Турековцу, Печевцу, Нишу, Смедереву, Сарајеву и, по додатку Д. Митошевића, цркву св. Пантелеја у Велесу. — П. В. Гагулић у књизи: Велики најски саборни храм, Ниш 1961. стр. 8, наводи и цркве у Скопљу, Врању, Пироту, Прашину и Мостару.

местности у Лесковцу и Власотинцу? и питање: зашто су нека дела уметничке израде на завидној висини, а нека скоро занатске израде?

Кад сам Дражку Живковића одвео у цркву лесковачку и запитао га који су столови дело његовог деде Заше, он ми је прстом указао на сто изванредне уметничке израде и рекао ми да му је то казивала мајка, ћерка Заше Димитријевића. За други сто, одређен за краља, није ми могао казати ко је његов аутор. По Душану Он. Поповићу и Кристифору Црниловићу, проф., Заши се приписују још ови објекти: у цркви лесковачкој часна трпеза са дарохранилницом и вршним украсима на њој, табла испод св. престола, царске двери, оквири јужних двери, трон за целивајућу икону, аналој за целивајућу икону, а у Цркви св. Илије неки делови иконостаса. По Дражином казивању, Заша је израдио два лепа украса за кафане „Гугуче“ у Панаћуришту и „Два лафа“ у Нишкој улици у Лесковцу. Над улазом у кафрану „Гугуче“ била је изрезана представа двеју фантастичних животиња, а на вратима код „Два лафа“ изрезани су у ажурном резбарству два лава,

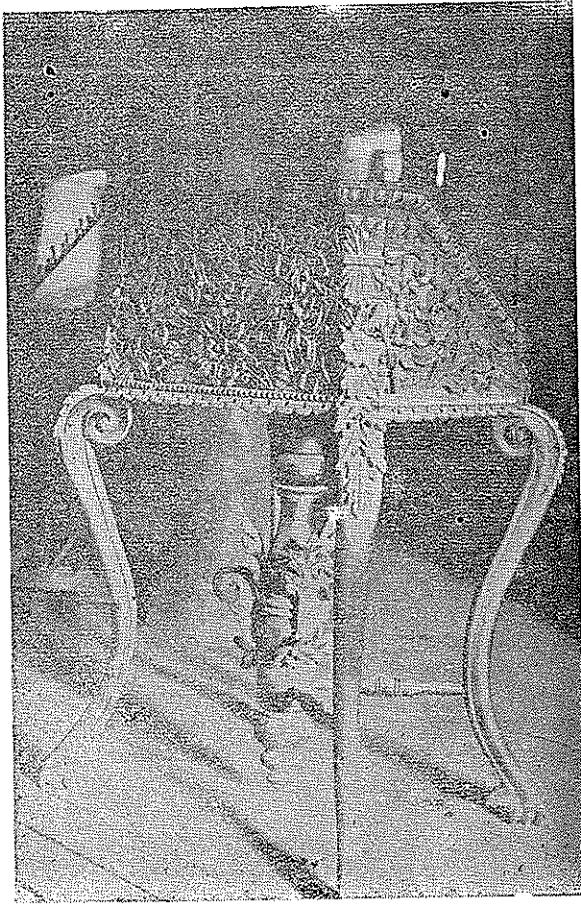

ДЕТАЉ КРАЉЕВОГ И КРАЉИЧИНОГ СТОЛА У ВЛАСТИНАЧКОЈ ЦРКВИ

по којима се и сама кафана називала. У Власотинцу се Заши приписују ови објекти: столови за владику, краља и краљицу, пулт за целивајућу икону, дарохранилница, царске двери и рипиде. То би углавном било уметничко дело које се везује за име копаничара Заше Димитријевића, само по себи и својој великој вредности можда непотпуно, али довољно да посведочи о једном озбиљном уметничком раду у овој грани што се у Лесковцу и Власотинцу сачувало.

Међу свима Зашиним израђеним, особито се истичу својом уметничком лепотом и високим достигнућем у овој вештини: краљев сто у власотиначкој цркви, сто за архијереја у Лесковцу, два трона за целивајуће иконе у Лесковцу, три аналоја (пулта) — два у Лесковцу и један у Власотинцу. Кад човек погледа ове објекте не може да им се не надиви и најужива, а може одмах да увиди да су они сви по начину израде, по третману елемената орнаментике и другим особинама једни другима слични, да је све то радило, можда, само једно лице које заступа једну једину резбарску школу. Овде је у питању један уметник и једна школа: мијачка. Но поред таквих значајних експоната у нашим црквама у Лесковцу и Власотинцу, постоје и дела, као што смо напред видeli, веома слабе, готово обичне занатске израде која се такође приписују Заши, или на то упућују извесни моменти. То збуњује, а Душан Он. Поповић у своме делу које смо већ споменули, каже и ово у вези с тим: „И трећи је сто радио Заша столар (у Власотинцу) и за чудо је, зашто је он израђен тако немарно и просто, у сравњењу са она два ремек дела дубореза“. Кад се овој сумњи припада и сумња писца ових редова у вези са слабим израђеним у Лесковцу (трон за краља, неки делови иконостаса у цркви св. Илије, украси над каванама у Лесковцу), онда се рађа питање: је ли Заша одиста аутор богатих објеката резбарије или не? Јер сем сведочанства Драже Живковића, берберина из Лесковца, никаквих других доказа и података немамо. Оно што Душан Он. Поповић наводи у своме делу да Пеша из Власотинца зна како су Заша и учитељ Крајинчанић радили сто за цркву у Власотинцу, не мора да се односи на кнежев сто о коме Мита Ракић пише и каже да је то „ремек дело резбарства“⁶. Можда је то баш онај сто о коме Поповић вели да је „слабе израде“. Све ово говори о делима сасвим неједнаке вредности и посебних стилова, о два мајстора неједнаких вредности и талента-уметника и обичног резбара, каквих је доста било у Лесковцу у XIX веку. Али

⁶⁾ Мита Ракић, Отаџбина, св. 20, 1885, стр. 594.

АНАЛОЈ ЗА ЦЕЛИВАЈУЋУ ИКОНУ
У ЛЕСКОВАЧКОЈ ЦРКВИ

би се ове крајности ипак могле измирити и објаснити. Уметник Заша Димитрејевић магај је израдити дела уметничке вредности, као што су његови поменути експонати, али и обичне израђевине каквих је онда било у употреби, што је зависило, изгледа, од наручиоца и наруџбине. Тако би се могло рећи да је аутор и добрих и лоших објеката Заша Димитрејевић. Но у овом замршеном случају, могла би се узети у обзир и друга теза: да је објекте од уметничке вредности радила нека македонска тајба, јер треба знати да је у Врању боравила и радила резбарска тајба Ђиноског из Галичника, који се настанио у Црној Гори⁷⁾. Није ли та тајба допрла до Лесковца и Власотинца и тако оставила дела префињеног резбарства коме се ми данас дивимо? А знамо како су македонске резбарске тајбе крстариле по целом Балкану. Додајмо и то да је у Лесковцу било зографа, што значи и резбара сем Заше Димитрејевића⁸⁾, па није искључено да неко од њих буде још и аутор резбарије о којој је реч. Све док се не уђе у траг правом уметнику копаничару,

творцу дела од велике уметничке вредности, а које поседују две цркве, ауторство ће припадати Заши Димитрејевићу, поготово што тако мисли и проф. К. Црниловић који се такође бави тим питањем.

О самом пак делу имамо рећи ово. Упоређујући већ споменуте експонате од трајније уметничке лепоте у Лесковцу и Власотинцу са делима резбарства у Македонији где су Мијаци радили по правцима једне школе, уочићемо већ на први поглед велику сличност међу њима. Основне карактеристике мијачке школе се запажају и на делима Заши Димитрејевића. То је, у ствари дубоки рез вегетабилног карактера испрелептен животињским светом, митолошким бијима и фигуранлим орнаментима и стилизацијама. Архијерејски трон, који се сада налази на солеји у лесковачкој новој цркви, типично је дело македонске резбе и праца. Сам трон је на постолју са две степенице и две животиње, сличне лавовима. Витки стубови од шимширине који почињу од постолја до врха су у прекрасном дрворезу. У доњем делу, на стубовима који досежу до седишта и подупирача за руке, изрезано је растиње комбиновано са фигурама птица. Више седишта у трону изрезана је владичанска митра коју на главама држе две рајске птице. Исто тако, мало више, под иконом су два крилата коња који симболично пазе на митру. У горњем делу трона на угловима су мале фигуре светитеља уздигнутих руку, а са стране су вазе са цвећем које се навише развија, симболишући дрво живота, исто онако како је то по старим обичајима у дрворезу представљано. Истог стила, исте технике, начина рада, третмана биљне орнаментике, животињског и фантастичног света су и трон, који је у старој лесковачкој цркви служио за икону св. Ћирила и Методија, и аналој (пулт) за целивајућу икону. Све ово би се исто тако могло рећи и за столове у цркви власотиначкој.

Уметнички опус Заши Димитрејевића, копаничара, засад само донекле споран у погледу ауторства, представља одиста део оног значајног народног стваралаштва коме се с правом диви свет и које побуђује интерес науке како код нас тако и у свету.

⁷⁾ Етнолошкиот зборник, цитирано дело, стр. 171.

⁸⁾ У шпитаљском гробљу постоји саркофаг са надгробним спомеником на коме пише: „Овај спомен Ристе Микаилу заграфину живеја 35 године умреја 14 фебруара 1890“.

Станко Ђорђевић
Хранислав Ракић

Печењевце пред ослобођење од Турака

Није познато када су Турци дошли у ове крајеве, али се претпоставља да је са стварањем насеља почело и интересовање за Печењевце. Чињеница је да у Печењевцу, у оном насељу на горњем току реке Шаранице, није било посебних зграда за становљење турских паша или ага. Додуше, и сам положај села није одговарао Турцима. С једне стране је огранак Дobre Главе, свакако у то време пошумљен, а самим тим и тајанствен, а с друге стране насеље горњака, дошљака са Новог Брда, у које се никако није имало поверења. И само скупљање харака у овом месту није било редовно. Покоји паша, или ратник, долазио је са већом оружаном пратњом, узимао што је могао одмах понети и ретко се кад други пут враћао. Постоји једна реченица, по предању, за све оне који су долазили и узимали што је производ зноја руку мештана. Печењевчани би, кад би наишли турска војска, изашли из кућа, поређали се поред дворишних зграда и пратили погледом пуним мржње сваки корак окупатора. Ако би им што затражио, они су одговарали: „Узми сам!“ Из ове реченице извијала је мржња која је нагањала непријатеља на бекство из села.

Како су паше тражиле питомије крајеве, погоднија места за живот, то су турске куће углавном и биле у Грданици и Чифлуку. Пашини сејмени пролазили су селом само по изузетној потреби. Тако са доласком Емин-паше у Грданицу предузима се градња једне куле и то не у селу, већ испод села, на путу за Лесковац, на месту где се сада налази школа. Емин-паша је као стари стратег и ратник на северним бојиштима имао план да у тим истуреним кулама постави предстраже које би га о свему обавештавале. Тако је зидање тих кула дошло, с једне стране, као лично осигурање, а, с друге стране, као начин да се

каури науче реду и дисциплини и да се навикну на редовни харак.

Печењевачка кула подигнута је, свакако, око 1840. године, нешто пре зидања цркве. Зграда је озидана у типично турском стилу. Имала је приземне просторије и „горњи бој“. Горњи спрат имаје доксат, четири собе и конак. Све те просторије служиле су аги за лични смештај. У приземним просторијама седели су сејмени.

ОДНОС ТУРСКИХ ГОСПОДАРА ДО ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА

У првој половини деветнаестог века имали су Печењевчани посебних тешкоћа. То је доба националних борби, буна и устанака. Турци су били узнемирени и све настрљивији. Поред тога, врло често су долазиле војске с југа или севера и покат-кад остајале и по неколико дана у пределима око села Печењевца. Како није било строге дисциплине, то су многе групе војника или цели одреди упадали у село и опљачкали га. Неколико таквих зулума запамтило је село. То су биле ноћне рације: малтретирање људи, везивање за стабла дрвећа по двориштима, узимање девојачке спреме и свега што им је запало за око. Једне године су толико опљачкали село да није било хране ни за децу. Тако је и поред плодности земљишта и свакодневног рада вредних сељака, остало становништво без хране. То је прва година у историји овог села када је претила глад. Због тога је одлучено да из сваке куће по једна мушкија глава пође у потрагу за храном. Цело село је остало у жалости. Неке куће се послале једине мушкије главе, хранитеље породице, а многе су дале давно чуване златне новце или дугогодишњу уштеду да би се пре хранила деца и остало у животу. Било је то пролеће. Не може се рећи које године, али је било, како се сећају најста-

рији, свакако по причању својих старијих, оне године кад је „већ и Милош војевао.“

Ова шаролика група стараца, средовечних људи и младића обишла је најпре Лесковац. Прави разлог нису смели да кажу. Причали су како је земља неродна, подводна, како имају велике породице и како тешко могу да осигурају храну за целу годину. Бојали су се да кажу прави разлог, јер је могла нека турска улизица да их изда и „тако опањка“, па да им и главе посцидају. Из Лесковаца кренули су ка Грделици. Ни ту нису нашли хране. А онда су преко Грделичке клисуре отишли у Владичин Хан, а затим и у Врање. Ту су нашли на једну велику и лепу турску кућу. Нашли су групно, неки су и капе посцидали, тражили агу и испричали му своју невољу. Ага их је саслушао, а затим је позвао своје сејмене и наредио да се сви вежу једним конопцем.

— Еј, вала, ви сте, алаха ми, неваљала и нерадна раја!

— Нисмо, честити ага! Невоља је... завалили су сви у један глас.

А затим их је натерао да трче око његове куће и да вичу: „Киша, суша, ор, гиди, ор!“ (Без обзира да ли је киша или суша да се увек оре.) Кад их је измалтретирао до крајњих граница наредио им је да се врате назад. Тако је група Печењевчана скупо платила свој покушај да се набави храна. Вратили су се решени да убудуће не дозволе Турцима да отимају оно што је њихово па макар и по цену живота.

ПОЈАВА ХАЈДУКА

Нови зулуми, вести да је Србија већ ослобођена, последњи трзаји турских господара, тежња да заплаше рају и да је натерају на послушност, и остали нечовечни поступци довели су до појаве хајдука у многим крајевима. То су или озлојеђени људи који већ нису могли неправду да подносе, или, пак, они који су хтели већ једном да виде српске крајеве без „турских глава“. У Печењевцу се у периоду прве половине деветнаестог века јавља хајдук Јован Дилиндара. Предање не зна из које је фамилије. Ни по надимку се ништа не може утврдити, јер постоји претпоставка да је име Дилиндара узео сам, или му је, пак, то псеудоним из детињства. Дилиндара на народном значи скитач, па ако је још из детињства волео лутање, лакши посао итд. свакако је да је то име ускро везано са том његовом особином. Међутим, још и данас неки људи могу живописно да прикажу лик Дилиндаре. Носио је чудну капу са кићанком до самих колена. На грудима је имао беле и жуте новце, који су звеке-

тали при чврстом и снажном ходу, преко рамена је обично ограо гуњ са ивицама изvezеним дебелим гајтаном, на ногама је имао црне клашиће чакшире, а опанке је сваки час мењао. Дружина му није била велика: њих неколико, који су по Дилиндарним речима вредели колико и цела ордија турских војника. Он је „упадао у највеће одреде турских војника и све их поубијао“. У село је улазио ређе. Обично је слао момке по храну, а он сам долазио је само кад је стварно требало или кад је то било у интересу дружине. Не зна се колико је био стар, али је имао дебеле бркове на младом лицу са великим светлим очима. Дилиндар је волео да долази у село само за време вечерњих седељки. Обично би нашао, назвао бога и стао крај ватре. Никада није хтео да седне. Мало је и говорио. Девојке је „терао да певају“, па се до миле волје нагледао једрих и свежих девојачких лица. Док је био поред ватре није ником дозвољавао да оде са места, а ако су наилазиле и долазиле групе младића за тили час је „као сотона“ нестајао. Никада га нису чули да говори о жењама, али се жалио да га „по сву ноћ муче младе жене и девојке“ па је много пута био мамуран и по цео дан због тога нерасположен. Ако је морао да уђе у село „усред бела дана“, облачио је турско или арнаутско одело. Тако би прошетао, завршио посао, а онда је пред скупом људи и радозналих младића рекао:

— Поздравите агу од Дилиндаре. И отишао би.

Глас да је Дилиндар у селу увек је на време одлазио до турских сејмена, али га викад нису смели гонити.

Особито је ценио Ракиће. Прича се да је једном у њиховој кући „скинуо дуги нож и одложио пушку до ћошка“. О томе се годинама причало. Ракићи су били у не прекидној вези са њим и као најоданији јатаци обавештавали га о кретању ага и турских војника кроз село.

Кад је долазио групно са дружином, обично је дошао до куће и рекао кратко што је желео. Кад би жене изнеле достајела, рекао би својим момцима:

— Ако је све ово за нас, повадите торбе.

Село је научило на те његове кратке разговоре па људи не само што нису хтели већ нису ни смели да га запиткују.

Девојке су особито о њему много говориле. Ниједна га се није одрицала. Многе су и прижељкивале да их што запита, али је Дилиндар био тајанствен, сав узнемириен, није никада умео ни једно питање да постави. Прича се да је једна девојка у шали док је стајао на прелу изнад њене главе, рекла шаптавим гласом:

— А што ме, Дилиндара, не поведеш са собом у хајдуке?

— Умеш ли да пуцаш? насмешио се тешко Дилиндара.

— Умем и да гађам.

— Јеси ли убила неког Турчина?

— Нисам, али ако ми ти кажеш убију... и још нешто, ако ми ти кажеш...

— Шта?

— Никада се од тебе нећу одвајати...

Док је она сагнуте главе очекивала одговор, Дилиндара је нестао.

Девојка је касније по једном хајдуку послала и једну тајну поруку, али јој Дилиндара није одговорио.

Дилиндара је много полагао на чистоту својих хаљина. Никада га у селу нису видели са крвавим оделом, нити необријаним, ненакићаног, необученог у најлепше хаљине. Уживао је да се некад на једном крају села појави са једним оделом да би се после неколико часова појавио у другој ношњи на другом крају села.

У село је обично улазио за време сакупљања харача. Сељацима је дозвољавао да кажу аги да је у селу, али да никада не кажу место где се налази. У таквим приликама обично су сељаци остављали посао и трчали аги говорећи му:

— Господару, Дилиндара је у селу... и оде према кули...

Међу Турцима би завладао страх и одмах остављали посао и трчали према кули да је не би заузео. Често је ага већ у путу добијао другу вест да је Дилиндара на врху Ваноса, изнад цркве. Тако је ага морао одложити дан сакупљања харача или би наредио да се снесе до куле. Тако су сељаци давали само оно што је њима можда био вишак, а ага није ни могао да их у томе контролише. Улизице су мотриле и кад би се умирило, знали су да је Дилиндара „залутао негде далеко“. Али било је и доста слушајева кад су се сељаци, изнећани доласком аге, спасавали овим речима:

— Честити ага, Дилиндара је синоћ био овде и поздравио вас да му не дирате у село и његов харач. Е, тешко нама, ето и њему... а и ви тражите... Шта да му кажемо, ага?

Ага би се љутио, викао, говорио да је село његово, а не хајдучко, али никада није смео да однесе оно за шта је дошао.

— Пусто да му је! викао је ага и одлазио изговарајући се да не може сада да понесе, али да ће по своје ипак доћи.

Дилиндара је хајдуковао неколико деценија. Навикли се на њега као на „кућњег човека“. Пастири су тражили и пушку од њега да би се учили да гађају, али је он

увек у шали говорио само „неколико речи“. Није дозвољавао ни својој дружини да се шали и шегачи било где. А тај број људи и никада није био исти. Један хајдук би се видео на врху једног брега, други на другом, он са неколико у селу, други у групи по неколико на другом месту и тек „док тренеш оком“ нигде никог.

Једном је дошао Дилиндара сам. Био је мрк, крвав, исцепан, сав попрнео. Долазио је из боја. Мисли се да је до борбе дошло у Грделичкој клисури. Пастири су га видели и одмах му пришли. Дуго га запиткивали, а онда су јавили јатацима да је Дилиндара сам, без дружине и киван као никад дотада. Одбио је храну, а највернијем јатаку је поверио све, а онда опет побегао у шуму изнад цркве и тамо нико не зна шта је радио. Тих дана у кулу су дошли неки нови сејмени. Ага их је узео из неког другог места да му чувају кулу док он не заврши неке послове са својима. Чувши да већ дуго није било хајдука у овом крају, а и не распитавши се довољно да ли у месту постоји неки хајдук, ови војници су се по цео дан скитали. Један момчић је тих дана видео пастирицу изнад цркве и најпре јој свиркао, а кад је видео да она не бежи, скочио је кроз шуму и стао пред њу. Она је ћутала збуњена оваквим поступком. Дотада, знало је то цело село, ни један војник није смео да налети на девојку. Знали су да Дилиндара води и о томе рачуна. Сејмен је зграбио девојку и покушао да јој отвори прслук, а она је писнула: — Дилиндара, Дилиндара, Турчин ме обори! Дилиндара!

Дилиндара је случајно био у суседној шуми. Сјурио се у правцу одакле је долазио глас и кад је видео Турчина, смркло му се пред очима. Најпре га је изгазио ногама, а онда га везао за дрво и мучио док овај није издахнуо. Дејпримиран због исхода битке, о којој историја не зна скоро ништа, још теже је преживео смрт овог момчића. Турчин је умро тресући језиком и изговарајући чудне молећиве речи. После овог случаја Дилиндара је завршио своје четовање.

После овога Дилиндара није виђен у селу. Повукао се у дубину Дobre Главе, заузео неку пећину и ту остао до краја живота. То његово место знали су само највернији јатаци. Неки мисле да је свој живот завршио у пећини изнад црквеног конака.

НОВИ ТУРСКИ ЗУЛУМИ

Долазак новог господара у Грданицу имао је посебан значај за цео овај крај. Емин-паша, стари ратник, стратег и човек заслужан за османлијско царство, дошао

ши из северних крајева, хтео је да се што више обогати, да искористи кратко задржавање у каурским крајевима и да са огромним богатством побегне у Цариград. Он је и сам говорио да је ове крајеве добио на поклон за једно кратко време. Нарочито је имао по злу чувене синове. Његове синове нарочито су запамтила сва околна села око Грданице. Била су то два брата, потпуно слична, готово истих година, скоро су изгледали као близанци. Нису се стидели ни најнemоралнијих поступака. Ако би приметили лепу девојку, или усамљену жену у пољу, одлазили су њој и разрачунавали се на свој начин. Нису бирали лепоту, нити старост. Због тога су их за кратко време упознали. Женско дете се ретко могло видети на улици или на њиви ако се знало да су пашини синови у околини. Емин-паша је водио дволичну политику. Синове је јавно укоревао, али им никада није забранио да чине што намисле.

Једном су дошли у Печењевце. Сјахали су испод куле. Тек што су изашли на пут, наишло је неколико девојака. Они су, као што су то увек чинили, јурнули к њима и препречили им пут. Девојке су зајаукале. На још јаче запомагање, наишла је група сељака који су покушали да их заштите. Пашини синови су скочили на њих и почели да их ударају ногама. Сељаци су одговорили истом мером, па је настала туча. У то су притрчали и сејмени па су похватали сељаке и везали их. Ионако љутити, пашини синови су их одвели до куле и ту тукли по табанима. Неке су толико испребијали да су касније и поумирали,

Ово насиље није остало без трага. Печењевчани су послали поруку аги да не долази у село док и цар не дозна за ова недела.

Живко Дудеја, који се био обогатио од свог и братовљевог мираза, покупио је податке у свим селима, а о томе се толико причало да тајне није могло бити, нити је било потребно посебно тражити податке, па је на основу свега тога решио да оде лично цару и да тужи агу. На пут је кренуо са Стаменком. Старост му није сметала да пође на тако далек и тежак пут. Не зна се колико је путовао, али је ипак дошао до Цариграда. Потражио је царска врата и свима говорио зашто је дошао из Србије. На крају је нашао врата, али никако није могао доћи до цара. После многих молби, подмићивања, обећања да ће из Србије послати велике новице ако му омогући да га цар прими, Живко је био примљен код неке веће турске личности. Испричao је све што је имао, а онда је почашћен и испраћен из двора обећањима да ће се све то испитati и решити како је

најбоље. Живко је био и овим задовољан, а онда је пошао назад. Вести да је цар чуо о неделима Емин-пашиних синова дошла је пре Живка у Печењевце. Свакојако се препричавало како га је цар примио, тако је легенда исплела своје приче које су врло често и сличне бајкама. Печењевчани су дочекали Живка са великим почастима. Међутим, паша је одмах исказао свој бес. Сутрадан је већ дошао са великим пратњом у село и преваром одвео Живка до куле. Ту га је јавно ишибао и одмах отишао са својим војницима у Грданицу. Емин-пашина реч је извршена, можда се задовољила и његова жеља, али је и примио поруку Печењевчана да у село више не долази. И отада заиста се Емин-паша веома ретко виђао. Ако би и дошао, вршио би своје послове не удаљавајући се много од куле, а војници би будно мотрили на све стране. За долазак у Печењевце увек је узимао већу пратњу, а некада је и позивао сејмене из других кула.

Емин-паша је саградио два салаша: један у Печењевцу, а други у Грданици. За убирање десетка, у Печењевце је слao своје синове. То убирање су звали ангарија. 70-тих година, негде пре њиховог одласка из ових крајева, сјесени, пашини синови су сакупљали кукуруз. У печењевачки салаш дотеривали су и кукуруз из Чифлука и Чекмина. Иако су сада водили рачуна о својим поступцима, ипак су били на мање видним местима и даље дрски и безобизирни према женама и девојкама. Те године наредили су пашини синови да само жене и девојке могу доћи на комишање (љуштење кукуруза). Многи су, бојењи се репресалија, слали своје кћери, а многи су их сакрили, као што су радили за све то време и изговарали се да су отишли родбини у друго село. Овакав позив је забринуо све Печењевчане.

Угледни човек тога времена — газда Трајко — решио је да се коначно стане на пут пашиним синовима и њиховим неделима. Позвао је Пирчу, чувара поља, и још неке сељаке. Пирча је носио ћускију, а пољак је имао шиљасто гвожђе.

Отишли су на оно место где је требало да дођу њихове жене. Кад су наишли, пашини синови су скочили бесни што се не поступа по њиховој наредби.

— Јесте ли ви чули да из сваке куће дође сва женска чељад на комишање?

— Јесмо, одговорио је Трајко.

— Па што нису дошли?

— Место њих, ево ми долазимо.

— Одмах кући и да се поступи како сам рекао! дерао се један пашин син.

— Теби је, ага, потребна радна снага, а не женска чељад, одговорио му је Трајко.

—
он
си
за
Ја
па
те
ма
ке
ус
А
—
пу
Пи
шт
ћа
че
се
Тр
ве
Ак
по
(N
на
и
гл
од
би
из
ко
ве
ст
жи
их
јас
лс
и
са
кс
за
пр
пс
ст
пр
п
па
не
Г
кс
кс
св
пс
ма
са
П
на

— Ти се, српски крмак, и не разумеш у оно што сам ја рекао... цикнуо је старији син и ударио га ногом неколико пута.

Трајко се није двоумио. Зграбио га је за ноге, завитла око себе, принео до обале Јабланице и бацио у плитку реку. Други пашин син, изненађен овим, расвестио се тек онда кад је видео како му брат запомаже копрцајући се по песковитом дну реке Јабланице. Пашин син је тешком муком устао, јер је приликом пада изместио ногу. А млађи син је викнуо на свог сејмена:

— Амет! Куршум, Амет! Куршум, бре, Амет!

Али сејмен није смео ни да подигне пушку. Видео је напрштена лица Трајка, Пирче, пољака и других Срба.

Трајко је махнуо руком па је и оно што се било окупило отишло својим кућама. Турци су остали посрамљени, а Печењевчани се разишли задовољни што су се осветили пашином сину.

Пашиног сина су однели у Грделицу. Трајко је са групом Печењевчана целе ноћи већао шта да се ради. Донета је одлука. Ако паша нападне Трајка, пружити отпор, побити све Турке а затим побећи у Србију. (Мислило се на територију северно од Ниша.)

Цело село је било узнемирено. Те ноћи на окупу су били сви виђени Печењевчани и сви они који су представљали „мушку главу“ у домаћинству. После дугог већања одређена су деветорица. Међу њима је био и Пирча, крупан, космат и већ и по изгледу старог човек. Набавили су за сваког коња, оседлали су их и тако спремне везали крај првих кућа, код Цигана. Са обе стране реке Јабланице постављене су страже. Сматрали су да ће паша покушати да их изненади.

Прва стража која је била у кафани јавила је да је Емин-паша кренуо са малом пратњом из Грданице. То је збунило и самог Трајка. Паша је и раније долазио са већом пратњом, а сада свега са неколико коњаника. Знали су сви сељаци да је за време сваког доласка све било у стању приправности, да је паша као осигурање постављао по неколико војника са свих страна кула. И још нешто. Пошао је без претходнице. Ни једног коња није послao пре пратње да бар најави да долази Емин-паша. Или је нека превара, или је посреди нешто што тренутно не могу да објасне. Проконтролисали су све страже, послали коњанике на све стране, али војске ни са које стране није било. Трајко се обукао у своје најлепше одело. Завио је око паса појас, у њега набио велики нож и једну малу пушку и тако шетајући коментарисао о намерама Емин-паше који је ишао ка Печењевцу. Кад је Емин-паша ушао у село, наоружали су се и остали сељаци. Све је

било спремно за бој. Сви су били узнеми-рени. Шта ће сада радити Емин-паша? Није прошло ни неколико минута, дошао је пандур. Поклонио се Трајку и скрушеним гласом рекао:

— Газда Трајко, дошао господар...

Трајко га је строго испитао о свим пашним порукама, а онда га је одмерио погледом који је значио: „Бежи што даље од мене“.

Око кафане, салаша и других зграда Трајко је распоредио своје наоружане људе, а он је, сам, корак по корак, лагано пошао ка кули. Мотрио је на сејмене који су су били мирни, распоређени на својим свакидашњим местима. Паша је седео на малој троношки (столици) испред куле. Ага је, чим је видео Трајка како опрезно прилази, махнуо руком па је и оно неколико стражара отишло у кулу. Остао је сам. Трајко је застао и намислио да се врати. Неко достојанство говорило је у њему да мора продужити пут без обзира шта се дододило. Помисао да ће сељаци помислити да се уплашио, није дозвољавала да се са половине пута врати назад. Емин-паша, кад је видео како се Трајко нећка, устао је и махнуо му руком.

Трајко је дошао до паше и онако срдит, намроћен, стао пред њега. Кратко му је назвао бога, и оборио поглед у земљу. Отпоздравио је Емин-паша одабраним речима. — Седи, газда Трајко, да мало поразговарамо, рекао му је затим.

Трајко је сео, извадио дуван и напунио чибук. Емин-паша је пушио, али је сав киптао од срџбе што каурин и не пита да ли сме да запали. То га је пољујало те је најло изменио тон. Помислио је и на своју лукавост и побојао се своје срџбе која би могла да поквари цео план.

— А ти са оним мојим? поче паша.

— Шта? Хоћеш да кажеш они са мном...

— Па јест, рече паша и би му још више криво што га Трајко исправља.

Реч по реч Трајко исприча све како се десило.

— Народ се жалио, а ви, ага. Ћутите! заврши Трајко своје излагање

— Да си га убио, не би ти ни речи рекао, рекао је ага уверљиво Трајку и обећао му да их неће пуштати да долазе сами у Печењевце.

Ага и Трајко устали су и пошли ка салашу. Трајкова пратња је са нестрпљењем очекивала исход ових разговора. Није ни очекивала да се Емин-паша може понизити да јавно срамоти своје синове. Убрзо се око њих окупило много сељака. Емин је био разговоран и хтео је да по сваку цену сељаци стекну утисак да је весео и распо-

ложан, а не срдит због свега онога што се десило у Печењевцу.

— Па, ти, газда Трајко, не кажеш како ти се допада овај мој салаш? каже веселим тоном Емин и гледа у Трајка који пушти и ћути.

— Добар је, рече газда Трајко и намигну сељацима, али је за нас много боље да га ниси градио.

— Царско је од бога, рече мрштећи се Турчин и да би поправио расположење обрати му се: А сад, газда Трајко, ољуши један клас и баци га у салаш. Мило ми је да ми ти бациш први клас. Раја ће за тобом кошевима.

— Ја не, ага! рече одсечно Трајко.

— Ама само један, као да завали Емин—паша и осети колико је немоћан пред њим.

— Ја јок, паша, а ти одржи реч и не шаљи синове у наше село.

Паша узјаха коња и оде, а окупљени сељаци остадоше око Трајка.

Дуже време после тога нису се видели пашини синови у Печењевцу. Међутим, свакодневно су одјекивале турске пушке по пачењевачком атару. Турски сејмени, по наређењу пашиних синова, пуцали су на сваког човека кога су видели касно увече и рано изјутра. У ствари, сами пашини синови привлачили су се до пачењевачких њива, увлачили у густе стогове и чекали људе из заседе. Неколико сељака је рањено.

Пашини синови су мислили да ће се Пачењевчанима нарочито осветити ако им убију попа. Свештеници су били национални вође у то време, људи који су свуда и на сваком mestu говорили о потреби јединства и борбе противу „погане вере“, тако да су уживали велики ауторитет. Поред тога Пачењевце је било црквени центар па јасно што су Турци хтели да смање на овај начин број свештеника.

Најпре су били свештеници Станко и Петар. После њих долази Станков син Илија а затим и Миленко чије порекло није познато. Како је парохија била велика, то се мења за неколико деценија и неколико попова: Ђорђе Ђуђулија, Здравко Стanoјevић, а касније долази Михајло Богдановић, родом из села Грделице. После Михајла долази Ђорђе Поповић из Лесковца. С обзиром на то да је Михајло био родом

из Грделице то су пашини синови желели баш њега да убију.

Једне вечери, по провидној помрчини, враћао се кући поп Михајло. Негде на самом улазу у пачењевачки атар, код последњих њива Чифлука, пашини синови су нанишанили и опалили. Михајло је пао на земљу. Пашини синови су почели да беже, али је у тај мах Михајло потегао на њих пиштолј. Једном пашином сину је поцепао дугу хаљину. Неко је пуцао и на Ђорђа Поповића али је пашиним синовима поп Михајло утерао страх да су касније у поље одлазили само са сејменима.

У лето, тек друге године, дошли су први пут пашини синови у Пачењевце. По наредби оца нису смели да се удаљавају са гумна. На гумну је било много сполова жита. Мушкирци, младићи, преносили су сполове и ређали их на сунцу да би се просушили за вршу. Младен, из фамилије Ракића, кад је видео пашине синове, стао је на средини гумна и гледао негде далеко.

— Ти, каурине, што не радиш? викну један пашин син.

— Нећу! Ето, кад ми ти кажеш, нећу! викну му и Младен и стави руке на кукове.

Пашини синови пођоше, али остали младићи побащаše сполове.

— Пусти крмка! рече један пашин син и повуче свог брата за рукав.

— Онда се склони да раде други, рече опет осорно пашин син.

— Нећу ни то! Дођи па ме помакни!

Пашини синови се погледаше. Остали младићи осетише да већ може и до туче доћи па стадоше иза Младена. У очима пашиних синова киптела је мржња.

— Зар ћemo оставити жито? виче старији пашин син.

— Остављамо га ми, а ваши сејмани и овако се дембеле по цео дан. Нека га разместе ако мислите да једете, а ако... Младен помисли да им каже све што мисли, али се уздржа. Затим намигну осталима и пође са гумна. За њим одоше сви младићи.

Пашини синови одјахаше према Грденици наредивши сејманима да разместе жито и заврше сав остали посао око врше¹⁾.

¹⁾ Овај рад, који је одломак из веће целине, радије је према казивању Ставре Милошевића, Јефте Поповића, Александра Ракића и Алексе Жиковића, сви из Пачењевца.

Народноослободилачка борба у лесковачком крају у 1941. години

Географски положај

Скоро на крајњем југу Србије, у сливу Јужне Мораве, налази се Лесковачка котлина, једна од највећих котлина у Србији. Са запада, југа и истока оивичена је планинама, а на северу, преко Добрине, отворена према Нишкој котлини. У правцу север — југ дуга је око 50, а широка око 45 км. Заузима површину од око 2250 квадратних километара. Апсолутна висина јој је до 400 метара.

Лесковачка котлина је на западу оивичена планинама: Раданом (Соколов вис 1258 м) и брдима Вељом Главом (Тупалски вис 1100 м, Оруглица 1055 м) и Пасјачом (Орлов Камен 886 м.) Са југа се граничи планинама Кукавицом (Лисац 1345 м) и њеним ограницима (Влајина 1441, Вртешка 1315 и Вунатовац 1210 м) и Буковиком (Букова Глава 1339 м). Са истока планином Крушевицом (Букова Глава 899 м), Бабичком гором (Крива Бука 1057 м и Гарина 1022 м) и Селечевицом (Мала Ибровица 902 м). Већи делови ових планина покривени су буковом и храстовом шумом и нису комуникативни.

Кроз Лесковачку котлину од југа према северу протиче Јужна Морава у коју се уливају реке: Ветерница, Власина, Јабланица, Пуста Река и Топлица. Кроз њу пролази важан балкански пут који је спаја са средњом Европом и Егејским морем и железничка артерија: Париз — Београд — Солун — Атина.

Насељеност и миграције становништва

Котлина је густо насељена са преко 300 насеља, од којих по величини у првом реду долазе Лесковац, Власотинце, Вучје, Грделица и Лебане. Уочи рата у њој је било настањено преко 200.000 становника¹. Становништво је хетерогено и шаролико. Има стarih и нових досељеника и нешто мало Шиптара. Ове рејоне српски живаљ

је напуштао пред најездом Турака, а насељивали су их Арбанаси. После ослобођења од Турака 1877. године дошло је до поновног насељавања нашег живља које се спуштало са брдских терена и долазио из других подручја наше земље.

Борбене традиције лесковачког краја

Предео око Лесковца познат је у средњем веку под именом Дубочица. Године 1454. средњовековни властелин Никола Скобаљић је у овом крају водио одлучне бојеве против Турака², тако да је до коначног ослобођења ово подручје било по приште сталних борби, преко њега су прелазиле разне војске. Но, и поред свега овај крај је задржао српска имена села, река и планина.

За време првог српског устанка 1804. године осетило се врење и у лесковачком крају. Најзначајнији устанци били су под војством Цветка Врановачког (Поповића) из околине Лесковца и Илије Стреље из околине Власотинца (из села Градишта).

Године 1809. у Власотинцу и Јабланици букнуо је устанак:

Када је Стреља подигао на устанак народе Заплања и Власотинца, Цветко Врановачки је дигао устанак у око педесет села у Јабланици и Ветерници и са око 700 устаника пошао ка Грделици. Код села Паликуће и Вучја победио је Турке у два маха. За неколико дана устаници под војством Стреље и Врановачког ослобађају читаво подручје око Лесковца. Пошто су

¹⁾ Ако се овој цифри дода још 200.000 становника, колико је у то време имала територија врањског округа, онда је ова територија имала преко 400.000 становника. (Окружни комитет Лесковац у 1941. год. обухватао је територију бившег лесковачког и врањског округа.)

²⁾ О једној таквој бици у Вучју код Лесковца летописац Константин из Острвице сведочи да Турци од како памте нису сретали тако храбре људе и крваве борце као у том боју.

сами здружили снаге, они се спајају са Станојем Главашем и учествују у многим борбама у околини Ниша. Године 1808. Цветко гине на Чегру (код Ниша), а Стреља учествује у другом српском устанку 1815. године под руководством Милоша Обреновића.

Затим је 1841. године дошло до бојаџијске буне.

Немири су се наставили и даље, а они су били реакција народа на дажбине и кулуке којима су их оптерећивали господари. Што је зулум био већи жеља народа за ослобођењем је расла.

У балканском и првом светском рату од 1912—1914. године народ овог краја борио се у разним јединицама, а највише у прослављеном Другом гвозденом пуку, који се одликовао многим победама над непријатељем.

У Топлицама 1917. године избија познати топлички устанак против бугарских и аустријских окупатора, који захвата јабланички и добар део лесковачког краја. Под командом војводе Косте Војновића устаници су у срцу окупиране Европе за кратко време ослободили топлички и већи део лесковачког округа.

Да би угушила устанак, бугарска влада је повукла три дивизије са солунског фронта и послала их у ове крајеве. Бугари су починили срамна недела. Вршили су масовна стрељања (укупан број жртава износи 35.000), паљења, насиља¹, многобројне пљачке, силовање жена и девојака.

Сва ова недела и зверски поступци непријатеља нису сломили борбени дух народа. Он је 1918. године дочекао коначно ослобођење.

Појава индустрије и пролетаријата у Лесковцу

Почетком XX века у Лесковцу се развија јака индустрија. У „Српском Манчестру“, како су га називали у предратној Југославији, најјача је била текстилна индустрија и она је представљала 40% југословенске вунарске индустрије. Било је укупно осам текстилних фабрика. Сем ове индустријске гране била је развијена и метална, керамичка, хемијска и графичка индустрија. Било је и мањих радионица и око 60 врста заната. На овом подручју уочи последњег рата било је 4.667 најамних радника. Од тога око 1.700 фабричких радника било је са села из околине Лесковца. Највише је било радника са села у новим фабрикама у то време — у Вучју и Грдељици. Радно време је било 12 до 14 сати. Услови под којима су радили радници били

су веома тешки, а њихове наднице/веома мале. Све ово је условило организовање радника у радничке организације које су усмериле своју активност ка побољшању друштвеног и економског положаја радника.

Од 1937. године па надаље Лесковац је постао град штрајкова и политичке борбе радничке класе. Уочи рата у фабрици кудељари неколико пута је избијао штрајк. Године 1938. избија штрајк текстилаца у старој штофари. Затим је избио штрајк у платнари, за њим је уследио штрајк дрводељаца, који је трајао пуна три месеца, а затим пекарских радника. У јесен 1939. године избија трећи штрајк графичких радника. Те године и 1940. организовани су успешни штрајкови графичара, металских, текстилних и обућарских радника.

У периоду шестојануарске диктатуре од 1930 — 1938. године и поред терора и насиља у многим сеоским општинама КПЈ је помагала и истичала своје симпатизере или напредне људе за председнике, одборнике, кметове².

Рад партијских актива

У свим тим акцијама непосредно су учествовали и руководили њима истакнути борци радничке класе: Коста Стаменковић, Василије Смајевић, Риста Антоновић, Благоје Николић, Станимир Вељковић и Влада Ђорђевић.

У то време у свим већим фабрикама јачају партијске организације, па и сами штрајкови добијају обележје политичке борбе радничке класе.

Помоћ за обнављање и рад партијске организације и организовање штрајкова пружају чланови Покрајинског комитета. У то време неколико пута је боравио у Лесковцу Александар Ранковић, а 1940. године присуствовао и Окружној партијској конференцији, када је изабран Окружни комитет Лесковца и делегати за Пету земаљску и покрајинску конференцију за Србију.

¹⁾ Само у округу топличком потпуно је спаљено и порушено 55 села. У срезу јабланичком уништено је и потпуно истребљено становништво села Гајана. Настрадала су и села: Слишане, Реткоцер и Туларе.

²⁾ Приликом спровођења општинских избора за председника општине Вучја 1936. год. Светозар Крстић, адвокатски приправник из Вучја, који је био близак КП-и, а касније и њен члан, добио је 430 гласова, а радикалски кандидат кога је помагао власник текстилне фабрике у Вучју добио је 438 гласова, служећи се претњом отпуштања са посла, ако се не гласа за Лазиног кандидата, затим фалсификовањем бирачких спискова и другим махинацијама. Ово је јасан доказ скретања у лево радника и сиромашних сељака који су и гласали за Крстића.

Све ове акције које је предузимала радничка класа омогућиле су да радници на посланичким изборима 1938. године на својој листи кандидују Косту Стаменковића.

Партија је уочи гласања развила живу активност и агитацију у народу, нарочито међу радницима и омладином. Коста Стаменковић је више пута иступио у Лесковцу на зборовима. У селима лесковачког среза одржавао је низ конференција и зборова и говорио о потреби јединственог иступања радника и сељака на изборима и њихове заједничке борбе.

Брутални обрачун режима са радницима

Пред изборе, владајући режим и полиција вршили су притисак и насиље над радницима и сељацима и претили свакоме ономе ко гласа за листу Косте Стаменковића да ће бити одмах ухапшен и најурен са посла. На дан избора Партија је организовала манифестације у граду. Радници су кренули са транспарентима кроз град, а онда су се упутили према општини где је требало да се огласе резултати.

Полиција је опасала зграду општине и среза са три реда наоружаних људи. Први ред су сачињавали финанси, други градска полиција и трећи жандарми. Први ред који је био окренут маси био је наоружан пушкама са ножевима.

На тражење масе да се неки ухапшени другови пусте, одговорено је пуцњевима. Пало је 12 жртава: три мртва, три теже и шест лакше рањених.

У прво време маса се повукла, али се поново средила и пошла према општини да узме тела погинулих и рањених. Полиција је поново одговорила ватром. Маса је морала да се повуче.

И поред свих претњи и насиља, за листу је гласало преко 600 гласача. За Косту Стаменковића су гласали и сељаци. Тако је јачала солидарност између радника и сељака у заједничкој борби против ненародног режима и експлоататора.

Ширење напредних идеја на читавом подручју

Утицај радничког покрета уочи рата шире се и на околину Лесковаца: Врање, Власотинце, Лебане, Вучје и Грделицу. Врање и Власотинце нису имали индустрију и идеје напредног покрета у тим местима шире занатски радници. У Вучју, Грделици и руднику Лецу, где је било индустрије (радило је неколико стотина радника) радници су били носиоци напредних тежњи и

они ступају у борбу за економска права радника и сељака.

У свим овим местима радије су новоформиране партијске организације и партијски активи који су руководили борбом.

Социјалне прилике на лесковачком подручју

Уочи рата у бившем лесковачком округу било је око 1.500 пољопривредних радника. Око 2.500 људи одлазило је у друге крајеве, у Београд, Ниш и друге градове. Они су се упошљавали као гређевински или цигларски радници. У печалбу је нарочито одлазило становништво из рејона Власотинца, Црне Траве, а такође и из Пусте Реке и то нарочито они који су се доселили из Црне Траве и Власине. Они су били чувени циглари и зидари. Добар део сиротиње бавио се керамичким и грнчарским зататом.

Сва ова кретања и миграције имала су одраза на те људе. Многи су долазили у додир са напредним људима који су имали политички утицај на њих и, враћајући се у своје крајеве, често били носиоци напредних мисли и политичких струјања.

Сиромашни сељаци са Кукавице и Јабланице, да би стекли средства за издржавање својих породица, довозили су огrevно дрво у град и продавали га.

Пренасељеност и сиромаштво у околини Вучја условили су да се у том крају развије домаћа радиност. Људи су израђивали дрвене лопате, виле, столице и друге предмете и, продајући их, животарили.

Они који су се бавили земљорадњом услед оскудице у земљи, приморавани су да узимају земљу у наполицу од трговаца, индустријалаца, адвоката, чиновника, затим црквена и манастирска имања и од разних зеленаша.

Многи сиромашни сељаци из брдских предела према Врању (из Польанице, Владичиног Хана) и са подручја Јабланице и Заплања одлазили су у жандарме и грачичаре.

Просветне прилике биле су више него очајне. У то време око 75% становника у лесковачкој околини било је неписмено.

Занатских радњи на селу било је врло мало, па се за сваку и најмању ситницу одлазило у град.

Трговинских радњи на читавој територији било је близу 1.000, а њих су држала она лица која су желела да се што пре обогате.

Женска омладина и сиротиња на селу надничарила је код богатих сељака или, пак, долазила у град код варошких газда

и за ниску надницу обрађивала њихову земљу. Један део сиротињског живља на селу налазио је минималну зараду бавећи се ткањем, плетењем и предењем за рачун богатих сељака.

То су повољни услови, уз поменуте борбене традиције и рад партијских и скојевских организација, који су омогућили развој и непрекидност устанка у овом крају за читаво време НОБ-е.

Расформирање делова Моравске дивизије бивше Југословенске војске на територији лесковачког округа

За време априлског рата, на подручју лесковачког округа повлачила се Моравска дивизија са деловима 1, 45, 62. и 92. пешадијског пук¹. Она није давала неки значајнији отпор надирућим немачким јединицама. Партијски активисти који су се налазили у редовима Југословенске војске, саветовали су војницима да са собом понесу оружје и да га склоне. То исто чинили су партијски и скојевски активисти са терена, говорећи народу да скупља и склања разбационо оружје. На овај се начин уочи самог устанка добар део оружја нашао у народу².

Окупација

Подручје лесковачког округа Немци су окупирали између 11. и 14. августа 1941. године. Лесковац је заузет 11. априла, Власотинце, Лебане, Вучје, Грделица и Врање такође су заузети између 11. и 14. априла. Већ 14. априла у Лесковцу је успостављена крајскомандатура I-V-867 као управна власт. Њена овлашћења обухватила су читаво подручје садашњег среза Лесковац и Топлице са Косаоницом. На овом подручју крајскомандатура I-V-867 имала је сву војну и цивилну власт. Њој су биле подређене све установе: окружно начелство, полиција, суд и друго. Њен задатак био је да успостави окупаторску власт, да се стара о одржавању реда, снабдевању немачке војске путем реквизиције и скупљања заосталог оружја из народа. Истовремено Немци су успоставили своје местораст командатуре у Лесковцу, Лебану, Власотинцу и Грделици.

Стварање демаркационе линије

21. априла 1941. године на састанку у Бачу извршена је нагодба о комадању Југославије између сите осовине и њених сателита. На састанку је одређена демарка-

циона линија — „нова граница“ између немачких и бугарских окупационих снага и она се протезала кроз садашњу територију среза Лесковац и ишла од Преке Воде, гребеном планине Кукавице према Грделици и даље од Грделице поред Власотинца ка Белој Паланци, тако да је један део среза лесковачког и цео врањски округ, који је држао Окружни комитет Лесковаца, потпао под бугарску окупациону власт. Бугари су одмах организовали своју власт на том подручју — општине, среска представништва и судове с тежњом да побугарче српски народ, а касније да прошире своје аспирације на читаво подручје Јужне Мораве и на тај начин остваре своју стару империјалистичку тежњу за стварање „Велике Бугарске“. Северно од демаркационе линије Немци су најпре лоцирали своје гарнизоне у свим важним индустриским местима: Лесковцу, Грделици и Вучју, а затим организовали управу на челу са Недићем и Аћимовићем. Од војних јединица у Лесковцу је размештен Земаљски стрељачки батаљон 920., тзв. падобрански батаљон, чији ја штаб био у Нишу.

Обезбеђење нове границе

У јулу 1941. године бугарске граничне јединице успостављају дефинитивну границу дуж које постављају граничне карауле и размештају граничне јединице.

Ради бољег обезбеђења „нове границе“, Немци наоружавају финансe и граничаре и стационирају их у свим важнијим местима дуж планине Кукавице³: Чукљенику, Вучју и Мирошевцу.

¹⁾ Главнина првог пука расформирана је у шуманској шуми (крај Лебана). Шездесет други пешадијски пук који се повлачио правцем Чемерник — Грделица — Лебане, расформиран је 12. IV 1941. године код Лебана по наређењу генерала Павла Павловића.

Главнина 92. пешадијског пука расформирана је код Бр. Бање, а остали делови код Лебана. Остали делови Моравске дивизије расформирани у Топлици и Космету.

²⁾ На територији Лесковаца скупљање и склањање оружја организовали су Коста Стаменковић, Благоје Николић, Влада Ђорђевић, Тома Костић и Никола Ђурић Павка. На територији Пусте Реке Станимир Вељковић Зеле, Бошко Крстић и Воја Ристић, на територији око Лебана Василије Смајевић и Гојко Драшковић. У Горњој Јабланици Милија Радовановић и Владимира Букилић. Поп Мина, у Поречју Светозар Крстић и Стојан Николић Јоле, у Власотинцу Синиша Јањић и Новица Илић, у селima око Лесковаца (према Турековцу и Белановцу) Жика Илић Жути, према Богојевцу Жика Петровић Брица, у околини Печењевца Тихомир Ракић и други.

³⁾ Планина Кукавица, на тај начин, била је поседнута са свих страна. Са јужне стране бугарским граничним јединицама. Са северне са неколико гарнизона граничара, а са источне стране бугарским гарнизонима за обезбеђење пруге.

Појачана је и мрежа жандармеријских станица са наоружаним посадама у свим важнијим местима среза, као што су: Лесковац, Лебане, Вучје, Власотинце, Грделица, Црна Трава, Бојник и Печењевце.

Заштитна комуникација

После споразума са Костом Пећанцем, Немци су појачали своје гарнизоне четничима и у прво време њима препустили чување пруге дуж Јужне Мораве.

Све ове мере непријатељ је предузимао ради заштите комуникација које воде долином Јужне Мораве, поред Лесковца, Грделичком клисуром и даље Вардарском долином, јер су оне имале велики оперативни и стратегијски значај за немачке трупе за везу са Блiskим истоком. И да би те комуникације биле заштићене, Немци су предузели заштитне мере, размештајући своје гарнизоне по овој великој линији, користећи за те сврхе и бугарске јединице.

Ово подручје било је за непријатеља значајно и због индустрије, која је овде била развијена и која је служила као база за снабдевање немачке војске.

Окупаторске наредбе

Чим су успоставили своју власт, Немци су издали низ наредба: наредбу о предаји оружја (чак и ловачких пушака), наредбу о враћању на посао свих државних службеника, наредбу о потпуној послушности народа окупаторским властима, наредбу о пријављивању свих војних обвезника (и официра) бивше Југословенске војске и друго. Сем овога, Немци су преко љотићеваца развијали агитацију међу становништвом (међу радницима и омладином) за одлазак на „добровољни рад“ у Немачку. Оваквим мерама окупатор је настојао да учврсти своју окупаторску власт у овом делу Србије, како би несметано предузимамо даље војне операције.

Активност Партије и СКОЈ-а у периоду април — јули

После окупације и распадања бивше Југословенске војске, међу првим акцијама које је предузео Окружни комитет у Лесковцу, био је позив свим члановима и симпатизерима КПЈ да сакупљају и склањају оружје, муницију и другу опрему и врше припреме за оружани устанак.

Партијску организацију у лесковачком и врањском округу капитулација старе Југославије затекла је не тако масовну по броју чланова Партије, али са једним пре-

каљеним кадром који је кроз дугогодишњи илегални рад стекао велико борбено искуство и велике симпатије међу радним људима, нарочито у Лесковцу, а он је обухватао територију садашњег лесковачког и врањског среза. На овом подручју постојали су месни комитети у Лесковцу и Врању, као и Среско поверенство у Јабланици. Постојале су веома јаке партијске организације у свим фабрикама у Лесковцу, Вучју, Власотинцу, Бујановцу, као и у неким селима лесковачког и врањског среза.

Многе чланове Партије и симпатизере, капитулација је затекла у војсци, тако да су неке партијске организације биле непotpуне, али се крајем априла вратила већина чланова у своја места, што је допринело сређивању тих организација.

Рад скојевске организације

У округу је била веома јака и скојевска организација са низом актива у великом броју села и свим градским насељима, која је за кратко време нарасла само у Лесковцу на око 300 чланова¹. У Лесковцу је такође био веома развијен синдикални и средњошколски покрет, који је био потпуно под утицајем Комунистичке партије и спреман да следи акције које је она предузејала.

У то време радом омладине руководио је Окружни актив СКОЈ-а, али већ у току маја месеца 1941. године у Подворцу, јужном предграђу Лесковца, у присуству Драгог Стаменковића и Василија Бухе, делегата ПК Србије, актив је проглашен на једном свечаном састанку за Окружни комитет СКОЈ-а, на челу са секретаром Станимирим Вељковићем Зелетом.

У мају месецу одржава се низ састанака по партијским ћелијама, скојевским активима, синдикалним групама, групама „Првени помоћи“ и почиње акција на прикупљању оружја, стварању ударних борбених група и рад на омасовљењу Партије и СКОЈ-а.

Тако је, на пример, одржан један састанак у Синковцу са студентима. Састанком је руководио Станимир Вељковић Зеле. Партија је нарочиту пажњу обратила СКОЈ-у и ту је и имала највише успеха тако да је СКОЈ постао чврста и масовна организација, која је бројала око 300 активних чланова, обухваћених свакодневним састанцима. Састанци СКОЈ-а у Лесковцу одржавани су у кућама, у пољу на периферији Лесковца, на стрелишту и другим местима. Скојевска организација у Лесковцу почи-

¹⁾ Према изјави тадашњег секретара ОК-а.

вала је на уличним активима, а средином лета образовани су рејонски активи, којих је било три на територији Лесковца. Главнина СКОЈ-а била је радничка омладина. Активност и рад СКОЈ-а није остао незапажен међу грађанима, али захваљујући њиховој родољубивости и свесности ни један скојевац није проказан полицији. Ово се нарочито могло уочити на периферији града, где су углавном били настањени радници. На овај начин, све ове припреме које су вршene у Лесковцу за оружани устанак остале су непознате непријатељу. Ни првала није било све до конца 1941. године. Ради конспирације, обезбеђен је и већи број кућа где су се наизменично држали састанци. Ради оперативности у раду, ускоро после 22. јуна, извршена је реорганизација Окружног комитета Партије и СКОЈ-а и у руководству су ушли некомпромитовани чланови. У руководствима је било три до пет члanova.

У циљу стварања ударних борбених рупа на територији среза лесковачког, Окружни комитет Партије извршио је расподелу неких својих чланова који су отишли у разне рејоне среза ради припреме предстојећег оружаног устанка. Тако су у многим селима садашњег лесковачког и врањског среза створене војне групе у току месеца маја и јуна, чији је задатак био даље прикупљање оружја, вршење обуке са омладинцима у руковању оружјем, прорада пропагандног материјала, у првом реду прогласа СК КПЈ, припреме за оружани устанак итд. При Окружном комитету формиран је војни комитет на челу са Бошком Крстићем, који је поред извршавања ових задатака радио и на окупљању напредних официра и подофицира бивше Југословенске војске¹.

Прве акције чланова Партије и СКОЈ-а биле су уклањање са јавних места окупаторских наредби о предаји оружја, о враћању државних службеника на дужности, затим бојкотовање сабирних акција официра и војника за одлазак у заробљеништво. Нарочито је успешно вођена акција за скупљање оружја из народа за оружану борбу против окупатора. Вођена је жестока борба у Лесковцу међу средњошколцима, између напредне омладине и љотићеваца, који су развијали агитацију за „добровољни рад у Немачкој“ и вршили пропаганду за рачун окупатора, проказујући напредне омладинце окупаторским властима.

Слична оваква активност осетила се и у Врању где се Месни комитет Врања маја месеца одржао састанак на коме је донета одлука да се објасне узроци капитулације бивше Југославије и почне са организовањем оружане борбе против окупатора². У

вези са тим одржана су предавања у Врању, а и бацани и лепљени леци по граду. Из тих дана датира крупнија акција, бојкот против бугарске окупације, поводом чега се организују демонстрације и шаље једна делегација грађана са захтевом да Врање остане у саставу Србије, а да не буде под бугарском окупацијом. Исто тако умножавани су леци и други пропагандни материјал против бугарске окупације, а нарочито су оштро нападнути разни присилни откупни и пљачке од стране Бугара: вуне, конопља, свиња, меса, радио-апарата и других ствари од вредности.

Јуна месеца Месни комитет Врања усоставља везу са бугарском војском. Тако у касарну бива убачен проглас СК КПЈ и други пропагандни материјал. Ова акција је наишла на добар пријем код војника, који су били махом резервисти, тако да је бугарска команда морала ускоро да их замени војницима и официрима који су били фашистички оријентисани.

Одлазак партијских радника из Лесковца

22. јуна недалеко од Лесковца — у селу Братмиловцу, одржан је састанак Окружног комитета Лесковац. Састанку су присуствовали Василије Буха и Драги Стаменковић. На састанку је анализиран рад партијске организације на читавој територији округа³.

¹⁾ За предстојећи оружани устанак на територији Лесковца створене су ударне борбене групе. Таквих група у Лесковцу је било преко 10 и оне су илегално радиле по рејонима града и по фабрикама. По неколико ударних борбених група било је и у већим насељима лесковачког округа као што су: Власотинце, Гределица, Вучје, Лебане и Бојник. Сем тога у многим селима у округу формиране су овакве групе, нарочито у селима где је већ било партијских и скојевских организација. У Пустој Реци било их је у селима: Коњувцу, Петровцу, Лапотинцу, Сувом Пољу, Доброј Води, Магашу, Дубрави, Стубли и Каџабаћу, а у Јабланици: у Тулару, Реткоцеру, Гајтану, Сијерињи, Новој Тополи, Брајини и др. У Поречју: у Мирошевцу, Бунуши, Радоњици, Великом Трњану, Пресечини, Шишинцу, Доњој Јајни, Стројковцу итд. У Поморављу: у Печењевцу, Прибоју, Богојевцу и Живкову. У Власотинцу: у Орашију, Шишави, затим у Гределици и по неким мањима у Црној Трави. После 22. јуна ударне борбене групе прерастају у илегалне десетине. Оне дејствују на окупираним делу територије.

²⁾ У то време у Врању одмах су организоване борбене групе којих је било 6 уличних и 4 у Дуванској станици. Партијска ћелија у Бујановцу формирана је неколико борбених група и у околним селима. Чланови МК и други чланови Партије из Врања обишли су многа места врањског округа и формирали овакве борбене групе у Врањској Бањи, Владичином Хану, Ристовцу, Сурдулици, Великој Масурици, Прибоју, Големом Селу, Кунову, Содерцу, Сливници и др. местима. На територији Врања радили су на овоме Сима Погачаревић и други.

³⁾ ОК-а Лесковац држао је територију бившег лесковачког и врањског округа.

Тога дана Хитлерова Немачка изненада је и без објаве рата напала на Совјетски Савез. Чланови ОК-а су за овај догађај сазнали тек увече када су се вратили у Лесковац. Одмах је одржан један кратак, могло би се рећи, летећи састанак. Донета је одлука да се сви полицији познати чланови Партије склоне из града. Одлука је брзо спроведена у дело и у току неколико сати они су били обавештени и већина од њих је напустила град. На тај начин партијски кадар је спасен од првог налета полиције, која је имала списак 14 људи осуђених на смрт. На челу тога списка налазио се Коста Стаменковић са неколико чланова ОК-а, а било је и неких симпатизера КП за које је полиција сматрала да имају важну улогу у покрету.

Па ипак полиција је успела да ухапси пет познатих симпатизера покрета које су Немци, после тешког мучења, стрељали на Бањици¹.

Познати комунисти одлазе ван Лесковаца у разне рејоне округа и настављају са припремама за оружану борбу. Коста Стаменковић одлази у Власотинце, Василије Смајевић и Станимир Вељковић Зеле у Прокупље—Ниш, Влада Ђорђевић и Бошко Крстић у Врање, где је Влада изабрана за секретара Месног комитета.

Проглас ОК Лесковаца

Истовремено у Лесковцу је образован привремени Окружни комитет у који улази и неколико лесковачкој полицији непознатих чланова Партије. Приступа се организовању састанка са комунистима, скојевцима, омладином, студентима, родољубима итд. После прогласа СК КПЈ, Окружни комитет у Лесковцу, 12. јула, издаје проглас у коме радницима, сељацима и свим поштеним људима Лесковаца и околине упућује позив за борбу против окупатора: „... радници, збијте своје редове око ваше Партије, Комунистичке партије и пођите у одлучни последњи бој...“

Обраћајући се сељацима лесковачког округа и осталих суседних срезова, Окружни комитет у прогласу каже:

„...ми комунисти позивамо вас да стварате заједно са нама партизанске оружане одреде и да протерамо и уклонимо непријатеља народа...“, и даље: „Упamtите, све што долази од окупатора и његових слугу на штету је нашег народа“.

На крају прогласа позивају се и омладина, поштена интелигенција и сви родољубиви грађани на оружану борбу².

Поводом настале ситуације Месни комитет Лесковац држи неколико састанака ради спровођења директиве ЦК КПЈ о по-

четку оружане борбе. Тих дана одржано је и окружно скојевско саветовање у Чифлук Мири код Лесковаца. Ређају се и састанци са студентима, радничком и средњошколском омладином. Створено је више илегалних десетина, делимично наоружаних.

Прве акције

Уследиле су и прве акције. У граду се растурају први леци. На улицама се појављују исписане пароле. У многим селима у лесковачком крају истичу се пароле које позивају на устанак. Психоза оружане борбе завладала је у читавом округу.

Као помоћ за организовање оружане борбе у лесковачком округу, Покрајински комитет КПС шаље свог делегата Драгог Стаменковића.

Окружни комитет Лесковац испитује који би се терен могао употребити као база за деловање партизанског одреда. То место требало је да буде тако одабрано да омогући ефикасно вршење изненадних напада на непријатеља. Одлучено је да се узму у обзир терени на планини Кукавици и Бабичкој гори.

У том циљу одржава се састанак са активистима у Вучју, а Драги Стаменковић обилази планину Кукавицу. У исто време Јован Џекић Ванча испитује терен на Бабичкој гори.

Саботаже и диверзије у Лесковцу

У самом Лесковцу наставља се извођење оружаних акција. У јулу, једне вечери, неколико скојеваца запалило је три огромне камаре сена на рампи лесковачке железничке станице. Паљење је извршено помоћу фосфора, који је набављен у гимназијском хемијском кабинету, испред носа немачког стражара који га је чувао.

Следећа акција била је паљење „Новог времена“ — дневног листа домаћих издавника — на двадесетак места у граду, а неколико пута и у самом центру. Новине су поливане бензином и паљене.

Половином јула у подне омладинци су запалили у Мири код Лесковаца камару од 10.000 снопова пшенице коју су Немци били реквирирали. Сваке ноћи извођене су акције сечења телефонских жица на прузи.

¹⁾ Чедомир Шундрић, радник, Драган Томић, студент, Костадин Недељковић, фотограф, др Милан Димитријевић, зубни лекар и Бора Миљковић, редактор — сви из Лесковаца.

²⁾ Зборник документата и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, Том I, књига II, издање Вој. историског института Југославије 1949, стр. 35, 36 и 37.

Чланови ОК СКОЈ-а Никола Ђурић и Сава Ђорђевић 22. јула убили су полицијског агента Ђуђулију који се истакао пре рата у хапшењу и прогањању напредних радника и омладинаца, а за време окупације се ставио у службу Немаца. Завладао је страх код народних непријатеља. Рука народне правде лебдела је над њиховим главама.

На састанку у Доброј Води једна тројка илјусних војника одређена је од Војног команданта округа да ликвидира злогласног водника у Лесковцу — Ђуру Пиштала. Група одлази у Лесковац и задатак успешно извршава. Пао је окорели непријатељ народа и комуниста. Затим чланови групе одлазе у одред.

Учесници у овим акцијама углавном су били омладинци из редова радника, студената и средњошколске омладине.

Ове акције организовао је Градски комитет Лесковца на чијем је челу стајао као секретар Тома Костић који је директно руководио акцијама и у већини њих учествовао као већ опробани борац и војник Комунистичке партије.

Иако малих размера, ове акције у Лесковцу имале су великог одјека. Непријатељ постепено увиђа да неће моћи лако да одржи свој окупациони систем и зато појачава гарнизоне. Међутим, народ даје свестрану подршку првим партизанским акцијама. Месец јули означава почетак оружане борбе против непријатеља на овом подручју. Окружни комитет је заузео став да сваки активиста учествује у некој од акција пре него што ступи у партизане. То је била нека врста проверавања кроз које је морао свако да прође.

На планини Кукавици

После обиласка терена на Кукавици и Бабичкој гори и поднетих извештаја, Окружни комитет у Лесковцу одлучује да је за оснивање партизанског одреда најподеснија планина Кукавица. Сматрало се да се одатле најлакше може нападати железничка пруга, бранити плодно лесковачко поље и одржавати везу са народноослободилачким покретом у Македонији.

Половином месеца јула на планину Кукавицу изашла је прва група партизана са Драгим Стаменковићем, коју су сачињавали чланови Партије и скојевски руководиоци¹⁾.

Први партизани подигли су свој логор на месту званом Козјак на Кукавици. Драги Стаменковић и неколико активиста вратили су се на терен да би организовали слање нових бораца у партизански одред који је био у формирању.

Окупљање бораца у Пустој Реци, Јабланици, Власотинцу и Поречју

У међувремену Драги Стаменковић држи састанке са комунистима и симпатизерима у Пустој Реци и Јабланици. Овакви састанци одржани су у Доброј Води, Лецу, Голом Риду, Доњем Коњувцу и Лебану. Он преноси директиву Окружног комитета да сви чланови Партије из ових села треба да иду на Кукавицу ради формирања партизанског одреда.

У истом циљу Милија Радовановић држи састанке у Горњој Јабланици. Комунисти и омладинци из Тулара, Бувца и Сијарине обавештени су о припремама за формирање партизанског одреда на Кукавици. Они се спремају за долазак на Кукавицу.

У Власотинцу је био Коста Стаменковић. Ту се нашао и Новица Илић, члан ОК СКОЈ-а. И овде се живо радио на организовању оружане борбе. Одржан је низ састанака са комунистима и родољубима. Ту су долазили на консултовање чланови ОК своме илјусном секретару Кости Стаменковићу. И овде је било све спремно за почетак оружане борбе.

И омладина Вучја и околине је у мобилном стању

Долазак првих партизана на Кукавицу мобилизаторски је деловао на омладину Поречја. Вучје, мало индустријско насеље са модерном фабриком текстила у којој је радио око 300 радника, налази се 16 км. од Лесковца у подножју шумовите планине Кукавице а његова четири засеока са око 50 домаћина разасута су по обронцима планине. У њему се обнавља и оживљава раднички покрет истовремено кад и у другим центрима округа. У Вучју је постојала месна скојевска организација која сада прераста у омладинско поверенство читавог Поречја. Чланови овог форума одлазе на терен ради организације илегалних десетина по селима. Омладина се свесрдно одазива позиву за борбу јер је овде и пре рата био развијен омладински покрет. Ничу илегалне омладинске десетине у Вучју, Мирошевцу, Бунуши, Стројковцу, Пресечини, Трњану итд. Омладина Поречја дала је свесрдну подршку првим партизанима.

Такав рад допринео је јачању одреда и утицао на прилив нових бораца. Одржавање састанака у циљу окупљања нових бораца и даље се наставља у Лесковцу,

¹⁾ Милош Јовановић Ставра, Благоје Ђурић Ђуке, Јарко Здравковић Миле, Жика Илић Жути, Стојан Николић Јоле, Милорад Костадиновић Неша и Данило Бућан.

Власотинцу, Пустој Реци, Горњој Јабланици, Врању, Поречју и Поморављу.

Почетком месеца августа дошли су две групе партизана из Пусте Реке и Горње Јабланице¹, а пре тога је дошао на Кукавицу један број комуниста и омладине из Лесковца и Поречја. У то време окупило се око 40 бораца, углавном чланова Партије и активиста из читавог округа.

Формирање Лесковачког одреда

Десетог августа 1941. године на плавини Кукавици, на месту званом Јасичка долина, код Виларских колиба формиран је Лесковачки партизански одред², у присуству Драгог Стаменковића. Изабран је први привремени штаб одреда.

Први командант одреда био је Милош Манојловић, наредник бивше југословенске војске, а политички комесар Крста Миљанић, учитељ.

Активност партијских организација у Врању

За то време делегати ОК Влада Ђорђевић и Бошко Крстић консолидовали су врањску партијску организацију у којој је било извесних трвења и несугласица. Истине, уочи рата у Врању је постојао Месни комитет који је руководио, преко мреже партијских организација, разним ситнијим акцијама.

Врање није имало никакве индустрије, већ само ситне занате. Гро чланова Партије био је из редова занатлија, па их је требало припремити за нове, теже задатке, за оружану борбу која се све више расплемсавала на Кукавици.

Тих дана у Лесковац, на рад у Окружном комитету, долази Сима Погачаревић, секретар Месног комитета Врања који није био познат лесковачкој полицији.

У току јула Месни комитет Врања одржао је неколико састанака (2, 17, 23, 26. јула) и извршио распоред чланова комитета по рејонима ради формирања илегалних десетина. Другог јула донета је одлука да се формирају десетине по селима на читавој територији среза од Прешева до Грделице, као и одлука о организовању бојкота регрутације за бугарску војску.

Међутим, због нејединственог става унутар партијске организације, ова акција није у потпуности успела. На састанку од 17. јула Месни комитет је донео одлуку о првим акцијама: ликвидирању два бугарска шпијуна и сечењу телефонско-телефрафске везе на прузи Ниш — Скопље код Врања, Хана и Бујановца. Али једино је група из Врања извршила свој задатак, док друге две групе то нису учиниле.

Пошто је Месни комитет истовремено био и Војни комитет, организовано је и прикупљање оружја из народа, затим се радило на прикупљању новчане помоћи за народноослободилачки покрет у ком циљу је сакупљено близу милион динара. После акције 26. јула, Бугари су ухапсили више лица из Врања, која су осумњичили као симпатизере НОП-а. Од учесника у акцији нико није био откријен и ухапшен.

У овом периоду створена су партијска упоришта по многим селима врањског среза. У око 30 села и већих места борбене групе прерасле су у илегалне десетине. У њима је развијен рад на војној бази и прорађивању пропагандног материјала. На челу сваке десетине стајао је изабрани десетар (обично резервни подофицир).

Сва ова активност није остала незапажена, те Бугари врце све више притисак и рације успевши да преко лета 1941. године похапсе већину чланова Месног комитета. Тиме је знатно ослабљена партијска организација уочи одласка прве групе Врањанаца на Кукавицу.

Долазак Врањанаца на Кукавицу

Месни комитет, у сагласности са Окружним комитетом Лесковац, доноси одлуку да једна група комуниста крене 12. августа у одред на Кукавицу.

Бугари су на неки начин открили ово. Хапсе Бошку Крстића и неколико чланова Месног комитета Врања. Једино је избегао хапшењу Влада Ђорђевић. Ипак одређена група — јачине око 15 људи — одлази на Кукавицу.

Нешто касније долази на Кукавицу и Влада Ђорђевић, секретар Месног комитета Врања и члан Окружног комитета Лесковац. За њим долази и Василије Смајевић

¹⁾ Прву групу доводи Радован Ковачевић, а њу су сачињавали: Милош Манојловић, Вујадин Блерић, Сава Блечић Иван, Власта Радоњин Добри Шпанец, Обрад Лучић Милутин, Крста Миљанић, Милован Ђелица Јова и браћа Каракић.

Другу групу доводи Милија Радовановић, а сачињавали су је: Владимир Букилић Поп Мића, Вукосав Јанкетић, Зејнел Ајдини, Миливоје Перовић, Вукосав Драгић, Пере Станковић, Веља Ристић и Вукашин Јанковић.

²⁾ Лесковачки (Куканички) партизански одред који је дејствовао на плавини Кукавици био је матични одред у окрузима лесковачком и врањском. Из њега су поникли сви остали одреди. Прво је створен врањски пододред, затим грделички, Бабички, па Јабланички пододред од којих су доцније створени самостални партизански одреди (у 1941. год.).

Припреме за устанак и стварање првог партизанског одреда у лесковачком и врањском округу појавиле су од јединственог Окружног комитета Лесковац, па су у овом периоду обухваћене све активности које су се одвијале на овим територијама.

са групом активиста из Јабланице. Тих дана стиже и Коста Стаменковић из Власотинца са активистима из тог рејона.

Тако је крајем августа, доласком већине чланова ОК Лесковац и чланова Партије и СКОЈ-а, Кукаваца постала центар оружаног устанка за лесковачки и врањски округ.

Реорганизација одреда

Доласком на Кукавицу чланова Окружног комитета и још неких партијских руководилаца (Косте Стаменковића, Василија Смајевића, Владе Ђорђевића, и других) извршена је реорганизација одреда, који је бројао близу 100 бораца. У штаб одреда су ушли: као командант Милош Манојловић, као заменик команданта Обрад Лучић Мијутин, као политички комесар Влада Ђорђевић, као заменик политичког комесара Василије Смајевић.

Коста Стаменковић, иако званично није био члан штаба, као секретар ОК Лесковац и члан ЦК КПЈ, био је душа и главни руководилац одреда.

Изабрано је и партијско руководство одреда у које су ушли: Коста Стаменковић, Василије Смајевић и Влада Ђорђевић. Истовремено је изабрано и одредско руководство СКОЈ-а у саставу: Владимир Букилић Поп Мића, Лепша Стаменковић, Јелица Митић, Стојан Николић и Борко Џекић.

У то време је дошла једна група Кумановчана са Карпошем на челу. Они су такође имали своју десетину у одреду. Нешто касније у одред долазе четири истакнута македонска комуниста који су побегли из казнионе у Сремској Митровици: Орце Николов, Богоје Фотев, Кољка Н., адвокатски приправник, и Коста Н.

Кукавица — „мајка партизана“

Одред је успоставио стални логор на Кити, узвишењу изнад Вучја, пошто се указала потреба за ширим акцијама војничке и политичке природе. Од тада Кукавица постаје матица свих одреда у лесковачком и врањском округу, постаје планина „мајка партизана“, како су је називали народ и партизани за време народноослободилачког рата. Кукавица постаје планина — ковачница јединства Срба, Македонаца, Бугара и Шиптара. На њој су се нашли и ту имали прво партизанско ватрено крштење истакнути Македонац Карпош, Шиптар Зејнел Ајдини, Бугарин Ботев и други.

Снабдевање одреда

Први партизани били су снабдевани храном и осталим материјалом из Лесковаца преко Вучја.

Спремање хлеба било је организовано тако што је хлеб мешен на очиглед непријатеља у сеоској пекари у самом Вучју. У пекари је радио чика Христа, напредни радник. Из Вучја је специјалном везом хлеб отпреман одреду. Брашно је прибављано преко народне помоћи из града и од сељака — симпатизера покрета из Вучја и Поречја. После ослобођења Вучја ова пекара је искључиво радила за рачун одреда више од три и по месеца, односно до конца 1941. године, а брашно је добијано сада путем размене за бензин и со којих је било на претек у Фабрици, као и од ушура од млинова и воденица које су држали НОО-и.

Слична оваква пекара с јесени 1941. године организована је у селу Миршевцу за потребе треће чете одреда, која је држала тај рејон.

Дисциплина у одреду

Дисциплина у одреду била је узорна. То је уливало велико поверење и сигурност код народа и код бораца. Примери недисциплине кажњавани су најстроже¹⁾.

Жене у одреду

Са првим борцима у партизански одред на Кукавици долазе као активни борци око 20 омладинки. Међу њима су биле: Јелица Митић Милка, Бранка Стефановић Савка, Лепша Стаменковић Слободанка, Зора Ђорђевић Јелче, Бојана Гичић Марица, Милка Михајловић Зага, Вида Стаменковић Вера Козак, Нада Илић, Зага Нешић Орлова, Љубинка Димитријевић Ружа, Марија Томић Рада, Вера Ђорђевић Љубинка,

¹⁾ Неколико детаља из тих дана: партизан одреда „Бели Марко“, рођени Врањанац, откинуо је један клип кукуруза док је био на стражи у близини њиве сељака из Рашина Лаза. Њива се налазила недалеко од штаба одреда. Када се сазнало за то, овај борац кажњен је искључењем из одреда, што је јавно саопштено свим борцима.

Одред није толерисао ни појаве забушавања и кукавичула. Илустрације ради навешћемо пример искључивања из одреда једног борца који је приликом најаве офанзиве на логор од стране Немаца почeo да се колеба и жали да је болестан. Изговарао се: „Боли ме стомак и не могу да учествујем у одбрани.“

Сваки онај који је желео да ступи у одред морао је да дође преко партијске везе из Лесковаца или пунктова на терену. Интересантан случај дододго се са народним херојем Благојем Костићем-Марком Црним. Он није дошао преко партијске везе на Кукавицу. Штаб одреда није хтео да га прими. Он је био упоран и морао је више дана да буде без пушке, док није проверен.

Из околине Власотинца у окред је дошао једном приликом бивши жандарм који је претога убио жену. Када се дознал да то одмах је искључен из одреда, када одлази у четнике и гине као такав.

Мара Ђорђевић Ђуђулика, Стела Данити и друге¹.

Делегат Покрајинског комитета у одреду на Кукавици била је Лепосава Стаменковић Ленка, која је ту остала све до краја 1941. године. Она је заменила Драгог Стаменковића, када је по новом задатку отишao у Ниш.

Пре доласка у одред омладинке су учествовале у разним акцијама у граду Лесковцу заједно са омладинцима. Многе активисткиње послате су у град да наставе рад, а у већим предузећима од напредних омладинки и жена које су раније показале добре резултате у синдикалним организацијама формирани су борбени активи жена. Ти активи имали су задатак да врше саботаже и указују помоћ одреду, која се састојала у одржавању везе, помоћи у лечењу рањеника и другом.

Учешће најнапреднијих активисткиња у првим данима оружане борбе овога краја имало је великог утицаја на опредељивање жена за НОП. Стога је и било учешће жена у војсци и позадинском раду веома масовно. Овај крај дао је низ светлих примера жена—бораца, позадинских радника

Прва оружана акција одреда

Повод за прву оружану акцију одреда био је напад финансa на партизанске курире.

Група курира ишла је из Лесковца у одред са храном и другим материјалом. Финанси који су контролисали нову демаркациону линiju између бугарске и немачке окупационе зоне у Србији, заплениле су у селу Чукљенику коња са натоварним материјалом.

Дознавши за то, одред је послао једну десетину ради напада на Чукљеник. У брзом ноћном нападу, после краће борбе, партизанска десетина разоружала је око 20 финансa и запленила, уз 43 пушке, више хиљада метака и другог материјала.

Заробљени финанс пуштени су својим кућама пошто им је указано на циљ и значај народноослободилачке борбе.

Акцијом је руководио Драги Стаменковић, који се затекао у одреду.

Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије од 28. септембра 1941. године о томе саопштава: „Код Лесковца су 4 финансa и један жандарм зауставили једног партизана с коњем, на коме су ношene намирнице за одред.

Жандарм је одузeo легитимацију и хтео да га ухапси. Храбри партизан се нијe збунио, већ је брзо трагао револвер, тешко рано жандарма и побегао.

Још исте вечери девет партизана су напали финансиску зграду, разоружали 11 финансa и запленили 43 пушке, 3 револвера и ослободили заплењеног коња и све животне намирнице. За казну финансa су морали на својим леђима до Одреда да понесу све заплењене пушке, а одатле су пуштени кућама.²

Пошто су борци одреда били махом омладинци који нису служили војску, организован је војни курс. Курс је радио у шуми испод виса Вртешке и на њему се вршила обука у руковању оружјем (пушком, пушкомитраљезом и бомбама). Курсом је руководио Обрад Ључић Милутин, бивши поручник Југословенске војске.

Партизански суд

Са већом активношћу одреда појавила се и већа активност непријатељских елемената, па је ради тога при одреду с јесени образован и партизански војни суд. Председник суда био је командант одреда, а чланови политички комесар или заменик политичког комесара и један партизан. Суд је по званичној дужности одређивао браниоце. Као бранилац неколико пута је одређен доктор Миливоје Перовић који је био партизан одреда. Прво јавно суђење одржано је двојици народних непријатеља и петоколонаша из Вучја. Предлог казне јавно је саопштаван постројеним борцима одреда.

Сви борци су имали да се изјасне да ли су за предложену казну или се не слажу са предлогом суда. У току 1941. године, нарочито у првим данима дејства Одреда, суђено је 16 пута лицима која су оглашена као народни непријатељи. Осуђено је на смрт стрељањем 8 народних непријатеља а 8 ослобођено и пуштено кућама с напоменом да се окану дотадашњег рада у корист непријатеља. Када је приликом суђења

¹⁾ У животу су Јелица Митић, Бранка Стефановић, Марија Томић и Вида Стаменковић. Све остале погинуле су у току рата или стрељане у логорима у Нишу и на Бањици. Све су биле скојевке и чланице Партије. Међу њима се развило такмичење која ће прва отићи у одред.

Лепосава Стаменковић Ленка, најпре графичка, а потом фабричка радница, постала је члан Партије 1934. год. у својој 19. години. Уочи рата била је члан МК Београд, а убрзо по капитулацији бивше Југославије одјазвила као партијски радник у своје родно место—у Лесковац. Када је формиран одред на Кукавици, дошла је у одред као инструктор ПК. С јесени 1942. год., приликом једне провале у Нишу, пала је у руке полиције. После страховитог мучења у логорима у Нишу и на Бањици, стрељана је почетком 1943. године у Јајинцима. На стрелишту је непријатељу пркосно и храбро довикнула своје последње речи: „Не признајем и нећу да призnam зато што сам комуниста. Победа је на нашој страни“.

једном народном непријатељу затражено да се набаве још неки подаци са терена, Коста Стаменковић је добао да је сада револуционарно време и да револуционарни суд нема времена да одувлачи суђење с обзиром на то да је стекао довољно доказа о издајничком раду оптуженог лица.

Политичке конференције одреда на терену

У народу су кружиле разне вести о првим партизанима. Појавила се потреба да се објасни прави циљ партизанског ратовања.

Штаб одреда је послао три десетине на терен ради одржавања конференција и објашњавања потреба борбе против окупатора и домаћих издајника. Једна десетина је отишла у села испод Кукавице и обухватила рејон источно од пута Вучје—Лесковац до главне железничке пруге Ниш—Скопље. Друга десетина добила је задатак да обиђе терен западно од Вучја према Лесковцу. Трећа десетина одлази у Пусту Реку и Јабланицу ради одржавања политичких конференција и ликвидирања четничког команданта, војводе Милорада Перовића.

На тим првим конференцијама говорено је о политичкој ситуацији. Позван је народ на оружану борбу против окупатора. Свуда су ове конференције биле успешне а народ је добро дочекивао партизане. О одржавању ових конференција дато је саопштење Главног штаба НОВ и ПО Југославије, објављено у Билтену бр. 6.

Ликвидација Милорада Перовића није успела јер је он осетио присуство партизана и одбегао у Лебане. Касније је ликвидиран од партизана из Бабичког одреда. После његове ликвидације четници у Пустој Реци више никад нису могли да успоставе своја упоришта.

Истовремено са слањем десетина на терен ради одржавања конференција, послата је и једна група партизана, на челу са командантом одреда, да изврши напад на рудник Леце у Јабланици. Циљ је био да се заплени екразит и остали експлозивни материјал за диверзије на железничкој прузи и мостовима.

Уз помоћ партизанских симпатизера из села Гајтана и Добре Воде б. IX, око 10 часова ноћу, група од 15 партизана упала је у рудник и разоружала радничку стражу. Заплењено је око 300 кгр. екразита и неколико стотина штапина за паљење експлозива. Овај материјал касније је пребачен у одред на Кукавици.

У овој акцији прибављања експлозива једна група партизана отишла је и у Врање.

Стављено јој је 7 задатак да се драгоцене нагазних мина у селу Грамаће, заосталих од бивше Југословенске војске. И ова акција је успешно извршена. Сав овај експлозивни материјал касније је корисно послужио за разне диверзије на железничкој магистрали Ниш—Скопље, за рушење мостова и минирање путева ради спречавања упада непријатељских тенкова и другог оруђа на слободну територију.

Паљење општинских архива

У исто време непријатељ је уз помоћ домаћих издајника јачао свој окупациони систем власти. Стари државни апарат, који је вршио власт преко начелстава, жандармеријских станица, општина, пореских и финансијских управа и судова по одлуци квислинга стављен је у службу окупатора. Према датим директивама, одред је донео одлуку да се стари апарат као издајнички уништи и потпуно паралише, да се спале све архиве и забрани сваки рад општина и других органа власти.

Почетком септембра и касније спаљене су све општинске архиве на територији лесковачког округа. Најпре су општинске архиве спаљене у Вучју, Бојнику и В. Трњану а затим и у другим општинама, изузев града Лесковца и Врања.

Ове акције изводио је најпре Лесковачки партизански одред а касније и новоформирани: Бабички и Јабланички.

У околини Лесковаца ове акције извели су активисти из Лесковаца и околних села. Приликом паљења архива уништени су и регрутни спискови, пореске књиге и друга документа која би могла да послуже непријатељу.

Први напад на Вучје

Када је одред бројчано ојачао и извршио добре војничке и политичке припреме међу борцима и народом, прелази и на крупније акције — освајање већих насеља и варошица. Нарочито је одјекнула у овоме крају акција напада на Вучје. ЈСП под самог логора у Вучју се налазила Фабрика вунених тканина која је производила штолове и ћебад за немачку војску. У њему се налазила и посада жандармеријске станице која је са фабричким стражарима обезбеђивала Фабрику.

Половином септембра око 40 партизана Лесковачког партизанског одреда разоружало је, после краће ноћне борбе, посаду жандармеријске станице. Акција је у потпуности успела. Заплењено је око 20 пушака, доста муниције, бомби и друге опреме. Фабрика је демолирана. После тога

су се партизани повукли у правцу логора. Разоружани жандарми били су приморани да на својим леђима понесу оружје и опрему све до планине. Ту су им чланови штаба одреда посаветовали да не служе више окупатору, него да иду кућама. Заплењено оружје, као награда, подељено је најбољим и најхрабријим борцима — учесницима у овој акцији.

Поновни напад на Вучје

У другој половини септембра Фабрика је поново оспособљена за производњу. То је био повод за нови напад на Вучје.

У другом нападу на Вучје, поред активних партизана, учествовала је и једна помоћна партизанска чета (50 омладинаца) састављена од активиста из Вучја, Мирошевца и Бунуше. Омладинци из помоћне чете били су делимично наоружани.

Ова акција је послужила као прилика за увежбавање помоћних партизанских јединица. Разоружана је финансијска посада од 20 људи и заплењено око 20 пушака и добра муниције, као и знатне количине бензина и пшенице из фабричких магацина. Овом приликом Фабрика је потпуно онеспособљена и дugo времена није радила.

Један део материјала и хране одред је пребацио у своја складишта на Кукавици и неким селима на њеним обронцима.

Оштећена је и фабричка термоцентрала, ложионица, док је део машина уништен. Штету нанету овом акцијом непријатељ је проценио на 77,000.000 окупационих динара.

Део заплењеног материјала (углавном штоф, вуна и неколико вагона пшенице) подељен је народу, као резерва која ће послужити за време рата. После ове акције из Поречја долази у одред пет десетина нових бораца.¹⁾

Оружане акције Лесковачког партизанског одреда привукле су пажњу Немаца. После неколико дана једна јака немачка јединица са тенковима, у сајеству са жандармима, врши напад на Вучје. Одмах су почели са претресом кућа. Са собом су повели око 40 сељака за Лесковац, а затим их спровели у нишки логор. Том приликом спалили су и више кућа у селу. Да би оправдали своја недела, објавили су да су ту људи припадници партизанског одреда.

Напад на Власотинце

Првог октобра, одред је извршио још једну крупну акцију — напад на Власотинце. У нападу су учествовале 3 десетине уз помоћ активиста из Власотинца. Уочи акције пресечена је телефонска и телеграфска веза Власотинце—Лесковац. Напад

је био брз и изненадан, а почeo је негде око десет часова увече и извршен је потпуно успешно. У жестокој борби која је трајала око два часа непријатељ је савладан. Заробљено је око тридесет пушака, спаљена је архива општине, среза и пореске управе. Из магацина бугарских пограничних јединица, који је постојао у Власотинцу, такође је заплењено неколико пушака, велике количине хране, ћебади и друге опреме.

Из Власотинца одред се вратио заплењеним аутобусом који саобраћа на линији Власотинце—Лесковац.

На кров аутобуса постављено је обезбеђење са пушкомитраљезом. Кренуло се путем ка Лесковцу. Успут је спаљена општинска архива у Орашју и разоружана сеоска стражка. На мосту преко Јужне Мораве испред села Бадница разоружано је пет жандарма који су чували мост. Испред самог Лесковаца на раскрсници путева Лесковац—Грделица—Власотинце, Одред се упућује правцем Лесковац—Грделица.

Једна група од 10—15 бораца силази са аутобуса и опкољава железничку постају Ђорђево. Остали борци продужују аутобусом до испод планине Кукавице. Код села Велике Капашице спаљују аутобус.

Група која је нападала постају у Ђорђеву није имала тачна обавештења о јачини и саставу посаде. Постају су обезбедили Бугари. Они су дали жесток отпор. Борба је трајала до зоре. У њој су рањена 4 партизана од којих један теже (Крста Миљанић)²⁾. Он је исте ноћи пренет на лечење у Лесковац. На страни Бугара погинула су три војника а неколико их је рањено.

Билтен Врховног штаба НО партизанских одреда Југославије од 20. X 1941. год. донео је обавештење: „Пре извесног времена партизани су ослободили Власотинце и држали га 4 сата. За то време су спалили општинске и пореске архиве, пустили из затвора неке сељаке, запленили добра пушака, а осим тога 100 кгр. масти, алеве папrike, пиринча итд.“

Из ослобођеног Власотинца ступио је том приликом већи број нових бораца у Бабички партизански одред, који је формиран тих дана из дела Лесковачког одреда.

¹⁾ Члан одредског руководства Стојан Николић Јоле довео је групу од 50 омладинаца из Вучја, Мирошевца и Бунуше.

²⁾ После напада на Власотинце, међу партизанима је кружила анегдота о Крсти Миљанићу, учитељу, који је имао задатак да уђе у општину и разоружа особље. Упадајући у једну кэнцеларију са пиштолjem у руци Миљанић се „учтиво“ обратио приступним: „Молим вас, дигните руке увис“.

Коста Пећанац као народни издајник

Паралелно са развојем партизанског покрета и борбе против окупатора, појавила се и четничка организација. Окупатор је знао да не може да спречи народ да се дигне на устанак, па је пришао проналачењу и груписању квислинга.

На територији Топлице Коста Пећанац је приступио формирању четничке организације користећи слободарске традиције из топличког устанка, увлачећи у своје редове становнике тога краја. Пошто се и четнички покрет развио, окупатор прави отворени споразум са четницима на тај начин што је у селу Плочнику у Топлицама, Хитлеров опуномоћеник Гестапоа за Балкан Карло Краус начинио писмени споразум са Костом Пећанцем о заједничкој борби против партизанских снага.

После споразума с Немцима, Коста Пећанац, командант Горског штаба четничких одреда, крајем септембра 1941. године, у пратњи двају својих сина, долази у Лесковац и одседа у хотелу „Плуг“. У овом хотелу одржан је састанак са четничким војводама са овог подручја Србије, а њему је присуствовао и један немачки официр. Састанак је био посвећен прављењу планова за уништење партизана и за успостављање сарадње са Немцима у овом делу Србије.

Ради помирења четничких војвода у Јабланици, који су се између себе свађали око командантских (војводских) положаја, Коста Пећанац је из Лесковаца кренуо у Лебане. Немачки командант је хвалио Пећанца да има много народа за собом и да ће му се зато Немачка одужити. Пећанац је том приликом обећао да ће угушити партизански покрет у свим селима, а да зато има велику подршку од сељака. Хвалио се да ће ту његово искуство из топличког устанка послужити да изненадним акцијама уништава партизане, да ће их мањим снагама нападати а при њиховом одступању из заседа уништавати. У исто време Пећанац се правдао Немцима да сада, као старији и искуснији, никада не би учинио оно што је учинио пре 25 година у топличком устанку, који је он наводно подигао, и да је много лица погинуло без икакве користи за народ¹.

За Косту Пећанца, његове војводе и официре из крајскомандатуре у веће у хотелу „Плуг“ био је приређен банкет.

Напад на Прокупље

Ноћу између осмог и деветог октобра извршен је напад на Прокупље које је у то време било четничка тврђава. Ту је

Коста Пећанац спремао планове за уништење партизанских снага у лесковачком и топличком округу. У заузимању Прокупља учествовали су и делови снага Лесковачког партизанског одреда у јачини једне чете од око 60 бораца као помоћ Топличком партизанском одреду који је спроводио ову акцију. Приликом успелог напада и заузимања Прокупља пуштени су из затвора многи похапшени активисти и симпатизери НОП-а и неколико радника из Београда, који су пошли у партизане али су их четници на путу ухапсили и затворили. То су били Стојан Андрејевић, сада народни посланик, Радојко Илић, такође народни посланик, и други.

После успелог напада, борци Лесковачког партизанског одреда повукли су се према Пасјачи. Код Белог Камена на Пасјачи дошло је до жестоке борбе са четничима Косте Пећанца. Било је око 300 четника. По снегу и лапавици, партизани су се, нападнути од четника, развили у стрелце, а онда је извршен распоред снага. После краће борбе издато је наређење за јуриш. Четници су били разбијени, а 14 их је заробљено. У овој борби рањен је и син Косте Пећанца који је предводио ове четнике.

Заузимањем Прокупља и разбијањем четника на Пасјачи још више је пољујан ауторитет Косте Печанца који је и иначе губио у народу због сарадње са Немцима у борби против партизана.

Нова реорганизација штаба одреда

Тада се врши поновна реорганизација штаба одреда. За команданта долази Вујадин Блечић, политички комесар остаје и даље Влада Ђорђевић, заменик команданта постаје Бранко Јовановић, начелник штаба Пера Цветковић, генералштабни капетан, заменик политичког комесара Борко Цекић, а члан штаба Коста Стаменковић. Створене су три чете² и приштапске јединице.

Оружане акције као и политички рад у народу утицали су на стални прилив бораца у одред. Он је већ крајем 1941. године имао 400 добро наоружаних партизана и толико бораца у сеоским помоћним десе-

¹⁾ Архива Окружног суда Лесковац. Подаци узети из списка к. бр. 38/46 по кривици Владимира Доленца, зуп. лекара у Лесковцу, који је као немачки тумач због своје сарадње са Немцима осуђен на смрт од Окружног суда Лесковац и стрељан.

²⁾ Штабови чете: прва чета, командир Милош Јовановић Ставра, политички комесар Стојан Николић Јоле; друга чета, командир Властимир Радоњин Добри Шпанац, политички комесар Миодраг Јовановић, а треће чете командир Боривоје Симоновић Мирољав, политички комесар Александар Јовановић Белка.

тинама, не рачунајући организоване легалне десетине које нису биле наоружане, али које су коришћене за разне задатке.

Живот у одреду

Чете су имале своје рејоне војног и политичког деловања. Прва чета, чија је база била у селу Чукљенику, држала је источни рејон од пута Вучје — Лесковац према прузи. Друга чета, са седиштем у Вучју, држала је села западно од вучјанској пута према Лесковцу и према десној обали Јабланице. Трећа чета, чије је седиште било у селу Барју, држала је села у горњем току Ветернице. Седиште штаба одреда било је у Вучју, у хидроцентрали, а касније, у новембру, после напада Бугара на Вучје, премешта се у Шутилицу — заселак Вучја, где остаје све до повлачења према Барју, 7. јануара 1942. године. Штаб одреда је најпре у хидроцентрали а затим у Шутилици организовао технику и издавао билтен, који је садржао разне вести из живота одреда и о политичкој ситуацији која је праћена преко радија набављеног у ту сврху. Из овог времена датирају и зачечи разних делатности које је организовао штаб одреда на слободној територији, као што су радионице за оправку оружја, курс за војну обуку и руковање оружјем итд. Било је и пекара за снабдевање хлебом у Вучју и Мирошевцу. Неколико магацина и склоништа разног заплењеног материјала и оружја било је у Брзи, Вучју, Мирошавцу и на Кукавици. Све то показује снагу покрета и немоћ непријатеља да се озбиљније супротстави одреду.

Центар тога живота било је Вучје, где је било седиште штаба и где је било неколико чланова Окружног комитета, као и Коста Стаменковић, члан ЦК КПЈ.

Чете су у својим рејонима, уз помоћ народноослободилачких одбора и других народноослободилачких организација организовале разне делатности. На пример, Шпанчева чета, под руководством Боре Димитријевића Пиксле, организовала је културни и забавни живот преко партизанске позоришне екипе. Нарочито је остало у сећању извођење појединих делова из „Слуге Јернеја“, „Косте Шљаке“ и „Сељаковог јунета.“ Одржано је и безброј конференција са тематиком из народноослободилачке борбе, затим о међународном радничком покрету, о међународној ситуацији, итд.

Погибија Владе Ђорђевића код Тулова

Почетком новембра једна група партизана на челу са политичким комесаром Владом Ђорђевићем одлази у правцу Вла-

сотинца ради повезивања са партизанским снагама које су биле послате тамо ради припреме терена за поновни напад на Власотинце. На путу ка Власотинцу, група код села Тулова упада у бугарску заседу. У борби са много надмоћијем непријатељем гине Влада Ђорђевић¹, тадашњи политички комесар и Бранко Јовановић, заменик команданта одреда. Погинуо је и Љуба Жиковић, борац а успео је да се спасе Светислав Стојановић Бизон, сада пуковник ЈНА.

Повод за ову акцију Бугара су њихова два одбегла војника за које су сматрала да су их партизани стрељали. Међутим, они су у ствари дошли у партизане. Ради тога, око 280 војника, подофицира и официра долази у Велику Копашицу и узима 16 сељака за таоце, које су намеравали да стрељају ако их нападну партизани, и креће у правцу Тулова. Бугари одмах после овог догађаја врше блокаду Тулова и хапсе 27 сељака од којих је 20 одмах стрељано изнад села. Оне који су давали знаке живота Бугари су бајонетима дотукли.

Поновила су се зверства Бугара из ранијих ратова над становницима овог краја, која још нису била заборављена.

Акција на прузи

У 1941. години изведене су многе акције на железничкој прузи, којом су приликом превртани немачки возови на сектору Лесковац—Грделица—Врање. Тај део пруге је био нарочито осетљив због свог огромног стратешког значаја. Овакве акције су почеле одмах после формирања одреда, али у почетку није било много успеха због недостатка стручњака за тај посао. Акције су се у већини вршиле постављањем нагазних мина и топовских граната, а касније пруга демонтирала помоћу кључева који су набављени у Лесковцу. На овај начин преврнуто је на десетине возова.

Само у новембру извршено је пет тешких диверзија, које су Немцима нанеле велике људске и материјалне жртве. Тако је 2. новембра срушен воз пун војника, 8. новембра бачен је у ваздух транспортни воз са немачким трупама, а пруга неколико

¹⁾ На комеморацији, која је поводом погибије Владе Ђорђевића одржана у одреду, говорио је Коста Стаменковић. Он је кратко, топло али одлучно рекао: „Тешко је растати се од друга са којим смо више од 20 година водили борбу за права радничке класе, али немачки фашизам је још јак и биће сигурно још жртава. На крају ипак победа биће наша.“

То су биле речи искусног борца, снажне, истинске и прдорне које су као ехо одјекивале стрмим надинама планине Кукавице и дубоко се урезивале у срца бораца одреда са жељом да се играје у тешкој и натчовечанској борби противу фашизма...

дана остало неупотребљива, док је 17. и 18. новембра претурен теретни воз. Двадесет и шестог новембра избачен је из шина немачки блиндиранi воз, а 28. новембра срушен је немачки транспортни воз са војском. Саобраћај на овом сектору у читавој другој половини 1941. године био је скоро онемогућен.

Немци су на разне начине покушавали да заштите пругу и спрече диверзије. Из мањих магацина и објеката на прузи повлачени су кључеви за шине и експлозив да не би пали партизанима у руке. Појачаване су страже. У то време вршена је и присилна мобилизација сељака и грађана који су постављани на сваких десет метара дуж пруге као стражари. Сваки од њих имао је лимену канту и морао је да лупа ако би приметио партизане. Али то није могло да спречи партизанске диверзије, тако да је непријатељ морао да обустави ноћни саобраћај на прузи Ниш — Скопље, а у јесен и да га потпуно укине. Све ове акције на прузи у 1941. години изводила је позната Шпанчева чета уз помоћ илегалних сеоских десетина, нарочито са подручја села Великог Трњана, Пресечине, Шаниновца и Рудара.

Други напад на Власотинце

Поновни напад на Власотинце извршен је 21. новембра. Јака непријатељска посада забарикадирала се у првим кућама. У Власотинцу се у то време налазио Корбински четнички одред, жандарми и Бугари. У овом нападу учествовале су две чете са Кукачице и једна чета из Бабичког партизанског одреда. Сва непријатељска упоришта убрзо су ликвидирана, сем упоришта у згради Соколане, где се непријатељ из утврђења добро бранио. Заплењена је поново архива среза, општине, поште и још неких административних установа које су радиле за рачун непријатеља. У овој борби погинуо је само један партизан. Пред зору одред се повукao у своју базу.

Одмазда непријатеља

Ради одмазде што је окренут један транспортни воз пун Бугара и Немаца, крајем новембра један моторизовани пук Бугара, са тешким наоружањем, успева да продре до Вучја. Бугари су запалили око 200 зграда, стрељали неке заостале грађане, пљачкали и силовали, а затим одмах и отишли. У ово време врше упад у Вучје и четници из Лесковца, али наше снаге их разбијају: неколико четника је убијено а око двадесет заробљено, разоружано и пу-

штено кућама. За читаво време постојања слободне територије непријатељу није дозвољено да извози дрво са Кукачице мада је то покушавао. Исто тако са ослобођене територије окупатор и домаћи издајници нису могли да спроведу реквизицију, нити да отму зрно жита и једно грло стоке, нити да уберу порез од сељака.

Други упад четника у Вучје

Нешто касније, после напада Бугара, за Вучје су камионом пошли из Лесковца четници војводе Ђорђевића са циљем да се снабду огревом са Кукачице. Партизански одред се није моментано налазио у Вучју, па су четници без борбе ушли у село. У међувремену одред је био обавештен о акцији четника, па је одмах прикупио своје снаге и пошао у напад. У нападу су учествовале прва и друга чета којом су командовали Шпанац и Ставра. Том приликом неколико четника је било убијено а 20 заробљено, разоружано и пуштено кућама. Камион додељен за превоз огрева био је спаљен.

После пропале акције лесковачких четника, Градско поглаварство из Лесковца шаље на Кукачице делегацију да преговара о извозу огрева у Лесковац, мотивишући да је огревно дрво намењено грађанима, у првом реду избеглицама и градској сиротини. Делегацију су сачињавали један кафеција и један трговац из Лесковца. Штаб одреда је одбио да изда одобрење за извоз дрвета, јер је знао да је оно намењено окупатору.

Одбрана Лебана

Месеца новембра патроле Лесковачког партизанског одреда ухватиле су једно лице које је тврдило да иде из заробљеништва из Немачке и да је родом из села Липовице, код Оруглице. Ово лице било је ухапшено у Барју. Испитивањем се испоставило да је курир Српске државне страже и да носи повељиву пошту за Кимића. Детаљним претресом код њега је нађено у оделу ушивено писмо и нешто имена упућено Кимићу од стране првог Недићевог добровољачког одреда из Ниша. Из писма се видело да је Кимић био под командом Косте Пећанца и да је преко њега сарађивао са Немцима и квислинзма у организацији борбе против партизана. У писму је био детаљни план за напад на партизане у Јабланици и на Кукачице а у исто време одређен и дан и час напада. Утврђено је колико ће бораца учествовати у нападу и из којих праваца. По изнетом плану у писму, 3. децембра у 5 часова из-

јутра, требало је извршити напад на партизане испод Лебана. Немци би почели са нападом из Лесковца правцем реке Јабланице, села Војловца и Шумана уз учешће артиљерије. Са Немцима је требало да пођу и недићевци и четници, само су они имали да држе леву обалу Јабланице и да се крећу друмом у правцу Нове Тополе и Цернице. Кимићеви четници је требало да у овом нападу ударе с леђа и то у два права: први правац био би Шуманском реком преко Гргуровца и Бувца, а други правац: Оруглица—Барје и Шумане.

Овом акцијом окупаторске снаге су имале за циљ да очисте терен Јабланице и Кукавице од партизана и да на овим територијама уступе власт четничима Косте Пећанца.

Ухваћено писмо хитно је послато и предато штабу, који је у заједници са Јабланичним одредом створио план одбране.

Пошто је штаб Јабланичког партизанског одреда детаљно разрадио план непријатељског напада то је Лесковачком одреду пало у задатак да држи положај према Кимићевим четничима и положај слободне територије од евентуалног напада непријатеља, који је био концентрисан на Лебане.

Штаб Лесковачког одреда распоредио је своје снаге код села Гргуровца изнад Лебана, ради обезбеђења од напада Кимићевих четника. Други део снага одред је распоредио на слободну територију ради спречавања непријатељског продора из Лесковца,

Напад је почeo 3. децембра по предвиђеном плану. Негде пре подне, пошто су Немци вршили јак притисак из праваца Шумана и Војловца и где су биле најжешће борбе, штаб Јабланичког одреда затражио је од Лесковачког да са што више снага ступи у борбу где су Немци наваљивали. Ради обезбеђења од Кимићевих четника на положајима које је држао Лесковачки одред остављена је у заседи и према њима једна чета, једна на терену слободне територије, а једна са око 50 бораца са командантом и комесаром пошла у борбу. Чим је стигла на положај одмах је ударила с бока на Немце, који су били на косама изнад Војловца. Чета је појачала партизанске положаје и самим тим смањила притисак немачких снага. Немци су једним делом почели да одступају. Лесковачка чета је извршила напад на непријатеља и то је учинило да се Немци одмах предвече повуку у правцу Бошњаца низ реку Јабланицу. На овом сектору, борба је настављена са домаћим издајничима који су чуvalи мост код села Војловца.

Жестоким нападом партизанске јединице су код села Тополе и Цернице сло-

мили друго непријатељско крило. Тога дана, за све време борбе, непријатељски топови су тукли партизанске положаје.

На положају, где се борила лесковачка чета, убијено је 6 Немца и један недићевац, а рањено око 15 Немца. Заплењено је 8 пушака, један тешки митраљез и нешто муниције. До доласка лесковачке чете, на овом делу фронта погину је Гојко Драшковић, заменик команданта Јабланичког одреда и још три партизана. Сви су погинули још пре подне. Чета Гојка Драшковића, пред јаким притиском непријатеља, налазила се у повлачењу. Но, када је стигла чета Лесковачког одреда, морал бораца се подигао и положајем се продомило: „Напред Лесковачки одред“!

Напад на четнике у Оруглици и прво јасно суђење четничким војводама

Терен према западу: Оруглица, Липовица, Клајић, Бувце и према Сијерини, био је под утицајем и контролом четничког Којзјачког одреда. Четничка организација постојала је у Оруглици, а организовао је Јордан Кимић, бивши југословенски поручник. Сам Кимић био је родом из Куманова, а дошао је са планине Козјака у Оруглицу. Своје четнике је назвао козјачким четничима, а себе козјачким војводом.

Кимић је био одређен од стране четничке организације Косте Пећанца да у овај крај дође и ради на организовању четника, што он и чини, а за седиште своје организације узима Оруглицу, једно од врло сиромашних места на подручју Горње Јабланице.

У то време у штаб Лесковачког партизанског одреда из Оруглице долази делегација напредних сељака и омладинаца ради успостављања партизанске организације, јер четничка организација није још била узела маха у тој околини. Штаб одреда у прво време није придавао неки нарочити значај Кимићевој делатности у Оруглици, али је у духу директиве Партије и Врховног штаба, приступио преговарању за заједничку активност у борби против окупатора. Између једне и друге стране постојао је прећутни став о ненападању. Међутим Кимићев став се мења. Он је ухватио два курира Лесковачког одреда, разоружао их и држао неколико дана као заточенике. На интервенцију штаба партизанског одреда, курири су били пуштени. Изговор за њихово задржавање био је да су прешли на четничку територију. Због овога, штаб одреда доноси одлуку да једна чета изврши напад на Кимића. Комбинована чета извршила је успешно напад, ухватив-

ини војводу Кимића, четовођу Станка Павловића Чемирија и око 20 наоружаних четника. Сви похватали четници били су довољно у оружјику школу; где је обављено јавно суђење. Похватали четници били су оптужени за издајство. Суђењу су присуствовали партизани и сељаци из Оруглице. У име штаба одреда оптужници је поднео испедник Светозар Крстић, а суд су сачинjavали командант, заменик комесара и један партизан. Оптужени су имали бранаца. На крају суђења, суд се сложио да четнички команданти буду ослобођени с тим да се направи споразум о ненападању и заједничкој борби против окупатора. Кимић и остали четници обећали су на речима да се неће борити против партизана, да ће помагати народноослободилачку борбу и да ће ускоро почети да се боре против окупатора. У току разговора Кимић је предлагао да се подели територија између Лесковачког и Његовог одреда и да партизани не прелазе на његову територију, а да то важи и за четнике.

Штаб партизанског одреда није усвојио овакве предлоге, али је ипак постигнут споразум о ненападању.

После завршених преговора, окупљено је цело село на збор на коме је Вујадин Блечић, командант одреда, који је руководио овом акцијом, говорио народу. Четници, пошто су и пред народом изјавили да се неће борити против партизана, били су са оружјем пуштени на слободу.

Касније, услед учесталих акција непријатељске војске, одред, који се у то време налазио у Бару, Калуђерцу и околним селима горњег тока Ветернице, тражио је да поново преговара са Кимићем ради испуњења услова из првог споразума и да у случају и даљег надирања непријатеља, одред може да се пребаци на територију Оруглице.

У пратњи неколико четника, Кимић је дошао у Барје, где је споразум био постигнут. Одмах после тога, Кимићеви четници су ухватили једног курира партизанског одреда и стрељали га. Овај догађај је искључиво сваку могућност даљег споразума и одржавања добрих односа.

Санитетска служба у одреду

Са првим оружаним акцијама појавила се потреба и за лечењем рањеника. Прве теже рањенике одред је имао приликом напада на бугарску посаду код железничке постаје у Ђорђеву, кад су теже рањена два партизана. Рањеници су увече пребачени у Лесковац. Смештени су у кућама активиста. Њих су обилазила и лечила два лекара — симпатизера НОБ-е. Приликом

разоружавања чатника у Јапотићу, теже је рањен Жика Илић Жути, члан ОК СКОЈ-а. Он је убрзо подлегао ранама услед излива крви. Због удаљености од града лекар, који је касније стигао, није могао да интервенише. Са учествалим партизанским акцијама лечење рањеника у граду је још више отежано. Непријатељ је појачао блокаду и проширио своју мрежу обавештајне службе у граду.

Због свих ових околности штаб одреда доноси одлуку да се организује посебна санитетска служба у одреду. У времену организовања ове службе, на читавој слободној територији у Поречју, Бабичкој гори, Пустој Реци и Јабланици био је само један лекар, др Мартин Колб, и још два медицинска радника, од којих је један био Јован Цекић, студент медицине из Лесковца. Санитетска служба при Лесковачком партизанском одреду организована је почетком новембра 1941. године. По угледу на Лесковачки одред, ову службу су организовали и остали одреди у лесковачком округу на својим подручјима.

Санитетска служба је организована у то време тако што је при свакој чети постојао четни болничар који је имао при себи завоје углавном од бивше Југословенске војске. Извесна количина нових завоја стајала је као резерва код оних војно-политичких руководилаца, десетара, односно полит-длелегата. Оваква форма организације постављена је да мања јединица приликом извођења неке акције има код себе најужнији санитетски материјал.

Омасовљењем Јабланичког партизанског одреда др Мартин Колб пребачен је на терен Јабланице, а санитетску службу у Лесковачком партизанском одреду преузео је Јован Цекић.

Указала се потреба за помоћним болницама без лекара. У овим болницама, које су чуване у тајности, радили су стари болничари и бабице са терена. Њих је лекар обилазио пребацијући се врло често ноћу по 30 и више километара преско неослобођене територије. Оваквим радом умногоме је побољшана евакуација тежих рањеника.

Иако је терен био вашљив до појаве пегавог тифуса није дошло јер се много полагало на чишћење, оно се вршило централизовано, помоћу „партизанског бурета“ и било је спровођено у већим јединицама и у одређеним кућама поједињих села. Овакав начин дезинфекције и уништавања вашију није био увек ефикасан, јер су партизани обично ноћивали по настањеним кућама и на вашљивом терену.

Пошто су партизани држали велику слободну територију без цивилног санитетског кадра, то се наметало и питање службе

лечења стањевништва. У том погледу учињено је много јер је становништву омогућено бесплатно лечење и добијање лекова у партизанским болницама. Снабдевање лековима ишло је разним каналима. Један део санитетског материјала био је добављан са окупираним територијама, док се други добијају као ратни трофеј. Мањи део санитетског материјала био је скупљан из народа.

Новембра 1941. године, у циљу стварања санитетског кадра, у Лесковачком партизанском одреду образован је курс за болничарке. На курсу је било 30 пољазница а трајао је 8 дана.

Приликом обилажења јединица, лекар је поучавао партизане како указати прву помоћ рањеном борцу или самоме себи. Посебна пажња указана је низим војним и политичким руководиоцима да би овладали техником прве помоћи и самопомоћи. Они су у својим торбицама увек имали нешто санитетског материјала за указивање прве помоћи.

Прва болница Лесковачког одреда била је у засеку Шутилици и формирана је новембра 1941. године у једној сељачкој кући. Болница је имала 30 постеља а са окупираним територијама било је прибављено нешто санитетског материјала, инструмената и средстава за анастезију. У болници су се обраћивали сви случајеви рањавања и поред тога што лекар није био хирург.

Рад одбора за управљање народним добрима

С јесени 1941. године при Лесковачком партизанском одреду формиран је посебан одбор за управљање конфискованом имовином народних непријатеља и то пољопривредним добрима (виногради, воћњаци и др.), која су била својина индустрисалаца Лазе Теокаревића и Милана Поповића Тонкића. Одред је добио на управљање и одузету имовину од лесковачких богаташа у Слатини и Копашници, воденице и млин у Мирошевцу. Овај одбор формиран је на састанку у Вучју. На челу одбора био је Коста Стаменковић. У одбор су ушли и Ика Веселиновић, интендант Шпанчеве чете у Чукљенику, и Бранко Илић Орлић.

За непосредно управљање и руководење одузетом имовином од лесковачких богаташа и народних непријатеља Коста Стаменковић је формирао специјални одбор у коме су били: Јосиф Пекић, Љуба Станковић, Влада Антић, Сотир Цојић, Жика Стојановић, Матко и Драги Илић, звани Штрба. Сав приход од конфисковане имовине ишао је у корист одреда. Све намирнице и други конфисковани материјал био је складиран у Вучју и према потреби издаван партиза-

нским јединицама које су долазиле повремено на терен по налогу одбора. Из ових складишта помагане су и избеглице и сиромашни грађани на ослобођеној територији и породице чији су се чланови налазили у партизанским редовима. Бесплатна помоћ давана је и сиротињи из Лесковца у виду „продаже“. У фонду ових одбора налазили су се заплењени штофови из фабрике у Вучју, који су слати народоослободилачким одборима у Лесковцу на прераду у одећу (блузе, чакшире, капе) за борце. Сем овога, фонд је располагао и са 10.000 литара бензина скривеног иза фабрике Лазе Теокаревића у Вучју. Ова цистерна била је отворена и бензин се по селима замешавао за жито, масти и одећу која се достављала одреду на Кукавици. У фонду одбора налазила се и имовина непријатеља заплењена приликом извршених оружаних акција.

Организовано је и брање шљива са одузетих воћњака и њихова прерада у пекmez и друге прерађевине за исхрану рањених бораца. Заплењена стока (говеда, свиње и овце) клана је и прерадјавана у сухомеснате производе које је одред употребљавао у зимским данима. Била је уведена контрола над радом конфискованих млинова и воденица. Поверилици одбора су радили у

¹⁾ 25. марта 1942. године II чета Лесковачког партизанског одреда са Костом Стаменковићем, Радованом Ковачевићем, Бором Димитријевићем Шпанчевим и другима кренула је са планине Радана да се преко села Шумана пређе на планину Кукавицу, или код Игришта бива нападнут од четника.

У огорченој борби, сутрадан 26. марта, у шумици изнад села Шилова (код Лебана), Коста Стаменковић са ћerkом Лепосавом и још двема партизанкама бива опкољен од четника који су их позвали на предају. Последњом бомбом Коста убија себе и партизанке не предајуни се непријатељу.

О погибији Косте и другова из друге чете борци Лесковачког одреда испевали су песму:

Црна је тама земљу притисла,
Оласвуда леден уједа студ.
Кроз страшни отањ пушчане ватре,
Храбро се боре другови сви,
Храбро се Шпанчева пробија чета
И обруч ватре разбија свуд
Уз сгрме кланце Ките планине
Другови тужни стигоше гад.
Стасита Кита косе распилела
И тужно пита синове те:
„Што вас је мало, где су остали?
Да ли их тиран уништи све?“
Кроз многе борбе прошли смо храбро
Проклети тиран стег' о одасвуд.
Падоше храбро синови твоји,
У светој борби, за народ свој.
Друг „стари“ Коста херојски паде
И јунак Шпанец заједно с њим.
Бранећи правду, бранећи слободу,
Синови твоји падоше ту.
Ви свете жртве, другова наших
Башој се сени заклињемо сад.
Нећемо станут; нећемо клонут
Док подлог врага не сломимо ми.

млиновима и контролисали мељаву. Добијени проценат за мељаву ишао је у корист фонда одреда. На овај начин одбор је створоио залихе за одсудне часове у којима би се одред нашао. Све намирнице биле су смештене у магацинума у засеоцима и другим погодним местима а и по кућама где није могао непријатељ да их пронађе. У времену непријатељских офанзива дешавало се да је непријатељ један део ових залиха (жито, одела и друге намирнице) проналазио и пленио.

Слободна територија под контролом одреда

Формирање и дејство Лесковачког партизанског одреда током 1941. године, на овако важном и за окупатора осетљивом подручју, представљало је велики успех Комунистичке партије и народа овога краја.

Од септембра до краја 1941. године Поречје је било потпуно слободна територија, а Лесковац је био стално у блокади коју су сачињавале партизанске страже постављене на рударској и јајинској коси. Касније, ослобођењем Лебана и Медвеђе, новембра месеца, слободна територија се проширила од Кукавице па све до Јастрепца. Слободна територија на подручју Поречја до пруге била је под контролом и пуним утицајем одреда, а власт су имали народноослободилачки одбори, бирани од народа на јавним конференцијама. Територија коју је држао одред била је све до Лесковаца, затим пругом Лесковац — Грделица до бугарске демаркационе линије и гребеном Кукавице, преко Барја, Гргуровачком реком до Шумана и од Шумана десном страном Јабланице до Лесковаца. На терен на западу: Оруглица, Липовица, Клајић, Бувце према Сијерини, иако је био под утицајем и контролом четника Козјачког четничког одреда, партизани су често упадали и одржавали везу са својим симпатизерима. Војводе из Оруглице и Бувца неколико пута су хватани и пуштани на обећање да ће се борити против окупатора. Али, они се нису држали споразума и касније, 1942. године, с леђа су напали и нанели велике губитке нашем одреду. Ни Лесковачки ни Јабланички одред нису довољно пажње обратили на овај терен. У селима Доње Јабланице од Лебана према Лесковцу имали смо везе

приликом прелажења на терен Јабланице. Народ из ових села помагао је одред материјално.

Народна власт на слободној територији

На читавом овом подручју уништен је окупациони систем власти. На ослобођеној територији на рушевинама старе издајничке власти Партија је у свим местима организовала народну власт — народноослободилачке одборе — и тиме омогућила широко учешће народних маса у народноослободилачкој борби. Помоћне десетине представљале су такође темељ за даље успешно вођење борбе. Све то створило је услове да и у најтежем периоду, у првој половини 1942. године, не престане борба партизана. У свим борбама које је водио Лесковачки одред, калили су се борци и стварали кадрови који су, у наредним годинама, водили још жешћу борбу против непријатеља — поново ослобађали многа места и проширивали слободну територију, дајући велики удео у стварању бригада и дивизија формираним у току 1943. и 1944. године на југу Србије.

Долазак Бугара на ово подручје доказ је да непријатељ није могао помоћу недићеваца, љотићеваца и четника уништити наше снаге.

Лесковачки одред је у овом предеау спроводио тактику најпре мањих, а касније крупнијих акција, уз интензивни политички рад на организовању народа на општи устанак. Циљ је био и одвлачење дела непријатељских снага концентрисаних на главину партизанских снага у западној Србији у првој непријатељској офанзиви.

Основна дејства нашег одреда била су напади на окупатора, нарочито на железничку прugu Лесковац — Грделица. Касније, у току офанзиве непријатеља, тежиште борбе је било на одбрани слободне територије.

Слободна територија коју је држао Лесковачки одред надовезивала се на територију других одреда, тако да је 1941. године на тој територији живело око пола милиона становника. Ту су искључиво функционисали народноослободилачки одбори и други органи народне власти.

Рађање и развој народне власти у лесковачком округу 1941. године

Између два светска рата, а нарочито у периоду шестојануарске диктатуре, власт старе Југославије, оличена у општинским и пореским управама, среским и окружним начелствима, жандармеријским станицама и судовима, била је у правом смислу ненародна, јер је против основних народних интереса увек штитила класне интересе буржоаске класе. Органе тадашње власти, чиновнице и судије, постављају је краљ декретом, док су се општински одбори и председници у селима бирали путем недемократских и корумпираних избора. Чиновници су у већини поступали бирократски и бездужно према радном народу. Насилје и корупција ондашњих власти нарочито су се били размахнули за време профашистичких режима генерала Живковића, Јевтића, Стојадиновића и Цветковић-Мачека. Ови противнародни диктатори, по уледу на италијанске, шпанске и немачке фашисте и у сарадњи са династијом и до мањом буржоазијом, не бирајући средства и не поштујући ни најелементарнија демократска права, путем терора, насиља, затвора и корупције, покушавали су да прикривено или јавно фашизирају земљу, користећи тада тешку економску ситуацију широких слојева народа и нерешена национална, сељачка и друга горућа економска и политичка питања, која су сами стварали и заоштравали. После укидања Видовданског устава, распуштања парламента и забране рада грађанским партијама, у земљи је замро скоро сваки политички живот. Једини гласови демократског и слободарског народа чули су се спорадично кроз отпор КПЈ, против које су тадашњи режими приређивали праву хајку у намери да физички истребе све комунисте и њихове симпатизере.

У тој крвавој борби која је трајала више од две деценије, поред других крајева и бивши лесковачки округ, који је обухватао три среза: лесковачки, јабланички

и власотиначки, са око 230.000 становника, са градом Лесковцем, који је имао преко 16.000 становника и релативно развијену индустрију са око 30 фабрика и предузећа у којима је радио за мизерне надните по 10 и 12 сати 10.000 радника и сиромашних сељака, активно је учествовао. Он је кроз богате форме политичке, економске и културне борбе, не само успешио бранио своје животне интересе од безобзирне експлоатације лесковачких газда, већ је у тој борби ковојао чврсто јединство радника, сиромашних сељака, напредне омладине и народне интелигенције у борби за демократизацију земље, одбрану од фашизма, за успостављање пријатељских односа са СССР-ом као и за спремно учешће у историјским догађајима.

Окупација земље, сакупљање и склањање оружја и муниције и рад КПЈ, држање немачких власти и окупатора

Мобилисани војници-обvezници са територије нашег округа већином били су распоређени у пуковима Моравске дивизије. Ова дивизија посела је била марта месеца границу према Бугарској од Босилеграда па до Криве Паланке. Војска је била расположена да попут славних предака брани своју земљу по цену давања највећих жртава. Комунисти и њихови симпатизери били су још раније мобилисани и под изговором „војне вејбе“ задржавани у селима око Врања по пола године, а неки више. Тиме је полиција у договору са војним командантима успевала да уклони комунисте из својих места и унеколико паралише њихов рад.

Рано у зору 6. априла 1941. године немачки авиони и тенкови са моторизованом пешадијом из Бугарске напали су и на нашу источну границу. После кратког отпора на Страцину и Власини, поред осталих, повукла се и Моравска дивизија. Она

је после недељу дана лутања и ишчекивања сачекала капитулацију на терену нашег округа. Ту су војници и народ разграбили оружје, муницију и целокупну спрему. Велики део оружја и ратног материјала народ је сакрио у шуму или закопао у земљу, а далеко мањи део окупатор, уз помоћ домаће издајничке власти и петоколонаша, успео је да покупи. У току априла и маја комунисти из нашег округа били су се вратили својим кућама, одржали низ састанака партијских организација и успоставили чврсте везе са својим вишим руководством и комитетима.

Тада је ПК КП Србије послао у лесковачки и нишки округ свога члана Василија Буху и руководиоце СКОЈ-а Драгог Стаменковића и Ленку Стаменковић са задатком да успоставе везу са окружним и месним комитетима и да им помогну да се што пре реорганизују и почну са акцијама око прикупљања и склањања оружја, муниције и другог ратног материјала. Долазак ових истакнутих партијских руководилаца у Лесковац и њихово повезивање са Костом Стаменковићем, секретаром ОК КПЈ и чланом ЦК КПЈ, Васом Стјевићем, организационим секретаром ОК КПЈ и другим комунистима у нашем округу, помогао је да брзо оживи рад свих партијских организација на терену.

Међу првим задацима био је и тај да се што пре читаво чланство упозна са новом ситуацијом и организује широку акцију преко симпатизера и поверљивих људи за скупљање оружја и муниције које је требало склањати у шуму и код сигурних људи. Тако крајем априла 1941. године једна група комуниста из Лесковаца под руководством Ђагоја Николића (погинуо у Петој офанзиви у Босни) састала се у винограду на брду Хисару. На састанку су поред Николића били: Влада Ђорђевић, Војин Петровић, Јован Живковић Шућуран, Младен Ђорђевић и Драгољуб Митић Баја. Они су анализирали нову ситуацију која је настала окупацијом земље од стране фашиста. Пренета је директива ПК КПС да се скупља и склања оружје, муниција, санитетски и други материјал и појача рад на прикупљању новчане помоћи за „Народну помоћ“. Николић је по свом старом обичају упозоравао другове на велику будност и да треба код извођења акције око скупљања оружја и друге помоћи, добро пазити од кога се узима, јер окупатор и реакционарни људи не смеју знати. Николић је говорио да се не треба са фашистима шалити, они имају велику праксу у борби против комуниста, а и наша полиција пружиће им помоћ. — Поред тога треба код свих комуниста, а нарочито код оних који су ком-

промитовани код полиције, завести строгу илегалност. Они не смеју спавати код својих кућа. Поред овог одржан је низ састанака у граду и селима, као и другим срезовима нашег округа.

Убрзо је организована акција за скупљање и склањање оружја и другог материјала, која је захватила поред града скоро и сва села. Затим, акција је пренета на Јабланички и власотиначки срез. Ради илустрације навешћемо само неколико важнијих акција.

Једна група Вучјанаца у мају месецу 1941. скупила је и склонила у планину и зидине Скобаљића Града изнад Вучја: три пушкомитраљеза, 12 пушака, 20 бомби, пет пиштоља и око 5.000 метака. У селу Мирошевцу омладинска група скупила је и склонила 10 пушака, један пушкомитраљез и два сандука муниције. У Бунуши активисти су сакрили 50 пушака и један митраљез. У Барју група Илије Гробића и учитеља Добривоја скупила је и склонила у забран три пушке, 70 ручних бомби и 6 војничких казана. У селима близу града — Јајни, Шишинцу и Паликући — активисти су скупили 10 пушака, 5 сандука муниције, 30 бомби, пет килограма санитетског материјала и две писаће машине. Из Мораве код Грделице скојевци су извукли неколико стотина ручних бомби.

И у селима Јабланице, Пусте Реке, Црне Траве и Поморавља организована је акција за скупљање и склањање оружја. Било је правило да се од сигурних људи не узима оружје и муниција, већ се само упозоравало да га добро чувају. Тако је у многим планинским селима као Гајтану, Доброј Води, Тулару и другим код сељака остала велика количина оружја. Неки сељаци су имали по више пушака, па чак по неколико из ранијих ратова. У овим брдским крајевима убрзо је била сузбијена шпекулација у вези са продајом оружја Шиптарима преко границе.

У Лесковцу је убрзо организован на родноослободилачки фонд, чији су одбори и пододбори прекрили читав град и ширили се и у околним селима. Одбори НОФ били су претеча НОО-а и клиза нове истинске демократске власти. Преко ове организације била је брзо успостављена веза са поштеним патриотима и од њих скупљана, поред оружја и муниције, новчана и друга помоћ. Грађани су радо давали сваку помоћ коју су тражили фондовци, али вољели су да то чине конспиративно. Читав град био је подељен на одборе и пододборе, који су захватали по један крај града или неколико улица. Читав рад у граду обједињавао је градски одбор фонда који су сачињавали: Глигорије Џикићи Будни,

металски радник, Жика Букумировић, Војин Петровић, Родољуб Ђоковић и Михајло Живковић Шућуран. Сваки од ових чланова градског одбора држао је на вези поједан или више рејонских и уличних одбора и пододбора.

Уочи напада Хитлерове Немачке на Совјетски Савез одржан је илегалан састанак и саветовање Окружног комитета у селу Братмиловцу у кући Томе Костића. Овом састанку присуствовали су, поред члanova, и Василије Буха, члан ПК КП Србије, и Драги Стаменковић, члан ПК СКОЈ-а. На састанку је извршена анализа стања и рада организација у округу. Посебно је вршена анализа рада партијских организација, СКОЈ-а, актива и одбора народноослободилачког фонда на прикупљању оружја, муниције, санитетског и другог материјала и његовом склањању. На завршетку закључено је да су све организације и активи, као и одбори НОФ, постављене задатке успјешно извршили, да се у том правцу настави рад, да се организације учвршћују и проширују пријемом нових члanova, итд.

Припреме за оружану борбу, прве акције, формирање партизанских одреда, прве борбе, уништење старе и формирање нове власти

Ускоро после напада Хитлеровске Немачке на СССР, Централни комитет КПЈ, 4. јула 1941. године издаје Проглас у коме позива народе Југославије на оружану борбу против окупатора и његових помагача. Окружни комитет у Лесковцу, пошто је добио проглас ЦК КПЈ, одржава 12. јула састанак на коме прорађује Проглас и доноси одлуку да се хитно изврши припреме за оружану борбу, да се у граду изврши низ акција, испита терен и упуте прве групе комуниста које ће образовати оружане партизанске одреде који ће водити оружану борбу против окупатора и домаћих издајника.

Убрзо су извршене и прве акције у граду: паљење штампе, неколико камиона, десетине вагона пшенице на општинском добру, намењене окупатору; убијен је познати шпијун Пиштало. Једна група бораца отишла је на планину Кукавицу и тамо је 10. августа формиран Лесковачки партизански одред.

За то време извршена је и реорганизација НОФ. Сви градски одбори и пододбори, да би могли да изврше поверене задатке формирали су ударне десетине које су поред прикупљања оружја, муниције и материјалне помоћи вршиле и разне оружане акције у граду. У току лета 1941. го-

дине градски и рејонски одбори НО фонда са својим ударним десетинама, омладинским и женским активима сакупили су и послали новообразованим партизанским одредима на Кукавици и Бабичкој гори: 30 пушака, пет пушкомитраљеза, стотину бомби, десетину хиљада пушчаних метака, десетину килограма санитетског и другог материјала, одеће и обуће и око 50.000 динара у готовом новцу. Затим, штабу одреда на Кукавици градски одбор НОФ-а послао је и три велика шатора за смештај штаба и партизана. Поред тога одбори НОФ-а у граду организовали су плетење чарапа, шалова, рукавица и шивење одела и веша за партизане. У неколико кућа организован је смештај и лечење првих партизанских рањеника.

Ускоро после формирања одреда на Кукавици, оружане десетине почеле су да изводе оружане акције. У сарадњи са позадинским активистима и фондовцима извршено је низ оружаних акција у селима округа. Тако је новоформирани одред на Кукавици ноћу између 15. и 16. септембра напао непријатељску посаду у Вучју. После кратке борбе заробљено је и разоружано 16 жандарма, запаљен један део фабрике и уништена општинска архива. Ускоро са формирањем и акцијама на Кукавици, Бабичкој гори и у Јабланици, руши се и стара, народу омражена власт, коју су представљале општинске и пореске управе и жандармеријске станице, које су се ставиле у службу окупатора. Тако су партизани разоружали 40 финансија у селу Чукљенику и разоружали жандарме у Власотинцу, Лебану, Медвеђи, Бојнику, Косанчићу и другим местима. За непуна два месеца оружане борбе запаљене су и уништене општинске архиве у свим општинама Поречја, Јабланице, Пусте Реке и власотиначког среза, као и општине у Поморављу. Нешто касније уништена је поштанска и финансијска архива у општини Средор којом приликом је заплењено 4.500 динара. У општини Шишави једна чета Бабичког одреда запленила је неколико хиљада динара. Приликом спаљивања архиве у Мирошевцу партизани су запленили 450 килограма реквириране вуне и 2.380 динара. Приликом спаљивања архива, зграде нису уништаване, а новац је редовно заплењиван. Још код извођења акција позван је народ на конференцију и ту јавно објашњено да се стара власт руши због њеног издајства и стављања у службу окупатору. Том приликом јавно је саопштено председницима, деловођама и службеницима да се у будуће забрањује сваки даљи рад општине, да се не смеју од народа наплаћивати појез, реквизиције и вршити ма какве услуге

окупатору и његовим сарадницима. Онај ко буде прекршио ове забране биће од стране народног суда осуђен на смрт и стрељан. До краја октобра 1941. године није остала ниједна стара општина у округу, а да њена архива није спаљена. Неки председници општина и деловође побегли су у Лесковац и тамо наставили сарадњу с окупатором. Неколико најистакнутијих председника и деловођа били су због издајничког рада и сарадње са окупатором осуђени од стране одредских судова на смрт и стрељане.

Тако је са уништењем непријатељских посада и старе издајничке власти до почетка новембра 1941. године створена слободна територија која је захватила читав округ, осим града Лесковца и железничке пруге, коју су партизани сваке ноћи нападали и рушили, угрожавајући саобраћај између Ниша и Скопља.

Још у току уништавања старе издајничке власти, народ је на ослобођеној територији Поречја, Поморавља, Јабланице, Пусте Реке и Црне Траве, на бројним конференцијама и зборовима, који су држани под руководством партијског и одредског руководства, бирао своје народноослободилачке одборе као органе нове праве демократске власти. Народноослободилачки одреди су одиграли врло важну улогу у оружаном устанку овог краја, како у пружању велике помоћи у оружју, хранама, одећи и смештају одредима, тако и у организовању новог поретка на ослобођеној територији.

Народноослободилачки одбори у округу настајали су и развијали се зависно од специфичних услова сваког краја понаособ, јачине и трајања непријатељских офанзива и акција и карактера територије на којој су се формирали.

Као што смо напред изнели, формирању НОО-а као органа нове власти на територији округа, као и самом Лесковцу, претходило је организовање одбора народноослободилачких фондова. Овакве организације осниване су по селима и у граду још у првим данима и месецима после окупације земље, упоредо са вршењем припрема за оружану борбу и подизање народа на општи устанак. Најпре су се одбори НОФ појавили у Лесковцу, а најкасније у Црној Трави. На подручју Бабичког одреда одбори фонда формирани су тек на ослобођеној територији, али они су убрзо прерасли у народноослободилачке одборе. На црнотравском терену одбори фонда појавили су се новембра и децембра 1941. године. Они су се формирали по махалама и то у Обрадовцу, Поповцу, Јовановцу, Козарници, Чуки, Тодоровцу итд. Ту су се као такви и задржали дуже времена. Због

сталног присуства окупатора у Лесковцу и Власотинцу, одбори НОФ били су иotpuno илегални и такви остали мање више у току целог рата. Проширавањем круга задатака после формирања одреда, одбори фонда у Лесковцу од августа 1941. године почели су добијати све више карактер органа нове народне власти.

У Пустој Реци организације народноослободилачког фонда формиране су и делале су не као посебни органи, већ у оквиру партијских актива до стварања прве слободне територије у том крају крајем јесени 1941. године.

Села Поречја, пак, уопште не познају форму НОФ, већ се тамо са стварањем слободне територије одмах ишло на стварање месних народноослободилачких одбора као органа власти, у чијем се саставу налазио народноослободилачки фонд о коме се старава благајник који је био члан одбора. За народноослободилачке одборе у Поречју, поред тога, карактеристично је и то да у њиховом саставу нису били судови за решавање лакших кривичних дела и ситних спорова како је то било са другим теренима округа. На овом делу терена, после избора одборника за месни НОО, грађани су бирали и по тројицу добрих и честитих грађана, који су били одани НОБ-и, за месни народни суд. У Поречју први месни НОО-и формирани су у Вучју, Брзи, Мирошевцу, Бунуши, Стројковцу, Великом Трњану, Барју, Горини и другим селима. У Пустој Реци формирани су први НОО-и у селима Лапотинцу, Коњувцу, Орану, Слишану, Косанчићу, Новој Тополи итд. У Јабланици формирани су први месни НОО у Гајтану, Бучумету, Тулару, а затим и другим селима. На власотиначком терену први илегални НОО формирани су у селима Орашију, Своју, Дадинцу, Шишави и Конопници, а легални у Дубрави, Горњем и Доњем Присјану, Ступници и Градашници. На бабичком терену и Поморављу формирани су први НОО-и у селима Јашуњи, Бабичком, Манојловцу, Црковници и другим.

Народноослободилачки одбори формирани су већ у првим данима стварања слободне територије у самом народу, првенствено као органи народноослободилачке борбе, да би касније добили своју организациону форму и пунију садржину рада као права народна власт. Они су такву форму добијали са проширењем ослобођене територије и стварањем првог Народноослободилачког одбора за Србију. Сви НОО-и на ослобођеној и контролисаној територији деловали су као легални или као илегални, што је углавном зависило од близине непријатељских посада, њихове снаге и комуникација на терену. Према директивама,

формиран је један месни легални НОО за једно и више села, а илегални НОО формиран је обично само за једно село. У легалне месне НОО бирано је од 5 — 11, а у илегалне од 3 — 5 одборника, што је све зависило од величине села, као и од тога да ли је село раштрканог или збијеног типа. У одборе су бирани најпоштенији, најхрабрији, највреднији и најоданији људи. Они су требало да буду политички исправни и оријентисани на борбу против окупатора, без обзира на партијску и политичку припадност. Притом се само водило рачуна да се у ранијој власти нису компромитовали. У селима на ослобођеној територији народ је на зборовима и конференцијама јавно предлагао и бирао своје одборнике, а на контролисаној и још неослобођеној територији илегалне одборе је формирало партијско и одредско руководство или овлашћени позадински радници. На многим зборовима и конференцијама тада су први пут почели узимати јавног учешћа и жене, и омладина. Међу изабраним одборницима, истина у почетку ређе, бирање су и најагилније жене и најборбенији омладинци, који су били проверени на тај начин што су морали извршити многобројне задатке. После избора су одбори се конституисали. Постојали су председник, секретар и благајник одбора, док су остали чланови одбора добијали задужења да раде по секторима иако ти сектори још нису били много развијени. У почетној фази, уместо рада по секторима, поједини одборници били су задуживани да извршавају поједине задатке за које се сматрало да имају највише наклоности и способности. У одборима није постојао стални административни апарат и особље. Али, ипак било је неких административних послова које су обављали обично писменији одборници, а најчешће председници и секретари одбора. Састанци и седнице одбора одржавани су једанпут недељно или десетодневно, а по потреби и чешће. Највише се радило на преношењу наређења усмено или преко цепних бележника у којима се иначе бележио дневни ред седнице, одлуке донете на њој.

У сваком одбору било је установљено стално дежурство. Према величини села, односно групе села и заселака и обиму послова, у одбору су стално дежурала по два или више одборника, који су свршавали текуће послове. За одлуке о важнијим питањима позивао се председник, секретар или сазивао цео одбор. Многа важнија питања, пошто се о њима дискутовало у одбору, била су изношена на дискусију и решавање пред народ на сеоском збору. При сваком одбору обично су осниване се-

оске страже које су одржавале ред и сигурували безбедност села под руководством одбора. Оне су касније прерасле у органе народне милиције.

Када смо код организационог питања, сматрамо да би требало додирнути и питање да ли је било на ослобођеној територији, поред месних, и општинских, среских и виших одбора, а ако их није било зашто? Мислим да би се на ово питање могло одговорити овако. Истина, формално нису постојале више форме НОО-а. У ствари, пак, међутим седиштима бивших општина и већим селима, на која су се одреди више наслењали, постојала је нека врста општинских или среских НОО-а, који су вршили неке функције виших одбора. У овим местима, иако опет не формално, биле су постављене од стране одбора и команде места. Таквих, назови општинских или среских НОО-а и команди места, било је на ослобођеној територији у Вучју, Јашуњи, Бојнику, Лапотинцу, Косанчићу, Лебану, Гајтану, Мирошевцу, Великом Трњану и другим местима. Неки другови на терену сећају се чак и имена поједињих чланова општинских одбора и команданата места што ће се видети из даљег излагања. Тачно је да се првим месецима 1942. године, када је устанак на југу Србије дошао до кулминације, осећала велика потреба да се приступи формирању виших органа НОО-а на читавој ослобођеној територији округа. Али до формирања ових виших органа народне власти није, по мом мишљењу, дошло због тога што је ускоро на југу Србије почела прва непријатељска офанзива, у којој је непријатељ са великим комбинованим снагама састављеним од окупаторских војника и домаћих квислинга — четника, недићеваца и лјотићеваца, добро опремљених и са вештом тактиком појединачног напада, концентрисаним јаким снагама, успео да потисне наше јединице а неке одреде и да разбије. Тиме је била угрожена читава ослобођена територија не само нацег, већ и суседних округа. Самим тим легални рад НОО-а и њихов опстанак били су доведени у питање.

Активност НОО-а на ослобођеној територији

Ради што боље илустрације изнећемо опширније податке о формирању и разноврсној делатности истакнутих народних одбора у појединим крајевима округа. Не би се, само, смело схватити да су само ти одбори радили, јер их је био далеко већи број. Било је и на око мањих одбора, који

су сршавали корисне и значајне задатке. Сви они су и чинили широку и разгранату мрежу народне власти на ослобођеној територији округа.

Пре него што пређемо на излагање о појединим одборима сматрам да би требало учинити следећу напомену.

Рад народноослободилачких одбора у овом периоду, био је непосредно везан са дејствовањем Лесковачког, Бабичког и Јабланичког одреда. Ови одреди делали су сваки на својој територији као највиши наредбодавни и извршни органи народноослободилачке борбе у округу. Партијско руководство било је такође ускo повезано на тај начин што су чланови Партије били у одредским руководствима. Преко штабова одреда у ствари се манифестовало потпуно јединствено народноослободилачко покрета, које је обухватило како војне тако и политичке снаге у овом крају.

Штаб одреда или чете, уз консултовање најистакнутијих активиста из једног места, формирао је у прво време илегалне НОО-е. Касније, чим се створила већа слободна територија, под руководством чланова штаба одреда или чета, на јавним конференцијама или зборовима бирани су и легални народноослободилачки одбори, а у Поречју и народни судови. Стална веза између одбора и штаба одреда или чете одржавала се преко курира, које су одређивали дежурни одборници за сваки одбор.

Први народноослободилачки одбор формиран је октобра 1941. године у селу Мирошевцу. Окупљени народ на збору у школи, пошто је био упознат са цивилним НОБ и улогом НОО-а, изабрао је народноослободилачки одбор од 7 чланова на челу са Алексом Станковићем. На истом збору изабран је за команданта места Жарко Здравковић. Затим за суђење поводом мањих кривичних дела и ситнијих спорова изабрана су тројица честитих грађана, који су формирали и први народни суд. Сви способни борци у селу од 20 до 40 година организовани су у сеоске десетине, које су имале задатак да под командом команданта места чувају и пазе на безбедност села, да извршавају одлуке НОО-а и учествују у оружаним акцијама које изводе сами или помажу одреду.

Почетком новембра 1941. године формиран је први народноослободилачки одбор на јавном збору у Вучју. У одбор су изabrани: Љубомир Станковић, Тодор Стојановић, Душан Тодоровић, Станко Динић, Јован Р. Стanoјeviћ и Блашко Миленковић. На збору изабрана су и три грађанина за народни суд и то: Вукадин Николић, Стеван Антић и Благоје Крстић. Овај на-

родни суд је судио за ситна кривична дела и имовинске спорове. Пре него што се судило, судије су вршиле покушај да измире странке и тиме окончају спор. Против пресуда народног суда незадовољна странка могла се жалити штабу одреда. Тежа кривична дела, као што су шпијунажа, издаја и сарадња са окупатором, судио је, како војним лицима тако и грађанима, партизански суд који се, ad hoc, формирао при штабу одреда, а судило се јавно пред читавим одредом или једном јединицом. Пресуде су се изрицале јавно и одмах извршавале, а народу су на конференцијама објашњавани разлози за доношење овакве или онакве пресуде. Пошто је грађанству било забрањено и саветовано да не одлази у град и да се више не обраћа старим судовима, настојало се да се убеде људи да се окану парничења и тужења због ратне ситуације. Уколико је и долазило до суђења, пресуде су доношene на основу провереног сумарног поступка и изрицала пресуда на основу здравог разума и осећања народне правде. Ретко је која странка била незадовољна и није се жалила. Има неколико пресуда које су остале на снази и после рата.

Формирани одбор у Вучју је ускоро уз помоћ штаба одреда формирао и команду места и за команданта је изабран Јосиф Пешић (стрељан у Норвешкој). Онда су сви способни грађани организовани у 12 сеоских десетина, које су имале задатак да чувају ред и поредак у селу. Ноћу и дану по две и више десетина чувале су стражу и помагале одбору у вршењу дужности. Ове десетине су у сарадњи са одбором сакупљале оружје, санитетски материјал и храну и вршиле смештај партизанских јединица, као и учествовале у одбрани села од непријатељских напада, затим контролисале су кретање сумњивих лица и хватале шпијуне, које су предавали одредском суду.

После паљења општине у Великом Трњану, октобра месеца, на јавном збору изабран је НОО. Колико се сећам, тада смо бирали општински НОО који је обухватио села: Велико Трњане, Горњу и Доњу Јајину, Паликућу, Пресечину, Шишинце и Куколовце. У одбор су били изабрани: Младен Савић као председник, Василије Пешић, из Горње Јајне, Димитрије Јовановић, из Доње Јајне, Димитрије Николић Шиптар, из Паликуће и др. Народ је овај одбор звао „партизанска општина“, а овај је врло активно радио све до губљења слободне територије у марта 1942. године. Општински одбор је прикупљао материјал за одред, давао упутства за рад месних НОО-а. Општински народ-

ни одбор је организовао у свим селима свога подручја сеоске легалне десетине које су врло често ишли у акције на железничку пругу. Одбор је имао свој печат и издававао дозволе за одлазак грађана у Лесковац. Исто тако, одбор је упућивао добровољце у партизански одред. Слични општински НОО-и били су у Вучју, Мирошевцу и другим седиштима бивших општина, што је карактеристично за овај крај.

Месни НОО у селу Брзи, поред осталих акција, водио је борбу и против убачене разбојничке банде, која је ноћу под изговором да су послати од штаба одреда, уцењивала и пљачкала сељаке. Ова банда је опљачкала неколико сељака а неколицини, пошто нису дали новац, запалили куће. Председник Сотир Цојић је открио ову банду и са неколико одборника и партизана Саве Тодоровића, кога је послао одред у помоћ, једне ноћи похватана је цела банда. Банда је била наоружана, али Сотир Цојић је био извадио иглу из пушкомитраљеза, тако да, када је вођа банде Трајко Илић покушао да даде отпор, био је лако савладан. Ову банду је партизански суд осудио на смрт и сви су били стрељани, а народу је објашњен трик четника, који су преко ове банде покушали да компромитују партизане,

При kraју 1941. године месни одбори у Поречју били су развили врло живу активност. Безбедност, ред и поредак држали су потпuno у својим рукама. Народни одбори су у сарадњи са штабом одреда организовали у Вучју, Брзи, Горини и другим селима кројачке радионице које су шиле одела и веш за партизане од заплењеног штофа из фабрике Теокаревића. Поред тога, формиране су и неколике радионице за плетење цемпера, шалова и рукавица од заплењене вуне. У Мирошевцу и Вучју направљене су пекаре које су сваког дана пекле по неколико стотина хлебова и транспортували их за штаб одреда. У Вучју и другим селима организоване су радионице за оправку оружја. Поред тога, одреди су извршили и једну велику акцију око размене 10.000 литара заплењеног бензина у фабрици Теокаревића. Одбори су овај бензин размењивали са сељацима: један литар за два килограма жита. Добијено жито су млели у воденицама и склањали у планину у скривнице или код сигурних сељака. У неким селима бензин је био размењиван за маст или одећу. Пошто су сарадници окупатора Лаза Теокаревић, Тонкић и Поповић, били оглашени за непријатеље, то је њихова имовина била конфискована и одбори су створили посебне управе. Ове управе организовале су скуп-

љање ушура из воденица и млинова, брање винограда и шљива. Од шљива правили су пекmez за партизане. Крајем године под руководством Косте Стаменковића, створен је један већи одбор, спрског карактера који је управљао целокупном заплењеном и конфискованом имовином народних непријатеља. У овај одбор ушли су: Сотир Цојић, Влада Антић, Љуба Станковић, Драгић Илић Штрба, Орлић и Жика Стојановић Матко. Сав приход са заплењених имања ишао је у корист одреда. Све намирнице, одећа и обућа као и други материјал био је складиран у Вучју и другим селима, а издаван је по потреби појединим јединицама по налогу Косте Стаменковића. Из овог, како бисмо рекли, спрског фонда помагане су и сиромашне породице, избеглице и партизанске породице у граду. Из овог фонда слати су у Лесковац одборима фондова и радионицама заплењени штоф и вуне за израду одела, цемпера и др. Овај је одбор вршио озбиљне припреме да се обезбеде намирнице, одећа и обућа за зимски период ратовања.

Затим, на ослобођеној територији Поречја био је крајем године 1941. организован читав живот. Школе су радиле пуном паром. У сеоским дућанима било је прилично робе. Саобраћај између села и града био је осигуран. И културни живот био је почeo да буја. У Вучју су омладинци издавали зидне новине и радио вести. У Чукљенику Бора Димитријевић, бивши управник Академског позоришта из Лесковаца, био је организовао позоришну трупу која је давала разне комаде по селима Поречја. Приредбе су држане у школама или под ведрим небом. Поред позоришних комада, организоване су и забаве са веселим програмом и игрискама.

На терену Пусте Реке приступило се формирању народноослободилачких одбора као органа власти крајем новембра и у децембру 1941. године. Они су бирали на зборовима, јер је овај крај у том периоду већ био слободна територија. У једном делу Пусте Реке формирању НОО-а претходило је стварање актива НОП-а. Тако је један актив формиран под руководством Бошка Крстића у Доњем Коњувцу. Актив су сачињавали: Војкан Крстић, Милоје Атанацковић, Војислав Грујић, Дана Грујић, Богосав Атанацковић, Никола Динић и Владко Атанацковић. Овај актив је ускоро прерастао у неку врсту општинског НОО-а јер је обједињавао рад актива каснијих месних одбора у више околних села. У прво време задаци актива били су сакупљање оружја, муниције, намирница, одеће и обуће за одред на Кукавици, а касније и за свој одред који се формирао на терену

Јабланице и Пусте Реке. По два јли трећи члана ових актива били су задуживани за поједине секторе рада. Тако, на пример, једни чланови су били задужени по линији власти, други по линији фонда омладине и рада са женама итд. У првом периоду, од јуна до октобра, овакви активи били су формирани у свим селима Пусте Реке, пошто су све општине биле уништене. Они су били једина власт којој се народ обраћао за све потребе. Сакупљали су оружје, муницију и друге ствари за одред. Главна база, где се доносио сакупљени материјал, било је село Доње Коњувце. Одатле се, пре формирања Јабланичког одреда, један део оружја, муниције, хране, одела и обуће колима упућивао за партизански одред на Кукавици, а после формирања свога одреда све се упућивало у село Добра Вода испод планине Радана до куће Шћепанове. Одатле су се материјал и оружје склањали у скривницама које су специјално биле направљене у планини.

У новембру 1941. године ови активи прерасли су били у месне НОО, које су формирали на конференцијама угледни руководиоци из одреда или позадински радници, као што су: Бошко Крстић, Воја Ристић, Милија Радовановић и други. Ови

одбори имали су сличне функције као и одбори у Поречју. Између осталога, они су организовали ред и поредак у селима, организовали сеоске десетине и чете које су чувале страже, а за време борбе и акција учествовали у њима са оружјем. Прикупљали су оружје, муницију, храну и одећу за одред и исту делили. Распоређивали су партизане по кућама и старали се о њиховом смештају, исхрани и обући. Водили су бригу о слању људства у одред и помагали њихове породице у исхрани и ореву. Водили борбу противу шпекуланата, који су из Ниша и других места дотеривали со, гас, шећер и другу робу и покушавали да је продају по скупљим ценама. Одбори су често заплењивали ову робу од шпекуланата и делили народу преко сеоских дућана по нормалним ценама. Поред тога, на овом терену одбори су вршили и функцију народних судова и пресуђивали мања кривична дела и ситне грађанске спорове, а за тежа кривична дела, шпијунажу и издајство судио је одредски суд при штабу одреда. Народноослободилачки одбор у Речици, поред осталог, имао је и задатак да се стара о рањеницима, размештеним по кућама.

Хранислав Ракић
Станко Ђорђевић

Ликоби чланова гимназијског руководства СКОЈ-а

Жика Илић Жути

Име Жике Илића Жутог, скојевца и неустрашивог борца, остаће у историји радничког покрета лесковачког краја пример како се треба борити за свој народ и прогрес човечанства.

Још у детињству Жика Илић Жути упознаје борбу за живот: немаштина и беда пратиле су га откад зна за себе. Да би положај био још тежи, остаје већ у дванаестој години без оца. Његова мајка тешко је издржавала породицу. И сама је била болесна, стара, већ измучена тешким радом по туђим кућама. Знала је само за несташницу, штедњу, састављање краја с крајем и, вечно животарење. Те године када је умро отац, мајка прихватала породицу са приходом од 116 динара. У својим успоменама на то време она каже: „Жику сам тешко ишколовала. Рано зором ишла сам да садим дуван, а онда сам се враћала у град да перем веш по туђим кућама“.

Жика Илић је схватио да се мора борити за живот. Веровао је у бољи живот и док је био у низим разредима гимназије, док није знао за СКОЈ. Прихватато се и најтежих послова. Као одличан ученик увидео је да може спремати слабије ученике. Давао је часове, а своју зараду никада није трошио без мајчине дозволе. У вечерњим часовима, када би остали сами, сео би уз мајку и говорио о животу овом сада и оном који ће доћи сутра.

На улици је увек био весео. Косу је имао риђу, светлу, па је и добио надимак, који је прихватио као револуционарни псеудоним — Жути. Тако су га звали у школи, на улици и на сваком месту.

Стекао је љубав свих својих другова. Није био себичан. Не само што је подучавао слабије ученике, већ је увек, после неколико даца, контролисао да ли је оста-

ло у сећању оно што је објашњавао. Са свима је био присан, близак; другарски расположен. Иако скромно обучен, он је у очима многих, па и богатијих другова, својим знањем и понашањем стекао велики углед.

Као ученик виших разреда гимназије постаје члан СКОЈ-а. СКОЈ и Партију за вољео је од првих дана. Њено учење је било његова животна радост. Коначно је сазнао да се противу класног непријатеља треба борити. И почeo је борбу. Стално се дружио са Станимирим Вељковићем Зелетом. Све док Зеле није завршио школовање учествовао је у свим акцијама СКОЈ-а и доследно спроводио све задатке. А кад је Зеле завршио гимназију, Жути стаје на чело скојевске организације у школи.

Године 1937. СКОЈ је повео идеолошку борбу преко многобројних ђачких организација. Читав овај рад спровођен је по упутствима Партије. Задатак је био да сва руководећа места заузму скојевци или напредни омладинци који ће радити према директивама Партије. Јоћићевци и други представници назадне омладине, буржоаски расположене, хтели су да делују, нарочито преко ђачке литературне дружине „Вуловић“. Жика Илић Жути увиђа да је литературна дружина погодна као платформа за развијање револуционарних мисли. Тако је СКОЈ и преко литературних радова својих чланова извршавао задатке.

Жика Илић Жути је као руководилац хтео да створи прави лик скојевца. Он је указивао на рђаве примере буржоаске омладине. Скоро сви ти омладинци су пушили; пили, бекријали после одржаних часова, губили време на бескорисним седељкама, беспосличили. СКОЈ је био против пушења, пијанчења, беспосличења и свих видова неморалног живота. Скојевац је морao бити примеран на улици, у школи и на сваком јавном месту. Морално примерни

омладинци су били нарочито у време када је СКОЈ водио енергичну борбу за узимање свих руководећих места у ћачким дружинама. Када се у „Трезвој младежи“ повела борба око састава управе, ова је чињеница одлучила. За многе омладинце из редова буржоазије, који су били предложени у управу, Жути је доказао да не одговарају статуту друштва јер и пију, и пуше, и беспосличе. Омладинце какви су тражени статутом могао је да да само СКОЈ. Знало се, јер су то ученици сами говорили, да не пију и не пуште само они омладинци који су комунисти.

Скојевска организација овдашње гимназије нарочито се истакла 1938. година у акцији прикупљања помоћи за Чехословачку. Акција је потпуно успела. Партијска организација је имала верног сарадника, а и организацију из које је могла најбоље чланове да узима у своје редове. То је била скојевска организација лесковачке гимназије.

Све напетија ситуација у свету диктирала је потребу да се многи омладинци упознају са правом ситуацијом и да се оријентишу према револуционарном раду. Из тога разлога одржана је Окружна конференција СКОЈ-а. Ова значајна конференција одржана је почетком 1940. године. Да не би пало у очи полицији окупљање већег броја људи, одређено је за место састанка Рударе. То је било у то време ћачко излетничко место, а друго, изнад цркве било је лепих шума и скровитих места за овакву конференцију. Жика Илић је поднео извештај о расподажењу средњошколске омладине. После реферата Станимира Вељковића Зелета, Жика Илић Жути је директно поставио неке наредне задатке. Тако је на предлог ове двојице донета резолуција. Закључак је био да се омладини треба да поклони посебна пажња и да се преко излета и других забавних форми делује и на оне омладинце који су пријатељски расположени према скојевској организацији.

Жика Илић Жути је са Станимирим Вељковићем Зелетом био главни организатор изleta до Синковца. У то време Комунистичка партија је била издала приличан број летака противу фашизма па је требало некако наћи време и место за упознавање са њима. Јасно је што је партијска организација Лесковца поставила као основни задатак прораду тога материјала. Велика група скојеваца и поштених омладинаца пошла је на овај излет. Кад су дошли у Синковце, разделили су се у групице. Једном групом је руководио Жика Илић Жути. Он је пришао неупадљиво (јасно је да

су скојевци знали да ће се прораживати леци) и више у другарском разговору дошао до појаве фашизма и до тога какве последице могу доћи. Затим је извадио неке летке и прогласе и прочитао. Жути је умео да говори ватрено и да садржајем свога говора заинтересује присутне.

ЖИКА ИЛИЋ ЖУТИ

Организован је још један излет до Рудара. И на њему је био запажен рад скојеваца, а нарочито Жутога. Како је било и омладинаца који нису чланови СКОЈ-а, а и љотићевци су сазнали за рад ових група, о томе је била обавештена управа школе, која је, на челу са реакционарном групом професора, почела репресалије.

Жику Илића Жутог су малтретирали и саслушавали до изнемогlostи, а затим га је злогласни професор, иначе љотићевац, Лазаревић јавно батинао. Лазаревић, јак и снажан човек, толико је изубијао Жутог да је овај пропљувао крв. Тек после тога га је оставио и то с напоменом да ће наставити батинање нешто касније.

На седници наставничког савета одлучено је да се група омладинаца на челу са Жиком Илићем Жутим искључи из школе.

Тако је Жути у VIII разреду гимназије удаљен из школе. Међутим, читаво јавно мњење Лесковца се дигло противу зверског поступка лесковачких професора, па је после доласка специјалне инспекције из Скопља одлучено да се сви ученици врате у школу.

Све ово није поколебало Жику. Он је са још већим уверењем да се борба противу оваквих елемената мора завршити успешно наставио рад. Био је скоро свакодневно са Станимиром Вељковићем Зелетом. Они су усамљени у Жикиној соби, тачно код Шпитаљског гробља, седели и пручавали материјал. Одржавани су веома често састанци СКОЈ-а. Састанцима су присуствовали и чланови Комунистичке партије који су преносили директиве и објашњавали међународну ситуацију. СКОЈ је на чelu са Ж. И. Жутим вршио активне припреме за обрачун са фашистичким елементима.

На мартовским демонстрацијама Жика не само да је био први већ је организовао гимназијску омладинску групу која је са сликама, заставама, узвикујући СССР-у и Комунистичкој партији, прошла улицама града. Као одличан певач за све време је певао Интернационалу и друге радничке песме. Одмах после завршених демонстрација 27. марта одржао је скојевски састанак и посебно са Станимиром Вељковићем Зелетом о насталој ситуацији. Он је био чврсто уверен да времена нема и да је нужно да се отпочне свестрана борба противу фашистичких елемената.

Први дани окупације били су испуњени интензивним радом. Жика Илић Жути је схватио да је веома важно да се становништво обавести о кретању непријатељских снага, о припремама за устанак, о свакој одлуци Комунистичке партије која је у тим судбоносним данима једина остала уз свој народ. Лесковачки комунисти и скојевци од првих дана окупације раде на формирању технике. Жика Илић је био у вези са центром илегалне штампарије и многим комунистима који ипак нису смели дознати где се налази скривница технике. Жути је лично из Шишинца доносио материјал, скривао га код својих пријатеља и носио по директиви Партије и СКОЈ-а на одређена места. Жути је много пута изложио и свој живот опасности. После полицијског часа који су завели Немци, он је носио матрице на светоилијско гробље и предавао га даље Борку Илићу или неком другом поверљивом лицу које је носило матрице у село Шишинце.

У Лесковцу је Жути био иницијатор и учесник у свакој акцији. Тако је, на пример, партијска организација указала на

немачку акцију реквизиције стоке и сточне хране. Скојевци су добили непосредан задатак да онемогуће Немцима и њиховим помоћницима да отерају сено и стоку из Лесковца. Жути је поделио групе скојеваца који ће извршити задатак и сам је примио нека задужења која је са успехом извршио. После овог, успешном обављеног задатка, скојевци су добили снаге за извршавање још тежих задатака. Жика Илић Жути је одржао састанак скојевске организације. Према најновијим вестима у магацину фабрике платна и кудеље било је дosta робе која је спремљена за транспорт. На овом састанку одлучено је да се магацин готове робе по сваку цену запали. После дискусије, прихваћен је предлог Жутога да се акција изврши у суботу увече, негде око пола ноћи. Жика Илић Жути набавио је фосфор, бензин, кудељу као и оружје које би се употребило у случају потребе. И ова акција је успела. Непријатељ је проценио штету на неколико милиона динара.

Акције су настављене. Свакодневно су ломљене бандере, кидане телефонске жице, уништавани путокази, писане пароле. Жика Илић Жути, као руководилац скојевске средњошколске организације, писао је пароле на свим зидовима у граду. Његов метод је био да многе пароле освансу на зидовима кућа или плотова баш оних који су сарађивали са непријатељем или ијесу хтели да прихвate комунистичку идеологију.

Први партизански одред на Кукавици основан је по одлуци и по препорукама ЦК КПЈ. Жика Илић Жути је био члан прве партизанске групе од шест чланова. Боравиште је било на Јасичкој долини, код места званог Козјак. За неколико дана било је још дosta новопримљених партизана тако да је од њих оформљен и Кукавички партизански одред. Жути је наставио свој рад у саставу одреда. Учествовао је у многим акцијама. Секао је бандере, кидao телефонске жице, вршио све оно што је било постављено у задатак одреду. По дозволи одреда и по специјалном задатку долазио је и у Лесковац, а ишао и даље ако је то било потребно. Једне ноћи, после успешне извршене акције, дошао је да обиђе мајку. Седео је поред кревета болесне мајке, тешио је и говорио јој о својој борби и новом времену које ће неминовно доћи. Изнеада, недићевци су зајуцали на врата. Кућа је била блокирана. Некако су дознали да је дошао чувени Жика Илић Жути. Жути није изгубио присебност. Заварао их је мајчиним гласом, па је кроз прозор, неопажен, изишao из куће. Мајку су, иако је била тежак боле-

сник, одвели на стрељање, и мучили али она није ни једном речи одала свога сина.

Жика Илић Жути је са једном групом извршио крупну диверзантску акцију. Хтео је по сваку цену да онеспособи немачке камионе који су били код ГЕКАМОТ-а. Ту је била њихова радионица за поправку мотора. Скојевци су се привукли возилима и на сваку гуму канули по неколико капи соне киселине. Скоро невидљиво гума је испустила. На овај начин оштећено је много гума, чиме су камиони били онеспособљени за превоз робе и војника до Лебана, Вучја и других места.

Постојале су и специјалне групе за сечење телефонских жица. Једном групом је руководио пиварски радник Тома Костић, а другом Жика Илић Жути. Обе ове групе извеле су две велике акције које су имале много успеха.

Жика Илић Жути је био велики борац и противу домаћих издајника и Немаца. Није било дана а да или не учествује у некој акцији или да не буде на неком важном састанку где се разрађивао план акција. Новембра 1941. године, у једној борби код села Лапотинца, Жика ја теже рањен. Не зна се тачно како је дошло до рањавања. Како није могао даље да путује, то је, по наредби одреда, остао у Белановцу. Можда је и могао бити спасен да је било лекара и санитетског материјала. Изгубио је много крви и тако подлегао првој рани у свом животу.

Његово дело је пример како се треба борити и како треба живети за свој народ и за Партију. Омладина Лесковца и читаве наше земље никад неће заборавити храброг и одважног руководиоца скојевске организације и борца Кукавичког партизанског одреда.

Тихомир Ракић Вељко

Породица Ракића једна је од најстаријих породица села Печењевца. Чувена је по многим именима која су позната не само селу већ и многим околним местима. Александар Ракић, напредан и оштроуман сељак, обављао је многе административне дужности у задрузи. Године 1922. добија, као друго дете, сина Тихомира.

Тихомир Ракић одрастао је на селу, у друштву са млађом браћом Драгољубом и Храниславом. Увек је показивао особиту љубав не само према својој браћи већ и према друговима из села. После завршетка основне школе одлази у Лесковац где учи Реалну гимназију. Већ у V разреду пове-

ТИХОМИР РАКИЋ ВЕЉКО

зује са напредним омладинцима гимназије и за кратко време постаје члан СКОЈ-а. Године 1938. налази се у руководству скојевске организације чији су чланови били: Борко Коцић, Славко Златановић, Бранислав Стефановић и Благоје Лакићевић. На челу ове организације био је Жика Илић Жути.

Тихомир је био веома цењен међу друговима, јер је био поверљив, дискретан и одан до крајњих граница. На састанцима је био плаховит и ватрен говорник. Трудио се да са што више речи докаже оно што мисли да је тако и да је на линији СКОЈ-а. Задатко је спроводио на време и недантно. Добио је посебан задатак да делује преко организације „Трезвене младежи“. У овој организацији уживао је особито поштовање млађих колега који су у њему гледали омладинца и друга без икаквих недостатака. Желећи да развије рад и међу сеоском омладином у Печењевцу, оснива организацију ЗОЈ. За кратко време учланио је преко шездесет омладинаца. Он је био секретар ове организације. По броју одржаних састанака и по раду то је била најактивнија организација на територији среза лесковачког. Ова организација, иако је имала друго име, у ствари је имала исти циљ као и скојевска организација. Њен програм рада је био углавном спремање позоришних комада, репетиција, једночики итд., дакле програма забавног карактера, који је у ствари имао за циљ да живише капиталистичко друштво. Занимљиво је да је ова организација радила све до рата. Уочи рата она је већ постала масовна омладинска организација која

је имала велики број омладинаца. Приредбе ове организације су биле веома популарне у селу. Поред других комада приказан је и комад „Подвала“ од Милована Глишића. Како је у Печењевцу постојала жандармеријска станица, то је овакав активан рад запажен и оштро осуђен. Тихомира Ракића су саслушавали, а његовом оцу су свакодневно саветовали да му забрани рад и да га врати у Лесковац да учи школу, а не да окупља сеоску омладину и да је „погрешно“ васпитава. Отац Александар је увек говорио да су то деца и да ту нема греха никаквог; да је његов син добар и искрен ученик и да је у кући веома дисциплинован и поштен.

Овакав активан рад ЗОЈ-а особито су похваљивали Жика Илић Жути и други најредни омладинци лесковачке гимназије. Они долазе у Печењевце и присуствују састанцима ове организације. У кући Тихомира Ракића виђали су се често Борко Џекић, Благоје Ђурић, Жика Илић Жути и други.

Година 1941. затекла је Тихомира као ученика VII разреда гимназије. Као активан члан, који је био и на многим скојевским излетима и активно учествовао у раду гимназијске организације, један је од првих који је 27. марта искочио кроз прозор на улицу и викнуо противу Немачке и фашизма. Он је организовао поворку кроз град и избацивао пароле. У Лесковцу је био до слома Југославије када одлази у село, окупља чланове ЗОЈ-а и поставља им задатак да прикупљају оружје, одело, муницију и друго. Он је већ знао за ту директиву Партије и на овај начин доследно је спроводио у живот. Тих дана од најбољих омладинаца ове организације ствара СКОЈ. Секретар те организације био је он.

Јула месеца, после објаве рата СССР-у, Ракић са својим омладинцима врши прве диверзантске акције: ломи путоказе, сече бандере, скида знакове на железничкој прузи итд.

Септембра месеца, иако је био обавештен да се може уписати у VIII разред, није ни помислио на школовање. Јавно је говорио да није време да се завршава школа кад непријатељ крстари земљом. Борба противу непријатеља била је за њега најсветлији задатак, па је са својом десетином вршио активне припреме за отворену борбу с непријатељем.

Те јесени напада једну групу четника и разоружава је. Међу својим друговима највише је ценио Тихомира Станковића, који је био из његовог села. Четнике су разоружали у Селишту, изнад Печењевца.

Новембра месеца 1941. формира се у Печењевцу помоћна десетина Бабичког од-

реда. Тихомир Ракић постаје комесар. Ова десетина је била прва десетина прве чете Бабичког одреда. Још истог месеца, кратко време после формирања, у заједници са десетинама из Прибоја и Винарца, разоружала је једну групу четника из Чекмића и на тај начин онемогућила даљи четнички утицај у том крају. Приликом те акције зајрబљен је и један пушкомитраљез „Брно“ и одмах је послат у Бабички одред. Ова акција и друге многоbroјне акције завршене су потпуним успехом, јер их је Тихомир пажљиво припремао и одлично организовао. То је било од посебног значаја за ширење уставака, јер не само што није ни један погинуо, већ нико није ни рањен. Рад омладине је оживео. Омладинци су масовно сакупљали храну, одећу, обућу и друго за борце Бабичког партизанског одреда.

Јака скојевска организација била је од посебног значаја за агитацију и пропаганду, као и за одржавање веза са другим крајевима лесковачког среза. Тихомир Ракић је сав пропагандни материјал лично примао, делио га по директиви и разносио у сва места. На тај начин скојевска организација села Печењевца одиграла је веома значајну пропагандну улогу.

По директиви, ова десетина у сарадњи са борцима Јабланичког партизанског одреда и помоћних десетина Бабичког партизанског одреда извршила је паљење општинске архиве у Печењевцу и разоружала жандарме. Акција је била тако вешто изведена и тактички постављена да се жандармеријска група у Печењевцу одмах предала и у страху видела стотине и стотине партизана. Партизани су дошли до добре ћебади, одела, оружја и муниције. Том приликом заплењено је и седам пушака. За овај успех посебно је одато признање Тихомиру Ракићу од стране руководилаца одреда.

Није било ни једног дана у 1941. године а да није изведена која акција или да се није на организованим састанцима дискутовало о наредним задацима и акцијама. У селу Печењевцу, а може се слободно рећи и у целој околини, омладинска чета Печењевца била је уочена и сваком човеку позната. И непријатељ увиђа да мора ојачати свој гарнизон у Печењевцу, те појачава жандармеријску станицу, а један четнички одред логорује у црквеном конаку, на сајмој периферији села. Претила је опасност да непријатељ изврши препад и да похапси све ове истакнуте борце и агитаторе. Поред Тихомира Ракића, веома активан и командир десетине био је Војислав Митровић. Из тог разлога 17. јануара 11 људи

на челу са Тихомиром Ракићем, одлази у Бабички партизански одред.

Ова десетина је наставила активан рад и у одреду. На свим састанцима активно је дискутоваја, а припремила је и план агитације. По дозволи штаба одреда, 2. фебруара, одржава велике зборове у Разгојнском Чифлуку и Брејановцу. На овим зборовима Тихомир Ракић је говорио о стању у нашој земљи, о успесима партизанских акција као и о наредним задацима. Многим људима је отворио очи на тај начин што је доказао на конкретним примерима издајство четника који су такође веома живо агитовали у тим крајевима. На крају збора Ракић је позикао присутне на борбу противу непријатеља и домаћих издајника. Како је постигао велики успех овим зборовима, један број људи је одмах пришао, други се пријавио али није одмах прихваћен, то је акција одржавања зборова настављена и даље. Скоро у свим околним селима одржани су слични зборови.

Бабички одред је у то време имао задатак да онемогући долазак четничких, бугарских и недићевских снага на ослобођену територију, па је са свим борцима кренуо ка Биљаници. Задатак је био да се железнички мост дигне у ваздух. Тадајак је примио је на себе Тома Костић, заменик команданта одреда, који је задатак и извршио, али је херојски погинуо на средини моста.

Печењевачка десетина у саставу одреда храбро се борила, али је због наглог продирања бугарских јединица преко заљежене Јужне Мораве била заробљена у Биљаници. Бабички одред, који је у том борбама постигао знатне успехе, повукао се оставивши заробљену десетину и неколико мртвих бораца.

Заробљене партизане најпре су уврели у неколико сеоских плевњи и претукли их, а затим их везали конопцима и довели у Манојловце. Успут су их малтретирали, гурвали, псовали, дерали се на њих и ударали их немилосрдно. Све ово чинили су пред групама сељака или пред било којом групом људи.

У Манојловцу се одиграо интересантан случај. Омладинац Ракић, знајући да је Тихомир Станковић једини у мајке и оца, желео је по сваку цену да му помогне. Везаних руку уснео је да одвеже Станковића и овај је одмах почeo да бежи ка једној сеоској огради. Непријатељски стражар је то примтио и уперио је цев машинске пушке и једним рафалом приковао га за сеоски плот. План Тихомира Ракића није остварен јер Станковић није сачекао згодан момент.

Потом су их везали још чвршће и одвели у Лесковац. На овом путу четници су изврдили драстичне шале са омладинцима ове десетине. Скинули су им опанке и ципеле и гонили их да трче по сметовима снега да би их затим шутирали цокулама да устану.

У Лесковцу су их саслушали. Нико није ни рече изустио. Због тога су их још више малтретирали и тукли. Везане, у колони по један, вратили их за Манојловце.

На путу, у повратку за Манојловце, Тихомиру Ракићу прилази поручник љотићевац, бивши гимназијалац, и нуди му предају. Тихомир одговара:

— Нисмо дошли у одред да се предајемо, нити да се непријатељима покоравамо. Међу непријатељима никада не може бити сарадње. Ми смо скојевци, а ви сте издајници своје домовине и схватите да међу нема мира нити сарадње.

И командир Воја, који је чуо ову понуду, одлучно је викнуо квислиншком поручнику, али је у том моменту зафијукао корбач, уплеле су се многе цокуле у његова поцепана одела, кундаци су се свалили на ионако претучена леђа.

Квислиншки поручник, који је знао од каквог би значаја било да се ова десетина преда, рекао је да ће за неколико часова бити стрељани ако не прихвате понуђене услове. Ракић је у том тренутку, сав изубијан, окренуо лице и свом снагом пљувнуо у лице овом од раније познатом лицу.

— Смрт за народ и слободу никада није смрт, живот са издајницима није живот! викнуо је Ракић.

У Манојловцу су их опет тукли. Ракићу је цело тело искривљено. Све док је знао за себе, ругао се војницима издајничких редова, говорио им о неминовности победе идеје комунизма и о њиховој скорој пропasti.

Повели су их у две групе. Једну групу од девет људи оставили су у школском дворишту манојловачке основне школе, а другу групу од четири омладинца, одвели су на другу страну Ј. Мораве. Пред само стрељање, Ракићу је пошао у сусрет његов познаник и поручник квислиншки, али га је он сусрео речима:

— Хуљо! зар си мислио да сам толика кукавица за живот! Ја умирем, али је остала Партија. Она ће однеговати још Ракића, још много и много презимена ових које сте стрељали. Куда ћете кад се са њима сртнете?! Издајници, пуцајте, шта чекате, нуџајте!

Његове речи о Партији и СКОЈ-у пре секao је рафал митральеза.

После стрељања пришли су и кундакцима ударали у главе и лешеве.

Команда Љотићевог штаба о овоме је обавестила лично владу тадашње Србије. У извештају од 17. фебруара 1942. године каже се следеће:

„Ухваћен је жив и стрељан политички комесар одреда Ракић Витомир, ученик VIII разреда гимназије, рођен у Печењевцу, срез лесковачки.“ (Име су погрешно записали.) На крају овог извештаја спомињу се и остала имена бораца из пећевачке десетине.

Борко Коцић

Револуционар по схватањима, увек спреман на извршење сваког задатка, напредан, скроман и борбен до крајњих граница. Рођен у Лесковцу у породици кројачког радника.

Још као дете показао је своје друштвљубље и своје осећање колективна. Иако сиромашног стања, уписује се у гимназију. Жељан знања, од првих дана чита, проучава сваку књигу, распитује се о свему што му није јасно. Желео је да се учествује у свакој дискусији и да постави оно питање које је за њега било нејасно. Никада се није стидео да каже оно што му није јасно, али је мрзео све оне који су се разметали својим знањем и показивали своју надменост.

Већ као ученик виших разреда гимназије стиче ауторитет и поштовање својих другова. Дружио се са Жиком Илићем Жутим, Спасом Петрушанићем, Станимирим Вељковићем Зелетом, Тихомиром Ракићем и другим напредним омладинцима. Као члан СКОЈ-а био је веома дисциплинован и спроводио задатке ове организације преко разних гимназијских организација. Прилазио је сваком скупу ученика, дискутовао са њима и износио своја мишљења, у ствари говорио је о марксизму, али то није хтео на отвореним скуповима да каже. Као отворени и активни агитатор јако је цењен у својој организацији. У својој торби имао је доста пропагандног материјала и давао га дискретно својим пријатељима који су га на својим скуповима читали и тумачили. Његов метод преношења материјала јавно је похваљен на састанку скојевске организације.

Био је члан руководства скојевске организације гимназије. На окружној конференцији СКОЈ-а у Рудару почетком 1940. године активно је учествовао и својим дискусијама доказао спремност и зрелост. Он је нарочито подржао предлог неких другова да се прошири рад међу осталом омладином. Изнео је своје утиске о раду

са осталом омладином. Он је врло често окупљао омладинце свога краја и са њима у вечерњим часовима дискутовао о другим државама, о СССР-у и напредним покретима у свету. Тако је у живом и интересантном дијалогу, агитовао и ширио идеје скојевске организације.

По одлуци Окружног комитета СКОЈ-а организује излет до села Синковца. Он је један од оних руководилаца СКОЈ-а који су заслужни што је на излет пошло око седамдесет омладинца. Кад су излетници дошли у шуму, изнад Синковца, Станимир Вељковић Зеле, заједно са Жиком Илићем Жутим читao је разне летке, прогласе и пропагандни материјал. Борко је говорио о потреби јединства омладине, о нужности образовања омладине, и неопходности да омладина упозна и друге напредне земље и њихове друштвене системе.

После овог састанка реакционарна група наставника искључује из школе многе учеснике изleta. Међу искљученима био је и Борко Коцић. Његов отац Тодор Коцић послao га је у Охрид, где је провео око три месеца, а уложио је и жалбу Министарству просвете. Како је и Партија издала проглас, то се у Лесковцу против овакве дивље акције наставника дигло читаво јавно мњење. После свега тога сви искључени ученици враћени су у гимназију, а професори су били премештени у разне градове „по потреби службе.“

27. марта Борко узима са групом скојеваца видно учешће у демонстрацијама, а већ у првим данима окупације, са групом својих другова, врши диверзантске акције. Палјено је жито, обарани су путокази, скидане су телефонске жице, сваког дана и сваке ноћи вршене су разне акције.

Борко Коцић, као свршени ученик осмог разреда гимназије, није ни помишљао на даље студије. Крајем јула окупио је већу групу скојеваца. Саставали су се у Подворцу у једној забаченој кући. Једном састанку присуствовао је и Драги Стаменковић. Том приликом друг Драги је поставио конкретни задатак. Он је изнео кесице песка. Немцима је требало приређивати на сваком кораку непријатна изненађења. У осовине и мазалице железничких вагона требало је сипати песак и на тај начин успоравати им кретање, а и железничке вагоне онеспособљавати за кретање. За руководиоца ових акција одабран је Боривоје Коцић.

Тих дана на лесковачкој железничкој станици било је веома живо. Било је много композиција које су ишли на север. Било је и рањеника и војника и читавих композиција натоварених тешким и лаким ору-

ђима. Борко је са својом групом проучио ситуацију. Према станичној згради било је дosta стражара. Зато се одлучио да се вагонима привуче са друге стране. Прешао је преко гвозденог моста, обишао зидове данашње фабрике „Црвена звезда“ и први се увикао испод једне композиције. Извикао је кесице песка и пажљиво из насипао у мазалице. То су учинили и остали из његове групе. Тако је изведена једна смела акција усред бела дана и пред очима многобројних немачких војника. Кад је компо-

БОРИВОЈЕ КОЦИЋ

СЛАВКО ЗЛАТАНОВИЋ

зија кренула, на десетак километара од Лесковца видео се ефекат њихове акције. Основине су се упалиле, воз је стао на средини отворене пруге, саобраћај је укочен за неколико часова. Морала је да дође друга композиција и да се изврши претвар војника и оруђа, што је трајало неколико дана.

Борко је на састанку, кад је сазнао за судбину транспорта, рекао: „Сутра морамо више песка понети“.

Његова кућа била је место где се скупљала храна за борце Кукавичког партизанског одреда, оружје, одело и други материјал. По директиви Партије извршавао је и друге задатке. Преносио је пропагандни материјал из једног дела града у други, преносио је директиве, лично извршавао поједине задатке, итд.

Августа 1941. године усред дана, када је било веома много људи у граду, извршио је са групом својих скојеваца последњи задатак. Бора је био са Бранком Богдановићем код Каспаревог моста. У један час на свим местима су плануле окупаторске новине „Ново време“. Агенти, Немци и издајници јурнули су на све стране, али је ватра захватала гомиле новина и претварала их у пепео. Ни једног учесника ове акције нису успели да ухвате. Борко је схватио да су

га многи препознали и да се већ компромитовао, да му нема места у Лесковцу, па је одмах, поред Чапљиног бресја, отишао на Кукавицу у одред.

У одреду је био неустрашиви борац. Пријављивао се за све акције. По специјалном задатку кренуо је ка Ђорђеву. Ту је дошло до борбе. Партизан Бора, који је био заједо са Борком, рањен је теже у руку. Како нису могли да пружају отпор, то су у неравноправној борби заробљени Бора и Боривоје Коцић. Касније су, захваљујући илегалној вези у Лесковцу, успели да се извuku и да опет оду у партизане.

У борби код села Тулова, Бора је био поново заробљен од стране дражићеваца и одведен у логор, у Ниш. 12. фебруара 1942. године извели су га са групом напредних на стрељање, али су осуђени напали стражаре и успели да побегну. Бора је био тешко рањен. Иако рањен, умакао је гониоцима и неколико дана се скривао у селу Миљковцу. Ту су га пронашли љотићевци и поново одвели у Ниш. Бора се није устезао а да им не каже отворено шта мисли о њима. Називао их је издајницима, говорио им је о народној казни која их очекује и о идејама комунистма који ће без условно победити.

25. фебруара 1942. године, после дугог ислеђивања, мучења и злостављања, када су видели да не могу ништа да сазнају о партизанским јединицама и њиховим вођама, извели су га на стрељање. Везан, сав измучен и потпуно физички иссрпљен, Бора је гласно изразио свој презир према издајницима домовине. То је био његов последњи узвик Партији и СКОЈ-у којима је и цео свој живот био посветио.

Славко Златановић

Рођен је у кући сиромашног сељака 1923. године, у селу Мирошевцу. Детињство и основну школу провео је у селу. После завршетка основне школе уписује се у гимназију. Од првих дана је у друштву са онима који ће касније бити најреволуционарнији омладинци гимназије. Као одличан и увек примеран ученик привукао је пажњу на себе, па су га веома много ценили и волели. Помагао је свима, свакоме који је потражио помоћ. Учествовао је у разним школским дружинама и свуда постизао успехе, јер је својим примером деловао и на остале чланове те дружине. Касније, када је постао члан СКОЈ-а, радио као активан члан и као руководилац у „Јадранској стражи.“ Он је преко ове организације неколико година спроводио задатке скојевске организације. Пропагирао је на сваком mestu тако да је већ уочен као на-

предан омладинац и револуционар. Покушај неких реакционарних професора да га застраше није успео, јер је имао подршку већег броја професора; једни су га волели као напредног омладинца, а други као одличног ученика и примерног омладинца. Приликом једног избора за руководиоца „Јадранске страже“ имао је оштру полемику са реакционарним делом омладине која је хтела да наметне своје омладинце, али је у том дуелу Славко својим оштроумним речима и оценама ситуације потпуно победио. Он је на један веома складан и коректан начин рекао какви су ти његови другови и на тај начин пред свима изразио мишљење да ни по једном квалитету не одговарају тој организацији. Посебну подршку је имао од стране професора Чубровића, па је опет руководство припало члановима СКОЈ-а.

Као члан СКОЈ-а задатак самобразовања схватио је веома озбиљно и све своје слободно време проводио над материјалом који је добијао у организацији. Био је спреман на сваку полемику и већ је проучио сву приступачну литературу. Због таквог активног рада био је одређен да присуствује првој Окружној конференцији СКОЈ-а. Он је са групом својих другова из гимназије и Лесковца отишао у Рударе где је у шуми изнад цркве одржана ова веома значајна конференција. То је било почетком 1940. године. Златановић је примио задатак да организује излете средњошколске омладине и проради материјал на тим излетима.

По одлуци Окружног комитета ради са гимназијском омладином. Исте године изведен је један излет до Синковца. Том приликом Златановић је показао организациону способност, а на састанку је у друштву напредних омладинаца, који још нису били чланови СКОЈ-а, говорио о фашизму, о опасности од фашистичке Немачке и о корупцији капиталистичке клике у Југославији. Његов разговор био је ненаметљив, више слушајан, тако да је и по садржини говора и по течности излагања имао успеха међу својим друговима који су га веома много ценили.

Професор Александар Лазаревић, познат као љотићевац, неколико дана после овог излета увео је Златановића у једну празну учионицу и најпре га малтретирао, а затим тукао. Славко није ништа одговарао овом свирепом човеку, јер је Лазаревић био познат као непедагог, некоректан и не-карактеран човек. После неколико шамара Славко је рекао: „То није начин да се утиче на једног гимназијалца“. Овакве речи још више су раздражиле подивљалог професора, па га је шутирањем избацио из учионице. На седници наставничког савета није

искључен, јер је напредна група професора изнела најјачи аргумент: да је Славко увек био одличан ученик и веома дисциплинован.

Окупатора је Славко дочекао са скојевском групом која је имала план борбе против његове тираније. Одлазио је редовно на састанке, примао све задатке и спроводио их у дело. Имао је задатак да мотри на сваки корак окупатора и да о томе обавештава организацију. Са друговима је посматрао како Немци гомилају сено на аеродрому и другим местима поред железничке станице. На једном састанку СКОЈ-а посебно је размотрено ово питање и донет закључак да се непријатељу не дозволи да отера сено из Лесковца. Као прво поставило се питање набавке фосфора. Славко је обишао неколико апотека, али ни у једној нису хтели да му дају тај запаљиви материјал. Зато је фосфор набављен у гимназијском кабинету. Једна група је имала задатак да упали сено на железничкој станици а друга, на челу са Славком, требало је да запали стогове сена код парка „Девет Јуловића.“ На извршење овог задатка Славко је кренуо са Јелицом Илићем. У моменту извршења задатка били су блокирани и једва су утекли немачким хицима.

Време је најчешће проводио у кући Жике Илића Жутог или код неког другог скојевца. У VIII разред се није уписао јер је имао веома много послова око припремања акција. Једног дана полиција је упала у кућу Жике Илића Жутог где је затекла Славка Златановића и ухапсила га. Отац Славков, Стојан, чим је чуо за ово ухапшење, дошао је у Лесковац и потражио пут да га спасе. Рекли су му да је најбоље ако донесе потврду школе да је редован ученик. Стојан је отишао у школу и код тадашњег директора Александра Лазаревића. После првих Стојанових речи Лазаревић је плануо и рекао да је то комуниста, да је напустио школу, да после уласка Немаца у нашу земљу није ни долазио у школу и да је затвор једино место за таквог неразборитог омладинца. Ипак је у затвору био свега десет дана. На заузимање адвоката Крчића, човека који је многе комунисте спасао, Славко је био пуштен из затвора.

После овога Славко прелази у илегалност. Полиција тек касније схвата кога је пустила и покушава на све могуће начине да га ухвати. Славко схвата да мора бежати из Лесковца и одлази на Кукавицу где се прикључује борцима Лесковачког партизанског одреда. У одреду је био до краја септембра 1941. године.

Почетком октобра по задатку Партије одлази као партијски радник у Јашуњу ради организационог сређивања Бабичког

партизанског одреда. У манастиру Богородице задржао се 45 дана. Када је извршио задатак, вратио се у Лесковачки партизански одред.

У одреду је Славко непрестано са Костом који му несебично преноси теоретска знања. Поред других, Славко је особито волео и ценио Косту. Учествовао је у свим борбама. У једном боју изнад Вучја рађен је. Како су непријатељи навалили са свих страна на Кукавички одред, то је донета одлука да се одред повуче у правцу Клајића. Код овог села имали су веома тешку борбу са једним четничким одредом који их је изненада напао. Да није било опрезности и Славковог херојског јуриша на четнике, који су се разбежали, можда би и цео штаб био заробљен.

Све до почетка 1942. године маневрисао је са одредом који је био у непрекидним борбама са непријатељима. Марта месеца 1942. године Славко одлази са једним делом Кукавичког одреда у Јабланицу. Приликом преласка преко реке Јабланице добио је запаљење плућа. У једној борби, како није могао да се креће и да се бори, Славко је заробљен. Део одреда се враћа на Кукавицу, али је Максим Ковачевић успео да ослободи Славка који је привремено смештен у једној сеоској кући, у Пустој Реци. Златановић опет полази са друговима за Кукавицу. Међутим није могао да поднесе путовање па је донесена одлука да са једном другарицом, Ружом, остане у некој кући док се мало не опорави. Остао је, али само за неколико дана. Четници су до знали да се у једној кући крије партизан, извршили су претрес и нашли га. Тако је стражарно, везан, сав изнемогао од болести, дотеран у Лесковац. Одмах је стрпан у затвор.

Ту се нашао са једном групом од 150 партизана и партизанских симпатизера. У Лесковцу је био око 30 дана, а затим је отеран у Немачку. Својим родитељима се јавио тек после седам месеци. Чим се опоравио наставио је са активним радом. У логору је окупљао другове, са њима организовао састанке и дискутовао о политичким питањима и о питањима комунистма. Његови најближи сарадници били су: Борко Станковић, зв. Ђулавка, Борко Павловић и други. Писао је не тамо својим родитељима, већ и друговима и другарицама који су га редовно обавештавали о стању партизанских одреда и о успесима у Србији. Неки његови другови јављају се као да су Бугари и са лажним документима враћају се кући. Покушај Славка Златановића није успео. Он је после тога покушао да да побегне заједно са двојицом Загрепчана, али је у Марибору био ухваћен. Опет га вра-

ћају у Немачку и затварају у злогласни логор у Матхаузену. У овом логору био је све до 1945. године. Повремено је писао, али је преписка била ограничена. Он окупља нову групу и наставља рад. Најоданије присталице имао је у Стојану Милошевићу, Ђорђу Анђелковићу и Влајку Дунији. Сви су ови били из Лесковца. Пред крај рата његово тело је спаљено у крематоријуму. Тако је храбро завршио живот велики револуционар и борац нашег краја Славко Златановић.

Благоје Лакићевић

Скроман и тих ученик, велики револуционар, борац и организатор илегалног рада у концентрационим логорима, идеолог до последњег тренутка свога живота, родио се се у слободарској Пустој Реци. Његово место рођења је мало и забачено село Зоровац, сиромашно село недалеко од херојског Бојника. У сиромашној породици, у кући веома вредних родитеља, родио се Благоје 1924. године.

Основну школу завршио је у Д. Конјувцу, пешачећи сваког дана по десетак километара. Тако још од најранијег детињства није знао за било какве угодности у животу. Као одличан ученик, необично бистар, оштроуман и свестрано способан, по савету учитеља, уписује се у гимназију.

И ту је одмах запажен. Није било ни једне лекције коју није знао. У часовима, када је био начисто с тим да је све у потпуности научио, читao је уџбенике за старије разреде. Дешавало се много пута да је професор из радозналости постављао питања из програма за наредни разред и увек је Лакићевић сасвим тачно одговорао. На професорово питање како је то научио, скромно је одговарао: „Читao сам о томе када сам се после учења одмарао“.

Постао је члан „Трезвење младежи“. Најпре не по скојевском задатку, већ по стварним осећањима. Није пушио, нити је пио, а још мање показивао жељу за било којом страшћу. Био је оличење ученика без стварних мана. Увек је имао пред собом лик Станимира Вељковића Зелета. Много пута би рекао: „То само тако уме Зеле да уради“.

Члан СКОЈ-а постао је 1938. године. Од тог времена постаје организатор свога одељења. Колики је био ауторитет може се видети и по томе што је многе његове предлоге прихватала и буржоаска омладина у његовом одељењу иако је знала да је Лакићевић напредан омладинац и скојевац. На посебним састанцима одељења говорио је ватreno и самоуверено. Шибао је све

негативне појаве својих другова и другарица. Није се плашио да им отворено и недвосмислено каже све што мисли. Баш због тога привукао је још веће симпатије свих својих другова и пријатеља.

За време летњих месеци са истим еланом и жаром пропагирао је идеологију СКОЈ-а међу сеоском омладином свога места.

Говорио је врло често да скојевцима недостаје једна библиотека. Зато је предложио својим најближим друговима да оснују од својих скромних уштејевина малу библиотеку. Он је спремао ђаке, прихватао се сваког посла, штедио сваки динар и на крају су удруженим снагама основали марксистичку библиотеку. Књиге су по договору сместили код напредног омладинца, скојевца, Александра Соколовића, који је од Лакићевића био годину дана млађи по школи. Његов стан, смештен у малој и трошној кући, у непосреднји близини Гимназије, није био сумњив па је и то био разлог да се одабере његов стан као место смештаја те библиотеке. На састанке на којима се читало и тумачио материјал долазили су: Вуксан Булатовић, Милан Момчиловић, Бранко Николић, свакако и Александар Соколовић. За време читања истицали су Лењинову слику, коју је нацртао Вуксан, а чим би се читање завршило Соколовић би је скинуо. Радом је лично Лакићевић руководио. Он је водио дискусије и сваки проблем решавао или доносио на наредни састанак нову грађу да би проверио питање које се поставило у току дискусије.

Године 1938. био је организатор једне мале демонстрације. Он и Соколовић извели су своја одељења и са кестенова испред начелства гађали зграду и викали противу корупције, политичке подваљивања и потплаћивања гласача. Жандарми су најпре псовали, а затим су отворили и пушчану ватру на њих док се нису разишти. О овом догађају дуго се говорило у граду.

Око 1940. године постаје секретар скојевског актива за своје одељење (мисли се да је постојао један актив за пете и шесте разреде).

Исте године учествује на скојевским излетима до Синковца и Рудара. Био је на списку оних који треба да се искључе из школе. Злогласни Лазаревић посебно га је малтретирао: „И ти ли се, сељаче, наједе сомуна, па поче да ћавољујеш. У село. Мотику у шаке па на њиву а не овде да трошиш таткове паре а швиндлерај да изводиш“. Тако је волео много пута да малтретира сеоску децу професор Лазаревић. На седници наставничког савета Лакићевић

је, као одличан ученик, добио јединицу из владања. За контролу његовог рада били су посебно задужени омладинци — љотићевци.

Лакићевић се није уплашио репресалија. После реаговања јавног мњења и враћања искључених омладинаца, он је кренуо на још већи рад. Говорио је о појави фашизма и о неопходности борбе противу њега.

Март месец је његов актив скоро спремно дочекао. Потписивање пакта није изненадило ни њега ни остала. Он је преносио директиве Партије чиме је упозоравао на оно што се заиста збило марта месеца. Као руководилац свога одељења, организује демонстрације 27. марта 1941. године. Брзо је исписао пароле и са својим активом и свим својим друговима изишао на улице вичући противу пакта.

Прве дане рата дочекао је у Лесковцу, а затим одмах отишао у село. Тамо није мировао. Знао је да су то историјски дани наше земље. Окупљао је сеоску омладину и говорио јој је о фашизму и о опасности која долази од окупације. Од најбољих омладинаца формирао је један актив са којима је разрађивао марксистичку литературу.

Те године завршио је VI разред гимназије. Већ у првим данима септембра, кад су се многи уписали у VII разред, Лакићевић са једном групом својих омладинаца одлази у партизане. Отишао је у Бабичку гору где је међу оснивачима овога одреда. Постао је политички комесар једне десетине.

Учествовао је у свим борбама овога одреда, а на Бильаници, где је настрадала пећењевачка десетина, показао је хладнокрвност и тактичност. Он је својим личним примером натерао многе бугарске јединице у бекство и успео под нормалним условима да повуче своју десетину, после успешно обављене акције.

Наставио је да са одредом маневрише и задаје непријатељу ударце са свих страна. Почетком 1942. године постао је политички комесар вода.

Његов вод спровео је најзрелије акције. Посебно је водио рачуна о људима. Хтео је да се сваки борац чува као „зеница ока“, како је често говорио.

Једне ноћи, на путу за Своје, у Заплану, испод саме Суве планине, изненада је наишао на једну бугарску јединицу и тако пао у обруч. У тренутном препаду ове непријатељске јединице, није могао да се снађе и тако је са свим борцима свога вода заробљен.

Њега су одвели у специјалну полицију, у Ниш. Тамо је мучен најгроznijim среđствима, малтретиран до крајњих граница, али ни једну тајну није одао. Затим је пребачен на Бањицу а одатле на Сајмиште. Његово здравствено стање стално се погоршавало. Док је био ћак, становао је по најгорим, влажним и јефтиним становима, а у периоду борбе био је изложен још већим недаћама.

Отерали су их у Норвешку. Смештен је, са својим другом Александром Соколовићем, који је такође као активни борац пао у руке непријатеља, у логор Бајфорд. Логор се налазио на једном брду изнад града Карасјака, насеље Лапонаца. Временске непогоде, сурова норвешка клима још горе су утицали на здравствено стање Лакићевића.

Лакићевић није водио рачуна о себи. Пред његовим очима били су само идеали због којих је и дошао у логор. Одмах је основао скојевску организацију. Најпре је решио да се сви логораши, мисли се на ове из његове бараке, описмене. Соколовић је задужио да води један такав течaj, а многима је и сам руководио. У логору су штампани леци и други пропагандни материјал. Како је био већ измучен, слаб, нагрижен болешћу, то је оболео од активне туберкулозе. Али се никоме не само није жалио већ је говорио да ће та његова болест бити краткотрајна. Мислио је само на рад. Био је у вези и са комунистима Норвешке. Пре-ко такве везе доносио је и гештетнер у логор и у току неколико ноћи извлачио сав потребан материјал. Соколовић је, као јачи, а потпуно одан, одлазио неколико ноћи, излажући свој живот смртој опасности и од Немаца и од природних непогода, и доносио гештетнер и други материјал.

Овај логор је имао задатак да припрема балване и другу трађу коју су Немци носили у своју земљу. Радило се појединачно и у колони. Био је то напоран по-

сао. Немац одреди ко ће који балван носити и пробијајући се кроз дебеле наслаге снега, по хладноћи од 30—40 степени испод нуле, такви залеђени трупци су се носили до одређених места. Ако неко од логораша пропадне или изјави да не може носити балван, Немац, крвожедни стражар, би га на лицу места убио.

Туберкулоза Лакићевића се под оштрилом норвешке климе погоршавала, а из тог разлога што је он, видевши како му посрћу другови, и како неки остављају своја тела у дубоким сметовима снега, увече, много пута је то чинио, давао половину свога следовања онима који су много ослаibili. Тако је одузимао себи и оно мало што је могао као логораш да добије.

Једног дана Лакићевић је још теже оболео. Добио је и високу температуру. Немци су се особито у то време журили да што више дрвета одвуку у своју земљу. Тек што су дошли са рада, наредба је била да се одмах крене на нову деоницу, најтежу. Тамо је под јаком ниском зимском температуром требало крчти снег и преносити велике трупце. Логораши су највише мрзели преношење дрвета у таквим колонама. Онда је Немац одмах запажао ко посустаје и без милости је вадио пиштол и пуцао. Кад се радило појединачно, логораши су се помагали, удвајали снаге и увек извршавали и најтеже задатке. Сада је било немогуће било коме помоћи.

Колона је кренула. Лакићевић је на једном крају својим слабачким рукама и ногама, које су клецале, потпуно малаксао од јаке температуре. Једва је подвукao раме под дебео и тежак трупац. Пошао је само неколико корака и стропоштао се. Колона је стала. Немац се разгневио, притрао, извадио пиштол и убио га. Тако је завршио живот велики револуционар, борац и неустрашиви логораш Благоје Лакићевић, у Норвешкој 1944. године.

Хронологија догађаја из народно-ослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1941. години

4. јануар — Одржан је састанак у Црној Трави са напредним људима тога краја. Састанку су присуствовали: Александар Стојановић звани Вузија, Миодраг Поповић, Веља Миленковић, Јован Цветковић и Драгољуб Симоновић.

На састанку се дискутовало о рату на Западу, о Финској, о предстојећим догађајима на Балкану. Затим је прочитан илегални лист „14. децембар“, који је штампан у Загребу. После месец дана, због оваквог рада, ова група је ухапшена и затим суђена, али због недостатка доказа пуштена.

25—27. март — Одржане су масовне демонстрације против потписивања пакта са Немачком. У демонстрацијама су учествовале и јединице бивше Југословенске војске лесковачког гарнизона.

27. март — У Косанчићу је одржан велики протестни митинг против потписивања пакта. На митинг је дошла маса људи из околних села.

Истога дана одржан је протестни митинг и у Лапотинцу и неким другим селима.

6. април — Немачка авијација није поштедела ни Лесковац од бомбардовања. После изненадног напада на остале градове Југославије, бомбардовала је и Лесковац.

7. април — Немачка авијација бомбардовала је аеродром у Шарлинцу. На аеродому су изгинули стражари, а отпора није било.

14. април — Непријатељ је окупирао Лесковац. Установљена је крајскомандатура, која је перманентно остала у Лесковцу све до ослобођења града — 11. октобра 1944. године.

22. април — Бугарске трупе (V армија) окупирале су Македонију и део Србије — пиротски и врањски округ до линије: Бела Паланка — Власотинце — Осоје изнад Гредилице — преко Кукавице — Влаине — Тумбе — тромеђе.

Април — После априлске катастрофе, у виноградарском делу града код Синковца, одржao је састанак са групом радника из Лесковаца Благоје Николић и том приликом указао на потребу настављања са радом на фонду Црвене помоћи. Овом састанку су присуствовали Влада Ђорђевић, Војин Петровић, Јован Живковић Шућуран, Младен Ђорђевић, Драгољуб Митић Баја и др.

Април — Драги Стаменковић одржao је посебан састанак са члановима ОК-а. На састанку је одлучено да се организационо стање партијске организације среди као и да се објашњава народу издаја руководства старе Југославије и да се прикупља оружје и материјал за предстојећу борбу.

Април — Окружни комитет КПЈ Лесковца образовао је партијски актив, који је имао за задатак да припреми технику и изврши набавку писаће машине, хартије, матрица и другог канцеларијског материјала. Актив, којим је руководила другарица Лепа Стаменковић Ленка, био је састављен још од чланова КПЈ Борка Цекића и Бошка Цекића, графичког радника, родом из Свираца. Актив је успешно извршио задатак.

Мај — У једној кући у Подворцу (у Лесковцу), на састанку, коме су присуствовали Василије Буха и Драги Стаменковић, основан је Окружни комитет СКОЈ-а, који су сачињавали: Станимир Вељковић Зеле као секретар, Новица Илић, Лепосава Стаменковић, Лепче, Никола Ђурин Павка, Влада Ђорђевић и Александар Јовановић Белка.

Међутим, када је Вељковић средином јула морао да оде из Лесковаца, за секретара је изабран Александар Јовановић Белка.

Мај — Организација СКОЈ-а формирала је тројке у којима је учествовала и омладина из редова радничке омладине. Групе наоружане боксерима и хладним оружјем ступале су у акцију у згодном моменту, премлаћивале поједине љотићевце. Познато је да је љотићевац Вујића Михајловић морао да лежи у болници месец дана због задобијених повреда.

Мај — Одржан је партијски састанак основне организације која је састављена од намештеника у Лесковцу. Састанак је одржан у Блахићевом воћњаку и њему је присуствовала Ленка Стаменковић.

На овом састанку су примљени за чланове КП Војислав Николајевић, Гуте Илић и Блашко Тошић. Ленка је на овом састанку говорила о припремама за оружани устанак.

Мај — На предлог Косте Стаменковића основана је партијска организација у Црној Трави на тај начин што је Синиша Јањић, учитељ из Власотинца, закандидовао за чланове КПЈ Вељу Миленковића, Рада Илића, Јована

Цветковића, Рада Стојановића и Драгољуба Симоновића. У исто време организован је и скојевски актив чији су чланови били Сретен Ристић, Љуба Костић из Бруда и Гргур Поповић из Београда који је у то време живео у Црној Трави. Секретар је био Раде Илић.

ЈУН — Основан је у Лесковцу први рејонски одбор Народноослободилачког фонда у првом рејону града. Он је имао две групе. Прва је била под руководством Младена Ђорђевића са члановима: Ђорђевић Миливоје, Стефановић Драги, Станковић Глигорије, Златковић Боро и Симић Слободан. Друга група је бројала око 15 чланова, међу којима су били Раде Станковић и Воја Јовановић.

Ове групе имале су задатак да растурају легке по граду, исписују пароле, спаљују окупаторску штампу, а касније да снабдевају Лесковачки и Бабички партизански одред оружјем, намирницама, одећом, обућом и др.

Рејонски одбор фонда првог рејона обухватао је територију града североисточно од реке Ветернице према железничкој станици и преко пруге, као и десну страну садашње главне улице рачунајући од станице.

22. ЈУН — На сам дан напада Немачке на СССР одржано је Окружно партијско саветовање, коме су присуствовали Василије Буха и Драги Стаменковић. Саветовање је одржано у селу Братмиловцу у кући Томе Костића, члана ОК-а. На саветовању је анализиран рад партијске организације у лесковачком округу и заузет став о даљем раду.

22. — 25. ЈУН — Полиција је извршила прво групно хапшење комуниста и симпатизера КПЈ. Том приликом ухапшени су: Драган Томић, студент, Чедомир Шундрић, радник, Милан Димитријевић, зубар и Костадин Недељковић, фотограф, који су после два дана спроведени у Београд, где су их августа 1941. године Немци стрељали.

24. ЈУН — Одржан партијски састанак Месног комитета у кући Благоја Николића у Лесковцу и решено да се сви чланови КП повуку из Лесковца.

ЈУН — Крајем јуна успостављени су партијски активи у селима Брзи, Бунуши, Радоњици, Накривањском Чифлуку, Стројковцу, Пресечини и Мирошевцу.

ЈУН — Први значајан састанак са омладинцима Грделице одржан је у једмој шумици изнад Грделице. Као делегат ОК-а за срез лесковачки састанак је присуствовао Станијко Вукић и у име ОК-а СКОЈ-а Сретен Јовановић Џуре.

На овом састанку основан је скојевски актив у Грделици. Чланови тога актива били су: Вељко Стефановић, Дане Бошковић, Пејча Бошковић и Влада Ђорђевић.

ЈУН — У Тулару је образована илегална десетина. Први чланови ове десetine били су истакнути омладинци, чланови — симпатизери КПЈ: Владимира Букилића, Милија Радовановића, Недељка Милића, Петар Гогић, Видак Ђаловић, Вукосав Јанкетић и Раде Марковић.

За десетара је изабран Петар Гогић. Задатак десetine био је да војнички припреми људе за устанак и да прикупи оружје.

ЈУЛ — У Гајтани је дошао Драги Стаменковић који је окупио активисте — Радована Ковачевића, Максима, Милана Ковачевића, Миливоја Сте-

фовића, Марка Блечића, Драгицу Ђуро-вић, Власту Шпаница, Вујадина Блечића и Саву Блечића и одржао састанак са њима више куће Радована Радивојевића.

На том састанку Стаменковић је говорио о партизанском покрету и том приликом је наговестио издајство Драже Михајловића и Косте Пећанца и говорио о стварању партизанских одреда за борбу против окупатора.

Циљ састанка био је да се створи упориште у политичком раду за народноослободилачки покрет. Затим је организован одлазак у одред. На том састанку Драги Стаменковић је расподелио једну јабуку и рекао: „Ово вам је поклон радничке класе Лесковца”, и присутнима дао по једно парче.

6. ЈУЛ — Одлази прва група партизана на Кукавицу — Драги Стаменковић, Жика Илић Жути, Благоје Ђурић, Милош Јовановић Ставра, Жарко Здравковић, Стојан Николић и Милча Костадиновић.

Такође, међу првим партизанима били су: Жика Петровић, Христијан Динић, Боривоје Цветковић, Спасоје Петрушин, Вељмарко Јанић и Слободан Џекић.

Логор прве групе био је „Виларама” у Павићевском потоку, а после тога у шумарској кући на „Големој ширини”.

У току месеца јула долазе на Кукавицу две групе партизана из Јабланице.

Прва група била је састављена од Радована Ковачевића, Миливоја Ковачевића, Вујадина Блечића, Саве Блечића, Добривоја Поповића, Власте Шпаница, Душана Максимовића, Алексе Палића, Крсте Миљанића, Милована Ђелића и Милоша Манојловића. У другој групи били су, на челу са Милијом Радовановићем, Владимира Букилић, Вукосав Јанкетић, Зејнел Ајдиновић, Миливоје Перовић, Вукосав Драгић, Обрад Јурић и Милорад Каракић. Сутрадан иза ових група долази на Кукавицу Васа Смајевић, а за њим Милан Јучић.

9. ЈУЛ — Банска управа Моравске бановине (друго управно одељење) у Нишу под пов. бројем 33 свим подручним властима у бановини издала је потерницу за свим комунистима, скојевцима и симпатизерима КПЈ који су побегли из Лесковца.

ЈУЛ — Образована је скојевска организација у Пресечини на челу са секретаром Борком Ристићем и члановима: Слободан Милошевић, Воја Филиповић, Влада Митић и Мута Петровић.

ЈУЛ — Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Србију формирао је Поверенство ПК за окрузе Ниш, Лесковац и Крушевач. На челу поверенства био је Драги Стаменковић.

12. ЈУЛ — Одржано је Окружно саветовање СКОЈ-а у Чифлук Мире са дневним редом:

- Спољно-политичка ситуација
- Припреме омладине за устанак

Састанку је присуствовало око 20 чланова СКОЈ-а међу којима и Мија Стефановић, Никола Ђурић Павка, Жика Илић Жути, Тихомир Ракић, Драги Дрводељац, Добри Опанчар, Новица из Грделице, Синиша Јањић, Јован Живковић Шућуран и Аца Јовановић Белка.

У име ПК СКОЈ-а саветовању је присуствовао Драги Стаменковић, а у име ОК КПЈ Лесковца Бошко Крстић. У дискусији се највише говорило о припремама за оружани устанак и борбу против окупатора.

Јул — Формиран је други рејонски одбор Народноослободилачког фонда, а простирао се југоисточно од реке Ветернице са леве стране од главне улице, а њиме је руководио Миливоје Ђорђевић са члановима Надом Николић и Загорком Ђорђевић. Затим су формирани трећи и четврти рејонски одбор Народноослободилачког фонда.

Највећи одбор фонда у граду био је трећи Народноослободилачки одбор у чијем су оквиру делали Војин Петровић, Јован Милошевић, Жика Стојановић, Гаврило Џекић, Велимир Стефановић, Миле Атанацковић, Кева Стојановић и др. Одбором је руководио Димко Диновски, а састанцима је повремено присуствовало и Жика Букумировић, члан ОК-а КПЈ Лесковац. И овај одбор имао је две групе. Одбор фонда четвртог рејона, који је држao јужни део града преко реке Ветернице од улица које воде према болници такође има две групе. На његовом челу се налазио Војин Петровић, а чланови су били Костадин Недељковић, Диче, Живојин Стојановић, Милене Милчин и Станко Лазаревић. Одбор је касније реорганизован и у њега су ушли Драгољуб Митић Баја и Ђока Јовановић.

У то време је радио и актив фонда при фабрици Мике Станковића (данас „Црвена звезда“). Актив је основала Добрила Стамболић.

Сви ови рејонски народноослободилачки одбори фонда су у ствари били илегални НО одбори јер су обављали такве задатке као што су обављали НОО на ослобођеној територији па се с правом може казати да су то били привремени органи народне власти на почетку револуције.

Јул — У шумици изнад Накривањског Чифлука одржана је омладинска конференција скојевца и напредних омладинаца са целе територије Поречја. Учесника је било око 150. Циљ конференције: припрема оружаног устанка. Конференцијом је руководио Стојан Николић.

Јул — Формирана је прва партијска ћелија у Црној Трави од другога: Веље Миленковића, секретара ћелије, и чланова Рада Ивића, Рада Стојановића, Јована Цветковића и Драгољуба Симоновића.

Задатак партијске ћелије је био да политички припрема људе за НОП, да скупља оружје и санитетски материјал и обучава омладинце у руковању оружјем.

Јул — Успостазљен је скојевски омладински рад у следећим селима Поречја: Брази, Турековцу, Горини, Радоњици, Бунуши, Чукљенику, Накривању, Великом Трњану, Доњој Јајни и Шишинцу.

Јул — Група скојевца села Белановца излепила је лектке и пароле с позивом на устанак у десетак села непосредно поред града Лесковаца. Иста група извршила је тих дана више акција сечења телефонских стубова на линии Лесковац — Лебане.

Јул — Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за Ниш и Лесковац упућује позив радницима, сељацима и осталим грађанима околине за борбу против окупатора.

Јул — Бугарски окупатор је затворио границу између Црне Траве и Власотинца. Партијска организација Црне Траве није могла да има сталну везу са Власотинцем. Ради тога је била принуђена да набави радио-апарат и гештетнер како би издавала неке информације у виду билтена. Она је одмах то предузела и набавила радио-апарат и гештетнер, а из Занатске школе узела ћебад и послала у Власотинце, као и гештетнер, а у замену добила шапирограф. Тако су сада били у могућности да издају билтен сваког другог дана и успели да редовно обавештавају људе по махалама о политичкој ситуацији. Тако су припремани људи за НОБ.

20. јул — Омладинци су тачно у подне запалили у „Мири“ код Лесковаца камару од 10.000 спонова пшенице коју су Немци били реквирирали.

22. јул — Ликвидиран је полицијски агент Ђуђиља, који је пре рата хапсио и прогађао напредне раднике и омладинце, а за време окупације учествовао у хапшењу илегалних партијских радника. Атентат су извршили: Никола Ђурић Павка, Сава Пекар из I ратиловца и Бранко Јовановић Корчагин — у трошаринској станици преко пута железничке станице.

26. јул — Исечене су телефонске и телеграфске жице на прузи Лесковац — Грделица на два места (Живково и Ђорђево).

27. јул — Изведен је више деверзантских акција. Осим сечења телефонских жица, стубова и паљења жита у „Мири“, још паљење више вагона на железничкој станици у Лесковцу са ратним материјалом, паљење листа „Ново време“, ломљење путних знакова и убацивање шмиргл песка у осовине и мазилице вагона. Тако су вагони онеспособљени за употребу.

29. јул — Група партизана састављена од Вујадина Блечића, Боривоја Дамњановића и Милоша Манојловића, после десетодневних припрема, ликвидирају је жандармеријског водника Ђуру Пишталу који се злочиначки односио ухапшеним комунистима и родољубима.

Ово убиство изазвало је одушевљење у народу а забринуло полицију и окупатора. Многе слуге окупатора, после овог случаја, као срски начелник Мирко Поповић и други, морали су да беже из Лесковаца.

Јул — У селу Орашју формирана је партијска организација у којој су били: Чедомир Станковић, Чедомир Тасић, Лазар Јовић и Милојко Милјковић.

У исто време формирана је илегална десетина у којој су били, поред чланова КПЈ, другови: Петар Станковић, Светозар Станковић, Божидар Тасић, Михајло Такић Шева и Владимир Такић.

Јул — Извршили су паљење окупаторских-недићевских новина Петар Станковић и Пера Џини из Власотинца на мосту преко Власине у Власотинцу и то на пазарни дан када је била маса људи, нарочито са села.

Јул — По налогу Покрајинског комитета КП Србије, Станојко Вукић као курир прелази на терен Грделице ради одржавања везе са Врањем, Кукавичким одредом и Скопљем.

Јул — Формирана је илегална партизанска десетина у Брајини

Јул — Одржан је састанак активиста и симпатизера у Новој Тополи. Том састанку присуствова-

ли су Драги Стаменковић и Ленка Стаменковић. На њему се говорило о припремама за подизање устанка.

Јул — Формиран је актив СКОЈ-а у Печењевцу. Чланови СКОЈ-а били су: Тихомир Ј. Станковић Биз, Борко Коцић, Новица Димитријевић и Влада Стојановић. Касније је актив проширен друговима: Бранко Цветковић, Тихомир Д. Станковић, Миодраг Ристић Ганча и Добривоје Диник. Секретар СКОЈ-а био је Тихомир А. Ракић, члан средњошколског руководства СКОЈ-а при Реалној гимназији у Лесковцу од 1938—1941. год.

Скојевску организацију обилазили су: Бора Цекић, Благоје Ђурић, Жика Илић Жуги, Станимир Вељковић Зеле, Сима Погачаревић, Игњат Благојевић и други.

Јул — Скојевска група из Печењевца и Живкова врши прве акције на уништавању путоказа на путу Прибој — Брестовац, под руководством Тихомира Ракића.

Јул-август — За време летњих веома топлих дана, асфалт на тротоарима на главној улици био је мекан од велике топлоте. Скојевци су то искористили па су организовали прављење нанула које су имале учарашћене гвоздене шаблоне са паролом: „Живео СССР“. Овај шаблон израдили су радници у предузећу „Монтафон“, а скојевке у нанула ма пролазиле су главном улицом и сваки њихов корак остављао је паролу на омекшалом асфалту.

Почетком август долази врањанска група партизана на челу са Симом Погачаревићем и Владом Ђорђевићем. У међувремену у одред долазе: Коста Стаменковић и Василије Смајевић. У току августа долази на Кукавицу једна група од тридесетак напредних омладинаца из Порецја (Вучје, Мирошевце, Стројковце, Пресечина, Бунуша, Радоњица, Шаиновце и др.).

Почетком августа запаљени су магацини фабрике канапа и ужареје у Лесковцу. У акцији је учествовало неколико партизана из одреда: Никола Ђурић Павка, ушао је, уз помоћ једног скојевца у пола ноћи кроз прозор и читаву просторију посую бензином и фосфором.

9. август — У основној школи у Гајтану Милија Радовановић одржао је састанак са фудбалерима, на коме је говорио о припремама за борбу против окупатора.

10. август — Формиран је, у присуству Драгог Стаменковића, Лесковачки (Кукавички) партизански одред, у једној дубодолини више села Вучја, на месту зв. Јасичка долина, код Виларске колибе. Одред је тих првих дана називан „Кукавички партизански одред“ — по планини Кукавици — и такав назив носи по званичним документима до своје реорганизације — маја 1942. год. Од тада носи име Лесковачки партизански одред.

12. август — У оквиру Лесковачког партизанског одреда формирају се пододреди: Јабланички, Бабички, Врањски и Грделички. Касније они одлазе на своје рејоне и формирају самосталне одреде, сем Грделичког, који се вратио у састав Лесковачког и Врањског. И Врањски одред се вратио на терен Кукавице и деловао у оквиру Лесковачког партизанског одреда.

Август — Извршена је једна акција којом је руководио Благоје Тошић. Још у 4,15 часова

изјутра, за време полицијског часа Тошићева група, у којој су биле Боса Миленковић, Добрица Миленковић и Јела Илић — окупила се на сточној пијаци у Лесковцу, и пошто је била ометана од једног стражара прегазила је реку и излепила плакате све до Ракићеве кафане, на одстојању од 20 до 50 метара, тако да су их радници, који су рано изјутра ишли на посао, могли читати.

Август — Једна група лесковачких скојевца, коју су сачињавали: Миодраг Николић, Владо Николић, Веља Стојановић и други, одлучила је да преко ноћи уништи моторе организације „ТОТ“, која је изводила радове на грделичком путу.

Пошто је разоружан стражар и уништени мотори, група је исписала пароле на згради општине.

25. август — Група партизана Лесковачког партизанског одреда са планине Кукавице извршила је једну акцију разоружавши 20 финансија у селу Чукљенику и на тај начин дошла до плена од 43 пушке, 1.000 метака, нешто ћебади, веша, одела и хране.

28. август — Одржан је збор у селу Бублици, на коме је говорио Васа Смајевић. Сајржина говора била је позив на устанак и прикупљање оружја. Закључено је: не дававати жито окупатору и саботирати његове акције — ма шта предузимао.

28. август — Спаљене су општинске архиве у Вучју и Мирошевцу од стране Кукавичког партизанског одреда и помоћних десетина. Са уништењем општинских архива у исто време су се стварали и народноослободилачки одбори по селима.

29. август — Група од 15 другова из Кукавичког партизанског одреда упала је у рудник Лече, под руководством Вујадина Блечића, и пошто је савладала стражаре запленила око 300 кгр екразита и неколико стотина метара штапина.

Август — Формиран је народноослободилачки одбор у селу Брзи. Његов председник био је Сотир Џојић, секретар Стојан Стаменковић, а чланови: Мирко Петровић, Јосиф Сојиљко-вић и Драгутин Анђелковић.

Август — Изведене су прве акције на подручју Грделице испред тунела код Маличке реке. До исклизнућа воза није дошло, јер су за то биле потребне две папуче, а стављена је једна. У овој акцији су учествовали: Благоје Ђурић Ђуке, Станојко Вукић и Живојин Стојиљковић Кудрија.

Август — Формиран је актив СКОЈ-а у Дупљану (сада Живково) од другова: Благоје Трајковић, Добривоје Аранђеловић и Стојан Ђокић, а касније је проширења са Борком Цекићем и Живком Цекићем.

Секретар актива био је Стојан Ђокић. Формирању организације присуствовали су Жика Илић Жуги и Тихомир А. Ракић.

Август — Почетком месеца августа преко друга Диманића постављен је задатак илегалној десетини у Орашју да у заједници са илегалцима из Власотинца изврши другу акцију на прузи Лесковац — Грделица, сличну првој. Овом другом акцијом руководио је Бора Стојановић, из Власотинца. Зборно место је било кукавичко гробље. Десетина се око 23 часа окупила код гробља.

На зборно место, поред Орашјана, дошли су и власотиначки илегалци: Бора Сто-

јановић, Синиша Јањић, Раде Диманић, Мија Миленковић и још неколико другова. Из Орашија у овој акцији су учествовали: Петар Станковић, Чедомир Станковић, Чедомир Тасић, Милутин Станковић, Милорад Мильковић, Божидар Тасић, Љубомир Јовановић и Петар Петковић. У овој акцији су узела учешћа и два илегалца из села Прилепица: Милутин Стојановић и Љубомир Илић.

Ова акција је изведена успешно исто као и прва, само мало северније.

Август — Стanoјko Вукић успео је да успостави везу са Покрајинским комитетом КПЈ за Македонију — преко Ратка Павловића, који га је повезао са Јелијаном Чаловском и та веза је одржавана све до његовог хапшења.

Август — Крајем месеца, по директиви Синише Јањића, у Млачишту је формиран народносло-бодилачки одбор фонда за села Млачиште и Банице и још неке махале рупске општи-Истовремено је донета одлука о формирању илегалних десетина са којима је вршена војна обука.

Августа — Вршени дужност курира Лесковачког партизанског одреда са Кукавице, издајом непријатељских слугу, погинуо је на улици у Лесковцу Алекса Папић, из Нсве Тополе.

Август — Крајем месеца пада прво јавно појављивање партизана на територији среза лесковачког, а пре тога су кружиле разне легенде и фантастичне приче о тим људима који се налазе у шуми и то у селима у подножју Кукавице: Брези, Горини, Буково Глави, Мирошевцу и осталим селима према Лесковцу

У свим овим селима одржане су конференције као и у селима са друге стране вучјанској пута — Чукљенику, Накривиљу, према Стројковцу и Лесковцу и од Тулова према Грабовици. Задатак ових конференција био је да упознају народ са циљевима народноослободилачке борбе и о томе да је формиран партизански одред на Кукавици.

У Вучју је формирана команда места на челу са Јованом Пешићем Богданом, а у осталим селима су се образовала сеоске помоћне десетије и чете на челу са командирама, које су по потреби учествовале у различним акцијама. У Вучју и Мирошевцу организоване су партизанске пекаре.

У хидроцентрали у Вучју образована је војна школа на челу са једним генерал-штабним капетаном — Ђоком „Маком“ из Лесковца, која је радила све до губљења слободне територије почетком 1942. године.

Приступило се формирању партизанских магацина и радионица. Први магацини били су у Чукљенику, Брези и Вучју, а партизанска радионица за оправку оружја била је у Шутилици.

Извршена је и електрификација три за-сеока: Збежишта, Шутилице и Дубраве. Штаб одреда, који је најпре био смештен у хидроцентрали у Вучју, имао је своју технику помоћу које је обезбеђивао штампање разних вести, циркулара и др. Касније штаб прелази у Шутилици.

Септембар — Формиран је Бабички партизански одред са циљем да угрожава железничку пругу Београд — Солун. Доласком нових бораца одред је формирао три чете. Држао је сlobodну територију десном обалом Јужне Мораве ка Нишу, цело Заплање —

све до планине Селичевице и западног дела Суве планине. Одред је учествовао у зло-зи мању Лебана и Власотинца, вршио многе акције на прузи, уништавао непријатељске композиције и садејствовао са одредом на Кукавици.

15. септембар — Извршен је напад на жандарме-ријску станицу у Вучју и фабрику штофова, која је тада радила за Немце. Разоружано је 15 жандарма и заплењено више пушака, муниције, небади и друге опреме. Фабрика је демолирана.

15. септембар — Група скојеваца села Белановца и ударна група села Петровца, под руководством члана Окружног комитета СКОЈ-а Жике Илића Жутог, из Лесковца, упалила је општинску архиву у Турековцу, а после два дана запалила и општинску архиву у Винарцу.

21. септембар — Група скојеваца села Белановца, ударна група села Петровца и скојевска група из Лесковца, под руководством Жике Илића Жутог, члана ОК СКОЈ-а, извршила је оружану акцију разоружавања четника у селу Лапотинцу. После краће борбе предало се преко 40 четника, који су разоружани и пуштени својим кућама. У тој акцији рањен је руководилац акције Жике Илић Жути и после неколико дана, од добијених рана, умро у селу Белановцу, у кући Димитрија Стефановића.

23. септембар — Извршен је други напад на Вучје. У нападу је учествовао Лесковачки (Кукавички) партизански одред, уз садејство помоћних чета из Вучја и Мирошевца. Овај напад потпуно је успео. До сванућа фабрика је потпуно онеспособљена и један део запаљен. Тако посредно је демолирана. Непријатељ је про-ценио штету на 77 милиона динара.

23. септембар — Извршено је друго масовно хапшење у Лесковцу. Тада су четници ухватили групу скојеваца док је исписивала пароле у близини железничке станице. Скојевци су били предати Намцима и остали у затвору 16 дана, а потом отерани у мишишки логор. Један од њих — Петар Цакић, радник, касније је стрељан.

24. септембар — Спаљена је општинска архива у Бунуши од стране Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда и помоћних десетина. Пре тога спаљена је и општинска архива у Вел. Трњану.

28/29. септембар — Извршено је треће масовно хапшење чланова Партије и СКОЈ-а. Те ноћи хапшења су вршена камioniма, а под надзором немачког официра Карла Хелзене, надзорника затвора, једног од најзлогласнијих немачких официра. Те ноћи ухапшено је 45 лица, махом скојеваца, гимназијалаца и студената.

30. септембар — Спаљена је од стране Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда општинска архива у Стројковцу. У паљењу су учествовале и помоћне десетине.

Септембар — Другом половином месеца Бабички одред, одмах после свог формирања, заплењио је код села Биљанице 30 грла крупне стоке, коју су Немци били реквирирали од сељака за своје потребе. Стока је враћена сопственицима, а Немци су предузели акцију чишћења партизана, која је била безуспешна, јер се одред био повукао.

Септембар — Спаљена је од стране Бабичког пар-тизанског одреда општинска архива у О-

рашцу. Паљење је извршено у току предподневних часова, уз помоћ симпатизера НОП из места.

Септембар — Од септембра 1942. године до јануара 1942. године у Лесковцу је, повремено, радила и резервна техника, која се налазила у кући Јована Рајчевића. У технички су радиле Душанка Ђоковић и Анђа Букумировић, а покаткад и Јован Живковић Шућуран. У раду резервне технике учествовале су још Савка Рајчевић и Добривоје Аранђеловић. Ова група је углавном умножавала вести.

Септембар — Одржан је први јавни збор грађана у основној школи у Новој Тополи. Говорио је Крста Миљанић и објаснио циљ борбе партизана и издајничку улогу четника који су се отворено ставили у службу окупатора.

Септембар — У саботажама учествовале су заједно групе скојевца и чланова Партије. Отпочело се са већим акцијама — дизањем железничких мостова, демонтирањем пруга и рушењем окупаторских возова.

Прва таква акција извршена је непосредно пред напад на пругу код села Залужња, где је једна десетина Бабичког одреда, у сајејству са скојевцима из Печењевца, Живкова и Лесковца срушила један воз.

Нешто касније, пре октобра, исечене су код Ђорђева телефонске жице, а одмах после тога уследио је напад партизанског одреда са Кукачице на железничку станицу Ђорђево.

1. октобар — Ослобођено је спрско место Власотинце. Ослобођење је извршио Лесковачки (Кукачики) партизански одред и делови Бабичког партизанског одреда. Заробљен је жандармеријски вод од 37 жандарма са једним недињевским потпоручником на челу и заплењено целокупно њихово наоружање и опрема. Уништene су све архиве и списи у свим надлежствима у граду.

При повратку на Кукачице одред је, успут, на мосту на Јужној Морави, код села Бадинца, разоружао непријатељску патролу, која је обезбеђивала мост, извршио напад и демолирао железничку станицу Ђорђево, коју су обезбеђивали Бугари. Из ослобођеног Власотинца ступио је у партизане велики број нових бораца.

9. октобар — Штаб Лесковачког (Кукачики) партизанског одреда упућује једну десетину у рејон Власотинца, у којој су били: Симиша Јањић, Добривоје „Магаре“, Света Стојиљковић, Петар Станковић Недељко, из Лесковца, Светислав Стојановић Бизон и још неки припадници одреда.

9. октобар — Ослобођено је Прокупље, које је у то време било четничка тврђава и где су се спремали планови за уништење партизанских снага на терену Топлице и Јабланице. У ослобођењу Прокупља учествовале су и снаге Лесковачког (Кукачики) партизанског одреда са плигине Кукачице.

10. октобар — Бабички партизански одред заробио је у селу Дрнjevcu групу четника од 16 људи. Од њих је заплењено 16 пушака и други материјал. Од заробљених ликвидиран је војвода Ђорђевић и заменик војводе, а остали су пуштени својим кућама.

16. октобар — Бабички партизански одред упао је у Косанчић, демолирао пошту, спалио општинску архиву, одржао збор и поделио

реквирирано жито, које је окупатор био припремио за свој рачун, сељацима овога места.

18—25. октобар — Бабички партизански одред организује велике зборове у: Беланову, Миланову, Душанову, Петровцу, Лапотинцу, Ђинђуши, Придворци и Каџабаћу а у Обилићу је и логоровао. На овим зборовима руководиоци одреда упознавали су народ са циљевима народноослободилачке борбе и позивали народ да активно узме учешћа у борби. Том приликом велики број омладинаца из ових села пошао је у Бабички партизански одред.

21. октобар — Формиран је Јабланички партизански одред у селу Спонце у Јабланици. Одред је имао 50 бораца. Одмах после формирања одред је развио живу политичку и војну делатност. Ускоро је ослободио цељу Јабланици и Пусту Реку.

Октобар — У Стубли код Косанчића формиране су две помоћне партизанске десетине, на састанку одржаном у кући Драгомира Ристића на Брке. Десетине су формирале Михајло Џакић, из Лапотинца, и Милан Ивановић, из Стубле.

Октобар — Група другова из Косанчића и Обилића напала је камион који је, натоварен пишевицом, путовао за рудник Лепце, заробили га и жито поделила сиромашним сељацима.

Сутрадан су дошли Немци са четницима и блокирали село. Око 60—70 људи је затворено. Међу њима било је људи који су знали за ову акцију, али нису никога одали. Касније су сви пуштени.

Октобар — Формиран је народноослободилачки одбор у Гајтану, а његови чланови су били: Миливоје Божковић, Живојин Ђуровић и Радивоје Перовановић.

Октобар — У селу Мирошевцу формиран је народноослободилачки одбор, а његов председник је био Алекса Станковић.

Октобар — Формиран је народноослободилачки одбор у Пресечини, чији је председник био Миливоје Филиповић Милча, који је касније погинуо као припадник народноослободилачког покрета.

Октобар — Одржан је велики збор у Сијарини. На збору су говорили Милија Радовановић и Зејнел Ајдини. Истога дана, после завршеног збора, на ужем састанку изабран је народноослободилачки одбор са председником Јездимиром Дедићем.

Октобар — (друга половина) — Под руководством Партије месни активисти, уз помоћ Јабланичког партизанског одреда, извршили су паљење општинских архива на подручју Пусте Реке и то: у Доњем Бријању, Косанчићу, Бојнику, Лапотинцу Турсековцу, Доњем Коњувцу, Орану, Слишану, Бучујмету и свим осталим општинама до самог града.

У исто време формирани су народноослободилачки одбори у свим селима на овом подручју и месне партизанске јединице, које су касније учествовале у свим борбама које је водио Јабланички партизански одред у јесен 1941. год. и пролеће 1942. год. Помоћне партизанске десетине учествовале су у ослобођењу Лебана, борби на Кремену, Змијином Камену, нападу на Бојник и у свим осталим борбама у Јабланици и Пустој Репи.

Народноослободилачки одбори формирани су у Винарцу, Душанову, Печењевцу, Подримцу, Беланову, Миланову, Петров-

цу, Лапотинцу, Бојнику, Придворици, Ђинђуши, Сувом Пољу, Косанчићу, Обилићу, Каца бању, Љуковцу, Доњем Бријању, Границе, Доњем Коњувцу, Горњем Коњувцу, Црквици, Славнику, Речици, Вујанову, Турјану, Лозану, Бретствцу, Магашу, Ивању, Орану, Слишану, Боринцу, Каменици, Буџумету, Гајтани, Тулару и многим другим селима на подручју Пусте Реке и Јабланице.

Народноослободилачки одбори деловали су као једини власт на овом подручју и народ је све своје потребе, проблеме и спорове решавао преко НО одбора. Они су такође водили бригу о материјалном обезбеђењу партизанских јединица и породица, избегличких породица итд. Делатност народноослободилачких одбора заједно са народноослободилачким фондовима вршена је све до ослобођења земље, непрекидно. Многи председници НОО остали су на истој дужности од 1941. до 1945. год., као Милан Јанковић, из Боринца, Богосав Виденовић, из Д. Бријања и многи други.

Октобар — Крајем месеца формиране су оружане јединице — чете и десetine у селима: Белановцу, Душанову, Подримцу, Миланову, Петровцу, Карађорђевцу и др. Ове јединице учествовале су у свим оружаним акцијама и борбама против окупатора и домаћих издајника, које су се водиле на овом подручју и подручју Пусте Реке и Јабланице.

Октобар — Крајем месеца, из Тулара је отишла друга група у партизане. У тој групи су били: Вукадин Бултовић, Љуба Крстивић, Живко Томановић, Мирко Петровић, Никола Турчиновић, Рајко Букуронић и Мија Џаловић.

У то време из Медвеђе су отишли у партизане: Влада Симић, Божидар Крстић, Божа Дренички, Раде Поповић, Милош Комненовић, Буцко Радосављевић и други.

Октобар — Група од 18 симпатизера НОП-а из Подримца, учествује у акцији рушења моста код Горњег Стопања. Овом акцијом је руководио Жика Петровић Брица, из Лесковца.

Октобар — Формиране су илегалне партизанске десetine у селима: Печењевцу, Живкову, Прибоју, Залужњи, Чифлуку Разгојномском, Доњој Лакошници, Бабичком и Кантавару, као и у другим местима. Ове десetine учествовале су у акцијама које су се водиле на овом терену.

По формирању илегалних партизанских десетина у Живкову и Доњој Лакошници одржани су зборови на којима су изabrани народноослободилачки одбори. За председника у Живкову изабран је Милица Станковић, а у Доњој Лакошници Љубомир Стојановић. У Печењевцу је формиран иницијативни одбор који је прерастао и НОО, на челу са Тихомиром Ракићем.

1. новембар — У селу Ображди формиране су три партизанске десetine. Десетаре су били: Стојанча Јовић, Јован Ђирић и Драгомир Здравковић, а командари вода, на смени, били су: Миле Милутиновић, учитељ, и Светозар Здравковић.

5. новембар — Добивши задатак да испита терен и припреми други напад на Власотинце, једна група Лесковачког (Кукавичког) партизанског

пуковника ЈНА).
Близијем, наилази на бугарску заседу, код села Тулова, и после вишечасовне борбе, са бројно надмоћнијим непријатељем, храбро пада Влада Ђорђевић, заједно са Бранком Јовановићем Корчагином и Љубомиром Живковићем, док је Светислав Стојановић Бизон успео да се извуче и спасе (сада пуковник ЈНА).

Новембар — Почетком месеца образоване су три чете у оквиру Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда, са сталним седиштима: прва у Чукљенику; друга у Вучју, а трећа у Барју. Судство је разило у селима испод Кукавице.

7. новембар — Долази до друге акције Јабланичког, Лесковачког (Кукавичког) и Пасјачког партизанског одреда на рудник Леце. Акција је успела: рудничке инсталације онеспособљене су за експлоатацију, а с друге стране то је утицало да је велики број људи одлазио у партизане (истога дана из Гајтана је отишло одред око 15 људи).

8—9. новембар — Јабланички партизански одред, уз садељство помоћних партизанских чета и десетина ослободио је среско место и центар Јабланице и Пусте Реке — Лебане, а затим Медвеђу и Леце. Лебане је било најважнија окупаторска база са које су вршene операције против партизана у Јабланици и Пустој Реци. Неколико четничких и добровољачких одреда, који су бранили ово место, потпуно су разбијени и пртерани према Лесковцу. На тај начин створена је слободна територија у Јабланици и Пустој Реци.

9—11. новембар — Немци су послали казнену експедицију на слободну територију коју је држао Јабланички партизански одред, али су нашли на жесток отпор код села Ждеглава, где је погинуо и злогласни немачки командант Кенин, онај под чијом командом је стрељано у Крагујевцу, 21. октобра 1941. године, око 7.000 невиних људи, жена и деце, међу којима и 300 ученика са својим наставницима. Потучени до ногу, Немци су у бекству напустили положај.

15. новембар — Формиран је народноослободилачки одбор у Ображди од чланова: Стојанча Јовић, Костадин Ђирић, Драгомир Здравковић и Коста Здравковић. Одбор је формирао Чеда Поповић Гиланац.

19. новембар — Извршена је Прва непријатељска офанзива на слободну територију Јабланице. Учествовало је око 20.000 непријатељских војника са 4 тенка, 3 авиона, артиљеријом и другим наоружањем. Наших је било око 1.500 бораца.

Борба је трајала неколико дана и завршила се делимичним губитком слободне територије а великом губицима по непријатељу у живој сили и наоружању.

21. новембар — Крајем месеца једна група бораца Бабичког партизанског одреда, уз помоћ месних активиста, ликвидирала је злогласног четовођу Милорада Перовића, из Доњег Коњувца, који је био организовао четничку организацију на терену Пусте Реке и био постављен за четовођу, односно четничког војводу Пусте Реке. Његовим ликвидирањем четнички покрет на терену Пусте Реке био је потпуно уништен.

21. новембар — Извршен је други напад на Власотинце. Напад су извршила три партизанска одреда — Лесковачки, Бабички и Јабланички. Власотинце је бранио Корвински чет-

нички одред, један жандармеријски вод и бугарска гранична испостава. Напад је изведен са свих страна; број су ликвидирани све непријатељске отпорне тачке у граду, изузев двеју зграда код зграде српског народства, у које се непријатељ повукао и одатле давао жилав отпор. Запаљена је архива, пошта и још неке установе.

22. новембар — Од стране Лесковачког (Кукачићког) партизанског одреда миниран је мост на реци Јабланица код села Ђеновца.

23. новембар — Бабички партизански одред долази на терен Бабичке горе и ствара свој логор у манастиру „Богородица“.

Одмах после доласка на овај терен одред је предузео акцију у циљу разоружавања месних четничких организација на терену Заплања. За десет дана разоружани су сви четници од Ђоњинца до Доњег Душника.

Истовремено одред је формирао помоћне партизанске десетине у свим селима, а велики број сељака пошао је у одред да наставе борбе као активни борци. Иста акција спроведена је и на подручју Поморавља и том приликом ликвидирани су окорели зликовци и издајници као што је деловођа из Мањоловца, председник из Биљанице и др.

До краја новембра извршено је паљење свих окупаторских општина на подручју Заплања и Поморавља: Ђоњевце, Доња Лакошица, Разгојна, Бабичко, Црковница, Јашуња, Орашац, Доњи Душник, Личје, Равна Дубрава, Присјан, Завидница, Ђањинце, Велики Крчимир, Шишава и Орашје. Неке од њих су и два пута паљене, тако да је формално потпуно престало функционисање окупаторског апаратра на овој територији.

У исто време формирани су народнослободилачки одбори у свим набројаним и другим местима, који су функционисали као власт народа.

У највећем броју села народнослободилачки одбори су функционисали непрекидно све до ослобођења, као на пример у Бабичком, чији је председник био Жика Китановић.

27. новембар — Извршен је напад на слободну територију Лесковачког (Кукачићког) партизанског одреда од стране јаке бугарске снаге другог моторизованог пuka, потпомогнуте деловима немачке 717. дивизије. Главни првак напада био је Вучје. Непријатељ је увек успео да овлада Вучјем и прорде до електричне централе. Одред се повукао дубље на ослобођену територију а три дана касније поново се вратио у Вучје.

Бугарски војници запалили су преко 200 зграда, вршили силовања и стрељали незаштићено становништво.

29. новембар — Одржан је збор у селу Лапотинцу, на коме су говорили: Васа Смајевић, Миљија Радовановић, Воја Ристић, Никола Динић и Драгутин Цветковић. — То је био позив на устанак, и збор се завршио највећом готовошћу људи да се све диге на устанак.

30. новембар — Командант одсека из Ниша са бугарским јединицама пали Вучје, због тога што су у њему били припадници Лесковачког (Кукачићког) партизанског одреда.

Новембар — Разоружана је група четника из Чекмина од стране помоћних партизанских де-

сетина из Печењевца, Винарца, Прибоја и Залужње, и том приликом заплењено булашака и један пушкомитраљез „Брно“. Тиме је утицај четника ликвидиран у околини Печењевца. Акција је изведена без жртава, јер је добро припремљена од стране Тихомира Ракића из Печењевца.

Новембар — Формиран је народнослободилачки одбор у Боринцу у присуству Чеде Гиланца и Станимира Николића, од чланова Милисава Јанковића, Стевана Ђикића и Александра Петровића.

Новембар — Формиран је партизански актив у Гајтану. У активу су били: Живојин Ђуровић, Миливоје Божовић, Радивоје Перованић и Миливоје Стефановић, који у то време нису били чланови КПЈ. То су били најбољи активисти и симпатизери окупљени ради објашњавања политике Партије и имали задатак да раде на омасовљењу партизанског покрета и придобијању симpatизера.

Новембар — Формиране су три десетине у Турјану, које су у акцијама учествовале у саставу Оранске партизанске чете и Јабланичког партизанског одреда.

Новембар — Одржан је велики збор у Бучумету, на коме је говорио Чеда Поповић о партизанском покрету и борби против Немачке и четништва.

Новембар — У Мајковцу су формиране две помоћне партизанске десетине, а припадају се Оранској партизанској чети. Десетари су били Слободан Страхић и Милован Ристић.

Новембар — Из Црне Траве одлазе у Бабички партизански одред Сретен Ристић, Сретко и Стратије Аризановић Праћка. Прво је отишао Ристић, затим Аризановић.

Новембар — Формиран је први народнослободилачки одбор у селу Ивању. Чланови овог одбора били су: Душан Станојевић, Драгутин Станковић, Милутин Грујић и Милосан Томић.

Новембар — У Новој Тополи одржано је саветовање Окружног комитета КПЈ коме су присуствовали: Васа Смајевић, Станимир Вељковић Зеле, Миљија Радовановић и Раде Металац. На овом саветовању, поред осталог, одлучено је да се при штабу одреда формирају војни судови. Тако је за рејон Пусте Реке одређен Вуксан Крстић.

Новембар — У селу Вучју формиран је први народнослободилачки одбор, на збору грађана на коме је говорио Светозар Крстић. У одбор су ушли: Тодор Стојановић, Јубомир Станковић, Душан Тодоровић, Вукадин Николић, Јосиф Пешић, Станко Динић, Влада Антић и Јован Станојевић.

На истом збору изабран је и народни суд као посебно тело у који су ушли: Душан Тодоровић, Вукадин Николић и Тодор Стојановић.

Новембар — Воја Ристић, командант Пусторечке партизанске чете, одржао је конференцију у селу Горњем Брестовцу, на којој је говорио о партизанском покрету и борби за ослобођење од окупатора. Истовремено је предложио да се изврши избор народнослободилачког одбора који би вршио функцију власти, одржавао ред и безбедност, прикупљао муницију, храну, одело и обућу за партизанске јединице.

На збору је одмах изабран НОО од 5 одборника, међу којима: Марко Стефано-

вић, Обрад Момчиловић и Милорад Радојичић.

Новембар — Формирај је народноослободилачки одред у Стубли. Чланови одбора били су: Мика Петровић Црни, Мирко Јовановић и Михајло Станковић.

1. децембар — На састанку¹ одржаном у кући Љубисава Грујића, формиран је први актив СКОЈ-а у Ивању. Чланови актива били су: Воја Грујић, Станко Грујић и Богосав Китановић. Актив је формирао Влада Поповић-Чеда Гиланац, а секретар је био Воја Грујић.

3. децембар — Отпочео је напад на слободну територију Пусте Реке и Јабланице. Напад су вршиле немачке снаге из састава 717. дивизије и нишка група састављена од добровољачких и четничких одреда. Главни праца напада био је усмерен на пут Лесковац—Лебане. Слабије непријатељске снаге напале су правци Лесковац—Бањићуша и Мишевице—Војловце.

Пошто се благовремено сазнало за непријатељске припреме, партизанске снаге су затвориле све правце непријатељског наступања и добро организовале читав одбрамбени систем. У жестоким борбама које су трајале од 5 часова изјутра до 5 часова по ноћи, непријатељске снаге су одбијене.

Снаге Јабланичког и Лесковачког (Кукачког) партизанског одреда гониле су затим непријатеља до пред сам Лесковац. У тој борби непријатељ је имао 50 мрвих и рањених, заробљено је 17 четника. У овој борби учествовале су и све помоћне партизанске десетине Пусте Реке и Јабланице.

2. децембар — Борци Бабичког партизанског одреда Добривоје Ђеранић и Крста Вукићевић, са још једним другом, водичем, дошли су у Лесковац са задатком да ликвидирају злославног четничког војводу, попа Слободана Станојевића, али док су се они бријали у берберници препознао их је један четник и јавио Немцима. Борба је трајала цело по подне у опколеној берберници. Ђеранић и Вукићевић су давали жилав отпор и водили рачуна да им сваки испаљени метак из пиштола не оде узалуд. С обзиром да их Немци нису могли да ликвидирају одлучили су да запале берберницу, јер друшчије нису могли да се домогну ових јунака. Наравно, у овој неравној борби, јунаки су пали Ђеранић и Вукићевић док су на непријатељској страни била 3 мртва, међу којима и злогласни немачки тумач Јегер Јохан, звани Жути, и неколико рањених.

Пао је мрак. Зграда је већ догоревала и ватрогасни тенк гасио је пожар. Кроз пламен и дим један партизан се попео на кров суседне „Батине радње“ (и пошто је испуцао сву муницију, головук се бацио са крова на непријатеља и дохватио се у коштац). После четири сата борбе он је погинуо на улици града.

Сутрадан су настале репресалије. Ухапшени су нове стотине родољуба, симпатизера и скоејвача.

3—11. децембар — Извршено је четврто велико групно хапшење у Лесковцу, у току која је трајала осам дана. Непосредни повод хапшења била је погибија три немачка официра и једног тумача у борби са партизанима од 3. децембра.

5—12. децембар — Разоружан је Лужничко-заплањски четнички одред. Бабички партизански одред, који је управо стигао из Јабланице,

извршио је на подручју Бабичке горе и Заплања напад на Лужничко-заплањски четнички одред војводе Губеровића, који је био запосео сва већа места у Заплању. У овом нападу шео четнички одред је разоружан. Заплењена су 4 пушкомитраљеза, 160 пушака и већа количина муниције и друге ратне опреме.

Одред је у ове дане обишао следећа села: Ступници, Орашац, Липовицу, Комарину, Равну Дуброву, Личје, Драговље, Велики и Мали Крчимири, Горњи и Доњи Пријесјан, Штрбовац и друга места. У свим по-менутим селима, после разоружавања четника, одржавани су зборови којима су сељаци масовно присуствовали и показивали пуно симпатије према народноослободилачком покрету.

Децембар — Почетком месеца извршена је реорганизација Бабичког одреда и формирање три чете. Прва чета имала је седиште у манастиру „Богородица“, где се налазио и штаб одреда, и деловала у долини Јужне Мораве; друга чета је деловала на подручју Горњег Заплања и око Власотинца, са седиштем у Јарсенову; трећа чета, са седиштем у Великом Крчимиру, деловала је на терену Доњег Заплања.

Децембар — Средином месеца дошло је до борбе између четника, којих је било око 500, и три десетине Јабланичког партизанског одреда и 4 десетине гајтанске чете на Вртопу, засеоку Гајтана. Партизанске снаге су успеле да разбију четнике у овим борбама. Велику улогу су одиграле помоћне партизанске десетине, које су биле организоване по селима.

11. децембар — Непријатељ је вршио масовно стрељање у Араповој долини код Лесковаца, као одмазду за погинуле Немце у борби са Вукићевићем и Ђеранићем. Стрељано је 500 невиних лица.

14. децембар — Немци су поново заузели Лебане, али је територија Јабланице и Пусте Реке остала у рукама партизанских јединица.

14. децембар — Формиран је народноослободилачки одбор у Бублици са председником Драгутином Јовановићем и секретаром Драгутином Гроздановићем, а чланови одбора били су: Веља Јовановић, Милица Јовановић, Милисав Јовановић, Властимир Тодоровић и Чеда Јовановић.

Децембар — У Границама је одржао збор Воја Ристић, командант Пусторечке партизанске чете, на коме је говорио о борби противу окупатора и домаћих издајника и потреби да се формира народноослободилачки одбор, као права народна власт. Предлог је одмах прихваћен и у одбор изабрани: Лука Стојановић, Чедомир Стефановић, Рајко Илић и Бранко Илић, који су се одмах прихватили посла око решавања питања која су се пред органе власти у то време постављала.

Децембар — Формиран је народноослободилачи одбор у селу Јарсенову. У одбор су изабрани: Годор Стаменковић, Цветко Ђокић, Драган Митровић и др.

Децембар — Уз помоћ Бабичког партизанског одреда помоћне десетине села Разгојне и Доње Лакошнице спалили су општинску архиву у Разгојни и минирали мост у Разгојни и Топлици, на Јужној Морави.

Децембар — Формиран је народноослободилачки одбор у Ђуковцу од чланова: Мирко Тричковић, Станоје Лазаревић, Сима Лазаревић,

Айтанас Савић, Младен Бицић и Љубомир Стаменковић.

Децембар — Помоћне партизанске десетине из Подрицца, Душановца, Белановца и Петровца разоружале су групу четника у Миланову и том приликом је заробљено 11 четника, 20 пушака и 3 лака митраљеза.

Децембар — Формиран је први народноослободилачки одбор у селу Стубли — код Косанчића. — Чланови одбора били су: Михајло Стојановић, Мирко Трајковић, Никодије Стојановић, Љубисав Цветановић, Милан Костић, Вељко Тасић и Милорад Војиновић.

Истовремено у Стубли је формирана партизанска стража. Командир страже био је Велимир Тасић Зека, а дужност стражара обављали су борци из помоћних партизанских десетина (које су раније формираше), наоружани бомбама и пушкама.

Децембар — Другарице Добрила Стамболић и Нада Адамовић основале су актив (АФЖ) жења, а руковођење је поверено Жики Букумировићу и Родольбу Стаменковићу.

Рад актива био је илегалан. Састанци су се одржавали у кући Виде Наранџић. Чланови актива били су: Живка Стојиљковић, Вида Наранџић, Мира и Анђа Јаков рад се огледао у томе што су прикупљале одећу и обућу за одреде и прорађивале и летке и напредну литературу. Фебруара 1942. год. рад актива је прекинут, јер је полиција похапсила његове чланове.

31. **децембар** — Последњих дана јединице Јабланичког партизанског одреда водиле су жестоке борбе код Лебана с Немцима, недићевцима и четницима. Услед велике надмоћности непријатеља у живој сили и технички партизанске јединице повукле су се у два правца. Једна група од око 1.000 бораца повукла се у правцу Кукавице, а једна у јачини од око 2.000 бораца, повукла се у правцу Радана и Јастрепца.

У овој борби, поред активног састава партизанских јединица, учествовале су и све помоћне чете и десетине са терена Пусте Реке, Јабланице и дела Поречја.

Децембар — Од половине децембра до половине јануара 1942. год. Максим Ковачевић радио је организовању народноослободилачких одбора у Пустој Репци и Јабланици и њиховом повезивању са партизанским одредима и позадинским војно-политичким организацијама.

Децембар — У 1941. години, одмах на почетку организовања НО борбе, у Новом Ђеполу је организован актив који је бринуо о прикупљању оружја, муниције, растројању пропагандног материјала и пропагирању народноослободилачке борбе.

Чланови актива били су: Гојко Драшковић, Алекса Папић, Арса Стојановић Врањанац и Јевта Дамњановић. Ови другови били су уједно и чланови партијске ћелије КПЈ, која је основана пре рата.

Децембар — Партијска организација у Црној Трави формира илегалне партизанске десетине у свим мајдањима (Обрадовци, Јовановци, Тодоровце, Чука и др.). Задатак помоћних десетина је да прикупљају оружје, врше оружане акције и др.

У исто време формирана је прва таква десетина и у Броду — Мајдању Главшине. Ова десетина је значајна по томе што је поред низа других задатака успешно извршавала задатке откривања зачетака издајничког четничког покрета у своме крају.

Децембар — Формиране су помоћне партизанске десетине у Грађаници, Доњем и Горњем Крајинцу, Грајевцу, Јелашићи, Јашуњи, Дрљевцу и Пискупову.

Децембар — Формиран је народноослободилачки одбор у Мајковцу. Чланови одбора били су: Трајко Митић, Лазар Антакасковић, и Петроније Митић. Одбор је на збору формирао Чеда Поповић Гиланац.

Децембар — Формиран је народноослободилачки одбор у Косанчићу. Чланови одбора били су: Џане Лазаревић, Тренча Михајловић и Душко Живковић.

Децембар — Формиран је народноослободилачки одбор у селу Пискупову, Грађаници и Орашцу.

Председник одбора у Пискупову био је Ранђел Стојановић, а чланови:

Јордан Николић, Стојадин Митровић, Сима Ђокић, Никола Митровић, Михајло Николић и Пејча Васић.

Председник одбора у Грађаници био је Душан Стојановић, а чланови:

Ђорђе К. Станковић (погинуо 4. II 1942. год.), Петар Стојковић, Драгољуб Илић и Аврам Милошевић.

Председник одбора у Орашцу био је Пејча Коцић, а чланови:

Будимир Милојковић и Јаков Милојковић.

Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу

Нумизматички материјал, сакупљан у дужем раздобљу на одређеном терену, даје не само занимљиве експонате музеју, већ често пружа и важна обавештења о животу одређеног краја у датом периоду. Ако усто постоје и ближи подаци о провенијенцији новца могућно је добити неке закључке о постанку, трајању и променама у историји појединих локалитета, затим о економским везама и политичко-културној припадности целе области.

Нумизматичка збирка Народног музеја у Лесковцу постоји од 1948 (од оснивања и отварења музеја), а њен инвентар се води од 1952. године. Она обухвата, између остalog, петнаест златника (три македонска, десет византијских и два модерна), затим три драхме Диракиона, четири велике бронзе из локалне ковнице у Виминацијуму, осамдесет примерака византијске бронзе из Царичина и лесковачког краја, један већи налаз византијских скифата (1472 комада) из околине Прокупља, нешто римских денара царског периода, који спадају у најобичније примерке, притом рђаво сачуване, као што је случај и са римском бронзом у овом музеју. Из њеног садржаја, по свом значају за археолошку карту лесковачког терена, треба издвојити поменуте диракционске драхме које представљају један од низа

доказа економске снаге овог илирског града и његових веза са севером и североистоком. Исто тако и примерци колонијалног виминацијског новца (Гордијана III, Филипа I, Требонијана Гала и Етрусциле), чија појава овако јужно, у сferи грчке градске монете, несумњиво сведочи о њиховој вредности и потражњи. Упадљиво је, међутим, потпуно одсуство у овој збирци римског републиканског новца, који би требало очекивати с обзиром на дуготрајне ратне операције у првом веку н.е. око заузимања подручја доцније Мезије. Такође изненађује и недостатак примерака кованих у римско доба по градовима Тракије и Македоније, иако су обе групе поменутих монета бројно заступљене у нумизматичкој колекцији суседног музеја у Нишу. Ништа мање не зачујава и факат да у збирци нема ниједан српски средњевековни новац, мада су у том крају налажене чак и целе оставе истог, као што је случај са оном из села Мало Боњинце (30 km на истоку од Лесковца).

Овај приказ, с обзиром на расположиви простор, ограничава се да опише нумизматички најзанимљивији део збирке Народног музеја у Лесковцу (три македонска и десет византијских златника), где се налази и која inedita.

А) Македонија
Филип II (359-336)

1.

А) Глава Аполона кратке косе, с ловоровим венцом, окренута јудесно.

Р) Двопрег у трку јудесно. Гони га возач у дугој халини, држећи испруженом десном руку штап, а левом јудзе. Под коњима кантарос. Натпис у одсечку:

ΦΙΛΙΠΠΟΥ Непозната ковница.

Sylloge nummorum graecorum, Macedonia, II, Copenhagen 1943, бр. 529.

Статер теж. 8,56 Провенијенција: са локалитета Лусарије, у селу Орашицу код Лесковца. сл. 1 A—R

СЛИКА 1 А

СЛИКА 1 R

Александар III

2.

А) Глава Атине у шлему окренута јудесно.

Р) Нике у ходу јудево, држи левом руку венац, десном стилис. Јево ју пољу

пегаз. Десно вертикалан натпис: **ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣΥ** Кован у Лампсаку, око 315. пре н. е. (постхумни новац).

Syll., бр. 631 var. (примерак из Syll. има AI код десне богињине ноге)
 Статер теж. 8,58 пров.: као и бр. 1. сл. 2 A—R

СЛИКА 2 А

СЛИКА 2 R

3.

А) Глава Атине у шлему окренута јудесно.

Р) Нике у ходу јулео, држи левом руком венац, десном стилис. Натпис: лево

вертикално **ΒΛΣΙΛΕΛΣ** десно вертикално **ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ**, лево у пољу MI,

поред десне богињине ћоге у венцу монограм **ΔΩ**. Кован у Вавилону, пре отрилике 305 (постхумни новац).

Syll., бр. 639 var. (примерак из Syll. има нешто другачији монограм), Статер теж. 8,56 пров: као и број 1 сл. 3 A—R.

СЛИКА 3 А

СЛИКА 3 Р

Б) Византија

Теодосије II (408—450)

А) Голобрађа царева биста окренута лицем, са шлемом, оклопом и шитом, на коме је представљен коњаник како копљем напада лежећег непријатеља. Цар у десној руци држи копље иза главе. Натпис: DN THEODO — SIVS PF AVG.

Р) Цар у војној опреми стоји окренут лицем, у десној руци држи лабарум у левој држи са крстом. Лево у пољу звезда. Натпис: GLOR ORVI—STERRAR. У одсечку TESOB.

J. Sabatier, Description générale des monnaies拜占庭的, I, Paris 1862, стр. 114, бр. 3. Солид теж. 4,47 пров: околина Лесковца сл. 4 A—R.

СЛИКА 4 А

СЛИКА 4 Р

Еудоксија (жена Теодосија II)

5.

А) Царичина биста с дијадемом, окренута ѡдесно. Натпис: AEL EVDΟ-XΙΑ AVG.
Р) Крст у венцу. У одсечку CONOB*.

Sabatier, I, стр. 121, бр. 10 има само тремисис овог типа, док најсличнији семисис (бр. 9) има у венцу Христов монограм. Семисис теж. 2,48 пров.: с локалитета Горње Лусарје у селу Орашцу сл. 5 А—Р

СЛИКА 5 А

СЛИКА 5 Р

Зено (474—491)

6.

А) Голоброда царева биста окренута лицем са шлемом, оклопом и штитом на коме је представљен коњаник како копљем напада лежећег непријатеља. Цар држи у десној руци копље иза главе. Натпис: DN ZENO PERP AVG.

Р) Викторија у хитону и пеплосу корача ѡдесно, у десној руци држи дуг крст. Десно у пољу звезда. Натпис: VICTORI—ΑΑVGGGN. У одсечку CONOB.

Sabatier, I, стр. 138, бр. 1 var. (његов примерак има и пољу и R и звезду). Солид теж. 4,37 пров.: околина Лесковца сл. 6 А—Р.

СЛИКА 6 А

СЛИКА 6 Р

Анастасије (491—518)

7.

А) Голобрађа царева биста окренута удесно са шлемом, оклопом и штитом на коме је представљен коњаник како копљем напада лежећег непријатеља. У десној руци цар држи копље иза главе. Натпис: DN ANASTA—SIVS PP AVG.

В) Крилата Викторија у хитону и пеплосу стоји окренута улево. У десној руци држи штит с монограмским крстом. Лево у пољу звезда. Натпис: VICTORI—AAVGGGH. У одсечку CONOB.

W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the Brit. Museum, I London 1908, стр. 2, број 5. Солид теж. 4,48 пров. као и бр. 6. Сл. 7 A—R

СЛИКА 7 А

СЛИКА 7 В

8.

А) Голобрађа царева биста окренута удесно, с дијадемом, оклопом и палудаментом. Натпис: DN ANASTA—SIVS PP AVG.

В) Викторија у хитону ступа напред, осврћући се улево. У десној руци држи венац, у левој глоб с крстом. Десно у пољу звезда. Натпис: VICTORIA AVGVS-TORVM. У одсечку CONOB.

Sabatier, I, стр. 152, бр. 5 и Wroth, I, стр. 3, бр. 10—15 имају само тримисице тог типа. Семисис теж. 2,47 пров. као и бр. 6. Сл. 8 A—R

СЛИКА 8 А

СЛИКА 8 В

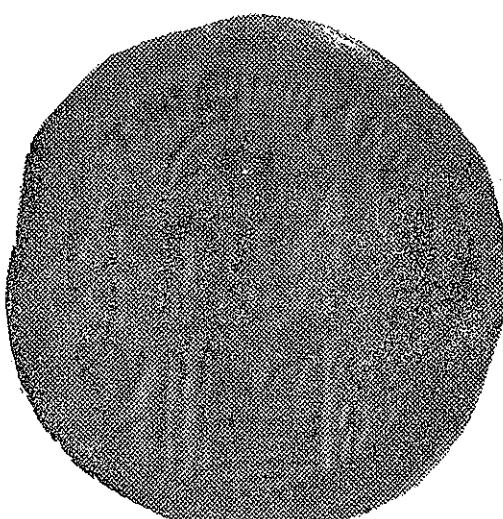
Јустинијан I (527—565)

9.

А) Голобрада царева биста окренута лицем, са шлемом, оклопом и штитом на коме је представљен коњаник како копљем напада лежећег непријатеља. Цар у десној руци држи глоб с крстом. Натпис: DN IVSTINI—ANVS PP AVG.

Б) Викторија у хитону и пеплосу стоји окренута лицем. У десној руци држи дуг крст, који се завршава словом Р, у левој глоб с крстом. Натпис: VICTORI—AAVGGGGA. У исечку CONOB.

Wroth, I, стр. 27, бр. 8. Солид теж. 4,36 пров: као и бр. 6. Сл. 9 A—R

СЛИКА 9 А

СЛИКА 9 R

10.

А) Голобрада царева биста окренута једанако, с оклопом и палудаментом. Натпис: DN IVSTINI — ANVS PPAVG.

Б) Викторија у хитону ступа напред осврнући се улево. У десној руци држи венац, у левој глоб с крстом. Десно у пољу звезда. Натпис: VICTORIA AVGUSTO [RVMI]. У одсечку CO [NOB]. Wroth, I, стр. 28, бр. 22—24. Тремисис теж. 1,40 пров. као бр. 6. Сл. 10 A—R

СЛИКА 10 А

СЛИКА 10 R

11/12.

А) Као код бр. 10.

В) Као код бр. 10, али Викторија ступа једесно. Wroth, I, стр. 28, бр. 22—24
var. Тремисис теж. по 1,40 пров: као бр. 6. Сл. 11 А—R, 12 А—R

СЛИКА 11 А

СЛИКА 11 R

СЛИКА 12 А

СЛИКА 12 R

Фока (602—610)

13.

А) Брадата царева биста, окренута лицем, с крстом кружном и оклопом:
Цар ў десној руци држи глоб с крстом. Десно ў пољу звезда. Натпис: DN FOCAS
PERP AVG.

R) Викторија у хитону и пеплосу стоји окренута лицем. У десној руци држи дуг крст који се завршава Христовим монограмом, у левој глоб. с. крст. Десно у пољу звезда. Натпис: VICTORI — AAVSCHI. У одсечку CONOB. Wroth, I, стр. 163, бр. 17 var. (Његов примерак и на аверсу и на реверсу нема звезде). Солид теж. 4,29 пров.: као бр. 6 сл. 13 A—R. |

СЛИКА 13 А

СЛИКА 13 R

Прилози познавању народног живота у Лесковачкој Морави

У току 1947. и 1948. био сам више пута у околини Лесковца и на тим својим екскурзијама прикупио доста података о народном животу у том крају. Овом приликом износим из те своје грађе само оне податке о народном животу у Лесковачкој Морави, којих нема у иначе исцрпној монографији „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави“ од Драг. М. Ђорђевића (Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд 1958. — у даљем тексту означавано само скраћеницом ДМ.) а које, стицајем прилика, тада нисам дослео да средим и уступим свом пријатељу Д. Ђорђевићу да их он употреби и унесе у своју монографију.

I О пределу и становништву

Становнике Лесковачког поља зову становници из околних брдских села општим именом *Моравци* или *Лесковчани* или *Пољци*. Моравце суседи зову и погрдним именом *Тиквари*. За људе на десној страни Ј. Мораве, који су онима са леве стране *Прекоморавци*, чује се у околини Лесковца да их зову и *Крсшамлије*, по томе што као заклетву употребљавају врло често „крста ми“.

Изненађује да у околини Лесковца, и поред тога што је то знатан индустриски град и што је на тако важној комуникацији као што је моравско-вардарска, владајош увек велика архаичност, иако је било, ипак, знатних промена у народном животу. На првом месту падају у очи велика једноставност и једнообразност културног инвентара у читаву пределу, па и у широј области. Затим, тај инвентар (пољопривредне справе, покућанство, посуђе, алат и др.) веома је сиромашан по броју врста. А кад се узму у обзир обичаји, веровања и погледи на свет, онда се тек најбоље осети како је становништво овога краја по свом животу заиста архаично. У том погледу је

потпуно једнако становништво периферних махала Лесковца и околних села.

Стекао сам утисак да се и 1948., на седамдесет година после ослобођења ових крајева од Турака, осећају разлике које су последица некадашњих аграрних односа тј. има разлика у народном животу између појединих села које се могу објашњавати само тиме да су нека села у турско доба била рајетска (слободна) а нека чивчијска. Тако нпр. у некадашњим чивчијским селима нису се могли развити већи родови; становнициих села су сиромашнији и у имовном и у културном погледу него становници бивших рајетских села.

У самом Лесковцу има преко 1000 муслиманских Цигана. Значајно је да се они међу собом деле на оне који су „од сој“ и на оне који то нису и којима се први ругају да су „црно шкембе“.

II Привреда и технологија

Врапци се лове „у клопку“, „у склопке“ или „у камару“. Клопка (склопке) се праве од две ћерамиде, које се са стране затворе балегом или блатом. Унутра се наспе жита или конопљаног семена. На ивицу једне ћерамиде ослони се дебљим крајем дрвце са три ракље („чаталке“), па се на тај дебљи крај стави усправно друго мање дрвце, мамац („м'мац“), којим се подупира друга ћерамида. За та дрвца је најбоље употребити дреновину. Чим птица уђе у клопку и додирне се ракљи, дрвца се помере и горња ћерамида поклопи потпуно доњу, а тиме и птицу. Лов „у камару“ се врши овако: врапци се зими радо зајлаче у сламу, па се онда граном од лисника удара по слами, те се тако убије по неки врабац у слами. Врапци се суше да би се њиховим месом омирисали на Божић па да би били лаки као врапци.

По једном саопштењу, у многим кућама под планином Кукавицом (Букова Глава

и др.) држе птице певачице, најчешће ко са. Лове их помоћу нарочите спрave која се зове „калан“ и која се поставља уз кавез. Кавези су од врбова прућа.

Неколико стотина српских и циганских породица у Лесковцу живи од ужарства. Ти лесковачки ужари се обично зову „салерима“, и читав један крај Лесковца се зове Салерска мала. Назив „салер“ (од нем. Seiler — ужар) одомаћио се, како изгледа, доста давно а у вези с променама у начину рада које су извршени под немачким утицајем.

Раније су лесковачки ужари радили за рачун појединих трговаца, који су им давали потребну сировину а преузимали израђену робу и плаћали само за рад. Ужари су радили под рђавим условима. Сада (1948) само још појединци раде приватно, а већина ужара је организована у задругу. Задруга је 1948, имала око 300 чланова а 500 радника. Занат је веома модернизован: ћема уопште више дрвених него су само гвоздени точкови и др.

Ужарски производи се од старине извозе надалеко изван Лесковца. Раније је лесковачка ужарија извозена у Пожегу, Ужице, Косјериће, Ариље, Ивањицу, и др. места у Србији а много се извозила и у Бугарску. У самомом граду је био и нарочити ужарски трг.

Врло је занимљиво како су Лесковчани поступили као посредници у прекошиљу производа из једног краја Србије у други. Тако су они, продајући ужарију у крајевима око Т. Ужица, Пожеге и др., куповали у тим крајевима у великим количинама чарапе, па те чарапе носили на продају у Београд, Сmederevo и др. Најбоље и најкупље су биле крагујевачке чарапе.

У селу Вучју је израђен алат за лесковачке ужаре, затим разне друге дрвodeljske израђевине (разбоји, столице итд.). Брда за разбој се израђују такође у Вучју, али та нису тако добра као она што их купују од брдара из Босне.

Особитост је дечји разбој, који служи као дечја играчка у Лесковцу и околнини, па и у Врању. Јзе се обична ћерамида, па се око ње, по средини, обавије неколико жица које ће бити „основа“. Потребне су и три танке шипчице. Једна од њих увицу ћерамиде провуче се назире кроз основу; та се шипчица зове „стапка“ и служи за отварање зева. При другој ивици, а испод основе, стоји шипчица која се зове „вратило“. Док се на првом разбоју основа везује за вратило, овде вратило стоји само ради тога да направа боље личи на разбој. Трећа шипка служи као „брдо“, и њом се набија откано. Дужина ткања биће колико је ширина конкавне

стрane ћерамиде. Потка („ут'к“) се намота на мале „цевке“. Ако су те цевке тање или ако је основа јака, онда се оне с потком протињу кроз основу, а ако су дебље, онда се потка провлачи прстима кроз основу. Пошто се отка колико се може, ткање се исече с обе стране и увежу крајеви од основе. То је онда дечја „черга“ за лутку. Или се две такве „струке“ саставе па направи једна већа.

III Пренос добара

Жито се тера у воденицу обично на двоколици, која се може употребити и за друге сличне потребе. Као двоколица служи предња осовина воловских кола, на коју се ставља „колесарка“, а све заједно је онда „колесник“ или „колесара“.

IV Кућа

По кућама се сада спава на гвозденим креветима или на дрвеним креветима стварске израде. Кревет од грубих дасака на четири ноге зове се „троњ“ и може се видети (1948) још у понекој кући, негде и по два. Раније су по кућама били само такви кревети, али их није било у свакој кући, па се спавало једноставно на патосу. Троњ је непокретан и на њему може да спава по више лица. И сада се граде такви кревети за употребу по воденицима и код торова: „воденичарски“ и „овчарски троњ“. По даскама се озго стављају рогоже.

У блијој околини Лесковца се троњем назива и слична направа: четири побијена коца држе на себи даску, те то изгледа као сто. На таквом троњу се држи постељина, платно и сл. Или се на две-три цигле стави даска, па се озго по њој слажу халбине и постељина.

Битно је код сваког троња да му је површина одигнута од земље а да стоје на неким ногарима. Ако пастир направи постељу на стаблу, то није троњ него је то „чардак“.

На троњ или кревет се ставља слама-рица испуњена сламом или се једноставно простре слама, па по њој простре нека „черга“ или „поњава“. Чергама се и покривају. Намештена постеља покрива се преко дана тањим „чаршаф“-ом од кудељног платна. И черге су од кудеље.

V Исхрана

Кад се оре, тада деца скупљају по орађу „орашке“ (околина Лесковца и Владотинца) или „орашчиће“ (Заплање) и једу.

Кад се хвали нечији хлеб, кажу: „Није хлеб но орашка“ (Власотинце).

С пролећа деца беру и једу „јагличје“: латичине листове од јагорчевине.

Исто тако с пролећа деца—пастири „мазгасују се“, тј. једу мезгру (мазгу) испод коре букова дрвета.

Једе се и корен од слатке папрати.

Млађа чељад по селима око Лесковца, особито свињари, радо једу буков жир. (Храст је у том крају уопште редак.) Буков жир једу као лешнике, особито кад иду у планину. У селу Буковој Глави — а то се село сматра већ као планина — пеку буков жир и једу као кестен.

Од ораха се цеди уље за јело. Као замена уља или масти употребљавају се семенке од тикве. Семенке се претходно осуше, па се истуку и то се просеје, па се добивено брашно употребљава место уља или масти, па за пуњење паприка и др.

Две су врсте „речеља“. Једна је када се у шири од грожђа укувају и зрна грожђа и зелени патлиџани. Друга је врста када се у шири укувају кришке од тикве („печенке“), претходно потопљене у креч.

У невољи, кад нема од чега другог, прави се ракија од јечма или од хлеба.

И сада (1948) се спровља, с пролећа, „буза“ од кукурузног брашна, просејаног на свилено сито. Буза се троши као смок, уз хлеб, за време великог (ускршњег) поста.

Међу мушкарцима је веома у обичају пушење дувана. Раније су лесковачки лончари правила и продавали луле, а и трговци су добављали луле из Панчева.

VI Ношња

Некада су мушкарци носили на глави црне капе плетене од вуне (ДБ 128). Пок. Василије Поповић, прота из Лебана, казивао је свом сину Душану, учитељу у Лесковцу, да су те плетене капе, које су носене и у Јабланици, из доба цара Душана. Првобитно, такве капе су носили и млади људи, а у последње време само старци. Изобичајене су, пошто су већ почеле да служе за подсмех.

Женске обавијају доњи део тела „футаром“ или „вутарком“ (ДБ 137). Ивице вутарке дођу спреда и покрију се прегачом, тако да изгледа да жена носи сукњу. Вутарке су вунене и пругасте, али уопште превлађује црвена боја, особито код млађих жена, а у старијих тамна боја. Сада (1948) су већ честе вутарке које су сасвим састављене, као сукње. У празничне дане девојке носе вутарку „сићевку“ од белог платна а поткићену срмом, чипком, гајта-

ном и шљокицама. Та вутарка је кратка. Носи се од око 1940.

Обично жена носи до тела једну ста-ру поцепену а по њој једну бољу вутарку. Неке носе по неколико вутарки. У том случају, до тела је једна памучна, по њој једна пртена, а најгорња мора бити вунена. Кад жена има менструацију онда се испомаже доњом вутарком, коју затисне међу краке.

По кошуљи се носи јелек (ДБ 137. и 145). Носе се јелеци и од атласа, али су бољи од кадифе. Јелек је испуњен памуком. Сада (1948) се носе јелеци који се добављају из Шумадије, али се кроје и шију и у овом крају по том обрасцу. Ако јелек има рукаве, зове се „антерија“.

Веома је у обичају да се жене и радним даном ките цвећем које задевају у косу.

Као део женске ношње може се поменути и „љуљка“ у којој се носи мало дете на леђима или се љуљка веже, па се дете у њој љуља. Љуљка се везује за „катрошке“ (ж. род) или „катарашке“, обично од три косо постављене и врховима састављене мотке (пирамида), али има и друкчијих типова, нпр. једно крстasto дрво забодено укосо у земљу, а са страна два подупирача за краке крста..

VII О животу у браку

(ДБ 478-482)

Ако се у кући налази „шарено“ женско чељаде и кући се не да у стоци и другом чему, онда нека старија жена из куће, носећи мало воде у земљаном суду (паници), пође од куће до куће у селу, и говори: „Моја (наша) Н. курва“ или: „Моја Н. иде сас Н.“ Верију да се на тај начин може вратити благослов у кућу.

Велико је веровање да се младенцима може учинити па да буду полно немоћни и да то чине врачаре помоћу катанца. Врачарима обично иду девојке које пре удаје изгубе девојаштво да би врачаре учиниле да младожења буде „везан“. Постоје и противмере. Кад треба да се младожења „одврже“, бајалица га води на ћуприју. Сврдлом пробуши ћуприју. Младожења се помокри кроз ту рупу, а бајалица обаје, па је излечен! Или: оде се у виноград и скине лико са девет гиџа и то донесе младожењи па да он то руком одвеже. Кад то уради, лико потопи у воду и том водом се измију мало и он и невеста по целом телу и попрскају постельју. Или: узме се револвер преломач (као ловачка пушка) па се откочи и кроз цев се сипа вода. Том водом прескају се мушкарац и постельја.

Или: купи се узапотеци прашак „једи-туци“, који се стави у дуван. Ако је било мађија, оне ће се растурити помоћу тог средства.

Снохаchestва има и данас (1948), а радије га је било више. Један од узрока му биће што се мушкарци жене веома млади, већ од 15 година, а узимају девојке од 18-20 година. И сада је честа појава да свекар на славе, свадбе и др. не иде са женом него са снахом.

Жене које дugo времена буду без деце давијају се на све начине да би дошли у друго стање. Иду уврачарама, лекарима и свештеницима (да им ови читају молитве). Али, као да постоји жеља и као да се помишља да свештана лица треба да послуже као брачни помоћници: поп је здрав и он има децу, а уз то он је обавезан да не казује тајну.

VIII Задруга и род

И данас (1947) има задруга (ДБ, 157. и д.). У селу Печењевцу су ми овако ојртали услове за одржавање задруга: људи се свађају кад немају имања, а кад имају, сви су задовољни, тј. сиромаштво је узрок деобама и нестајању задруге као установе.

Чим човек у кући остари, он иде за овцама и око њега се искупљају деца-чобани. Старац их подучава чувању стоке и разним вештинама: плетењу кошара, прављењу сламних шешира итд.

Год. 1946. поделила се у селу Вучју задруга Михаила Костадиновића, од рода Дининца. Док се нису поделили, поједини чланови су стално бравили на колиби код стоке изван села: зими само мушкарци, а лети и једна жена. Обично је горе био старац Михаило.

У погледу на сродничке односе чланова задруге карактеристична су ова два примера из села Печењевца. Станко Здравковић Дугински и Живко Цветковић Илинскиоженили су се двема сестрама. Они су, дакле, пашенози. Станко нема деце. Око 1927. да имање не би отишло другоме, он се саставио са Живком. Тада су саставили све, па живе (1947) у задрузи. Они су били у ствари обојица дошли на имања својих жена, и то по смрти свога таста а за живота таштина (која је такође већ умрла). Али сваки од њих је имао и свога личног имања, па су и то помешали. — Отац Тасе Шишаков од рода Брејановача оженио се, пре неких 40 година, удовицом која је довела у кућу и сина од првог мужа, Евтимија — Тимча. Кад је Тимча у тој кући одрастао до вјенидбе, а отац га Тасин није био угинио, онда га је сам Та-

са „убратимија“ (пошто је Тасин отац умро). Живели су у заједници још преко 20 година. Поделили су се пред први светски рат као браћа, тј. имање су поделили по пола.

Поједини родови су сразмерно велики и снажни (ДБ, 173. и д.). Тако нпр. највећи род у Печењевцу је (1948) „Дугенска фамилија“ или „Дугенски сој“, Дугенци, којих је тада у селу било 52 и око 10 кућа у граду Лесковцу. Барбешлијска фамилија бројала је тада 35 кућа, Московска 15 итд. Последњи су прозвани Московцима по томе што су сеједном приликом селили у Русију, до Кијева. Род Матинци у Вучју, старином од Тетова, имао је 50 кућа.

Не само да се у роду одржава свест о заједничком пореклу и да се држе правила родовеке егзогамије; него род може да има и заједничког имања, заједничких послова, па и свога старешину.

Сваки род у Печењевцу има свог старешину. Тако нпр. у Дугинској фамилији био је 1948. такав старешина старац Крста Живковић Ђиза (85 год.). Ти прваци управљају заједничком родовском имовином отприлике на начин као домаћини у задругама. Такав првак или старешина се пита за савет и код склапања брака и у свим другим важнијим приликама у појединим кућама. Ако дође до деобе неке задруге у роду, он ће је вршити. Почаст и поштовање су једина награда таквом прваку или старцу. Кад се састану представници поједињих родова у селу, „старци“, њима млађи људи уопште не прилазе. О свечаним скуповима таквоме прваку се најпре љуби рука и сл. Такве старешине родова се сазивају међу собом на договоре о општим сеоским проблемима, обично у праznичне дане.

У Печењевцу се копа камен на местима Ванос, Бела Глава и Селиште. Та места су на сеоској утрини. Али, иако је то утрина, свака „мала“ (род) има свој мајдан: Витков мајдан, Барбешлијски мајдан итд. Мајдани носе имена по родоначетвртницима. У једном таквом мајдану имају права да копају само чланови тог рода: чланови из другог рода могу да копају само по одобрењу рода чији је мајдан. Има „фамилија“ које изумиру у мушкиј лози, и такви родови узимају друге у ортаклук за рад у свом мајдану. Камен се копа с пролећа и с јесени, кад нема других пречих послова. Чланови једног рода заједнички воде камен, заједнички га спуштају и уметре, па га онда деле.

Поједини родови у Печењевцу су имали и своје заједничке забране, па су они издељени, и то тек недавно. Дугинци имају шуму Бели камен, а Баба—Јовкини или

Прдинци Џеварку. Бели камен је био у целини заједничка шума Дугинаца све до пре неколико година (писано 1948), па су је тада поделили, и то на мушке главе. И други су већ поделили своје заједничке шуме. Тако исто и у селима Синковцу, Власу и др. Раније је с тим шумама или забранима поступано овако у Печењевцу: један део забрана би се одредио да служи као гора, а други—ситна шума—за огревно дрво и лисник. У том другом делу опет сваке године, а по турнусу од 10—15 година, одређивано је место на коме ће се те године сећи лисник и дрво за огрев. Државни порез на такве забране плаћали су заједнички и то тако да је цела сума разрезивана по броју глава у роду.

Дугинци су имали и других објекта у заједничкој својини. Сеоска кафана у Печењевцу је била њихова заједничка својина. Године 1936. продали су је заједнички за сеоску школу, да је не би делили, а новац су поделили на главе. Уговор о продаји потписало је око 40 људи, а у име „фамилије“ проговоре су водила само двојица. Пруд крај Мораве је и данас (1948) њихово заједничко имање. Некада су они тај Пруд купили од Турчина. Првобитно свака је кућа имала свој издвојен део. Међутим, Морава је то покварила: река плави Пруд и често се мења његова површина. Стога су Дугинци помешали породичне парцеле и претворили Пруд у заједничко родовско имање. Један део Пруда је под испашом, и ту испашу користе сви Дугинци заједнички. Други део Пруда се обрађује и засејава. Тада који се оре распореди се на поједине породице и та подела вреди све док Морава не поплави и поремети поделу, па се онда врши подела понова. Има и тога да се имућнији домаћини у роду одричу својих делова у Пруду у корист сиромашних.

Раније је било много родовских (зажедничких) воденица. Сада их је мање, јер модерни млинови с машинским погоном уопште истишкују воденице. Кападинци у селу Дупљану (око 15 кућа, 1948) имају заједничку родовску воденицу. Тако исто и Тутунпорци у селу Чекмину имају заједничку воденицу на реци Јабланици.

Кад су задушнице, у селу Печењевцу се постављају софре на путу испод цркве. У челу буду Дугинци, ниже њих Барбешлије, па онда Виткови и др. Свака жена, односно кућа, износи понаособ јело и пиће, па се поређају у два реда, једна према другој, па онда деле међу собом и другима.

У Печењевцу свака кућа има свој „поменик“ (читуљу), у који се уписују сви који умру у тој кући. Одиве се не упи-

сују. И у Турековцу готово свака кућа има свој „поменик“. Али, три куће Ракиних имају један заједнички „поменик“. Другде опет има и тога да укућани казују усмено имена мртвих, кад се чини какав помен.

На сеоској утрини у брду изнад Вучја подижу се сточарске колибе. Где је неко подигао колибу једне године, ту до године може подићи други. Али, правило је да чланови једног рода могу да подигну само једну колибу. Тако нпр. у селу су три куће Дининаца, али имају једну колибу и не смеју их правити више.

Род Матинци (50 кућа) у Вучју, старином од Тетова, све до око 1940. имали су једног истог кума из Лесковца. И, тек после његове смрти, поједине куће су почеле узимати друге кумове.

IX Село

(ДЂ, 175 и д.)

Село Печењевце се дели на три дела: Горњу, Средњу и Доњу малу или Печењевски чивлак. Свака мала има свој „крст“ и сеоску зграду („капелу“, како је зову), где се скupљају о литији. Све три махале приређују литију у исти дан, тј. на други дан Духова

Уз сеоског старешину је бивао по један помоћник. Стари људи су га назвали „протоћер“, а доцније се уобичајило да га зову „биров“.

X Обичаји и веровања

Ускршња јаја (ДЂ, 375—377). О томе сам ја скupио највише података у Печењевцу. Боја за бојадисање јаја спрема се уочи Велике среде. Још те вечери „измести се“, обоји се, једно јаје које се зове „измамак“. То јаје чувају и жене га носе собом кад на Ђурђевдан пођу да беру траве. Остало јаја се бојадишу на Велики четвртак.

За бојадисање се употребљавају: 1) луковина, 2) кукурец, 3) варзило, 4) млечика и 5) куповне анилинске боје.

Помоћу луковине, кукуреца и млечике јаја се боје у жуто. Трава односно љуска од црног лука („раљупка“) се скрува, па се у ту течност потапају кувана јаја да се обојадишу. Ако нема варзила, купује се црвена анилинска боја.

Разни су начини шарања јаја. Један је начин да се на белом јајету изведе најпре шаре помоћу воска: дете „везе“ по јајету на тај начин да шилјато дрвце умаче у растопљен восак па онда преноси на јаје. Други је начин да се руком извије станка

жица од воска па се та жица лепи по јајету, изводећи њом шаре (село Власе).

И у Печењевцу и у другим селима се јаја шарају и на овај начин: на јаје се залипи или се концем увеже лист од детелине или сличан лист од друге траве. Кад се јаје спусти у боју, површина под листом неће се обојити, него ће остати бела, кад се скине лист.

У техници шарања јаја примењује се, као и у Добрину, коров звани бучумика (од стабљика тог корова деца праве штркаљке и свириле, а жене граде калеме). Како су ме у Печењевцу уверавали, јаје се најпре шара воском, па се увије у бучумику (лист) и спусти у варзило, а бучумика има да чува восак да се не креће. Кад се јаје извади из боје и обрише, површина где је био восак биће бела, а површина која је била покривена листом обојена.

Шаре на већ обојеним јајима се изводе помоћу ћезапа (соне киселине).

Ако је кућа у жалости, јаја се не фарбају него се само „помасте“ (бојадишу). Ожалошћени носе на Ускrs јаја у цркву и деле их по једно или двоје присутним.

Да би бојење јаја успело што боље, жеће врачају. Светозар Ђорђевић, учитељ у Печењевцу, родом из истог села, казивао ми је, пред већим бројем присутних сељана, како је његова баба, бојадишући јаја 1922. или 1923. њему као детету говорила овако:

- Беше ли дол код Анови?
- Бех.
- Виде ли Турчина?
- Видох.
- Има ли црвен фес?
- Има.
- Има ли црвен појас?
- Има.
- Виде ли како га заклаше?
- ?!
- И виде ли како потече црвен крв?

Док га је тако питала, стално је мешала јаја у боји да би јаја била тако црвена као што су црвене ствари које је она помињала. По уверавању присутних, тако и сада (1948) раде и говоре старе жене у својим кућама.

Празник св. Игњатија (ДБ, 325). У самом граду Лесковцу био је обичај да иду поворке „предвечни“, и то пошто прође пола ноћи уочи празника св. Игњатија („Игњет“). Дечаци носе икону св. Игњатија или неку другу. Икона се прекрије белим пешкиром. Лупају моткама да им се отворе врати. Кад уђу у кућу, онда чаражу по огњишту односно чаркају око шпорета завеж-

љајем граничица што га носе са собом. Певају текст:

Предвечни роди се последни.
Замучи се божја мајка
Од Игњата до Бадњака,
Па породи божјег сина...

Божја брада (ДБ, 544—545). „Богова брада“ се приређује и када се окопава кукуруз и када се бере виноград. Пошто се оберу виногради, сиромашна деца из града пођу у „бирију“ по виноградима: беру заостале гроздове, јагуриду, као и гроздове који су остављени као „богу брада“.

Смрш и Јогреб (ДБ, 486 и д.). Ради одбране од вампира односно да се мртвац не би повампиро, у Јагличу код Гаџина Хана (Заплање) био је обичај да се мртваци забије ексер у главу или да му се глава засече секиром. А у Лесковцу и близој околини има тога да се мртваци закују руке. У Кукуловцу забију мртваци гвоздени клинац у грбину или и трбух да се не повампира, али то неће свако учинити.

Ако умре дете млађе од четрдесет дана, на гроб му се стави врло једноставан крститић: зацепи се једно дрво и у процеп стави попречно друго, па се то увеже првеним концем и још у то задене босиљак и цвеће каквог има у то доба године. На гроб умрлих близанаца ставе се два таква крста.

Умрлу младу децу сахрањују „под думељ“: ископа се мала рака уз стари гроб (од деде, бабе или другог близског сродника), с леве или с десне стране, где је згодније. Крститић не сме да буде упоредо са старим надгробним спомеником него треба да стоји укосо према њему. Тако малом детету врше се помени на гробу само за онолико времена по смрти колико је живело.

XI Веровања

Кућна змија се не сме убити. Пошто сунце зађе, не убија се никаква змија да не би умро ко из куће. Не сме се убити ни змија која се види с јесени: она је „мрсник“, тј. грешник, јер је тог лета ујела некога, па је земља не прима. И кад су змије на гомили, не треба их убијати: сакупиле су се на договор. Преко њих треба бацити мараму (други веле: ѡердан од венчања). Та ствар онда постаје лековита, па њом бабе лече, односно праве мађије: девојкама дају воду у којој се то спрало да је пију да би их момци волели, да се удају и сл. Верује се да змије излазе из својих зимских скровишта на Благовести, па се тога дана не смеју убијати. Тог се дана не ради због змија.

У једној обућарској радњи у Лесковцу продаване су (1947) „еманлије“, добављене из Ђевђелије, где су израђиване на велико. Има их за коње, волове и овце. На коњској нема записа од хоџе, али шаре на комаду коже имају значај записа. У мањима су записи од хоџе. Иначе, „еманлија“ је у ствари оглица од плавих стаклених зрна.

XII Мере и рабош

Жене по селима се и сада служе аршином као мером за дужину. Зову га и лакат. Праве га саме врло лако и врло једноставно, кад им устреба: на сувој конопљаној стабљици, које имају у изобиљу, од мере три педе (педља) и четири прста и то одломе. Има аршина и од дрвета, на којима је онда обележена подела на мање делове. Један аршин има 8 „гре“-ова, а сваки гре по 2 „урупа“-а. Не разликујући речи „гре“ и „гре(x)“, кад раде с аршином, употребљавају као бројаницу речи: „гре-севап, гре-севап“ (тј. грех и добро дело).

Док су се живи старци у својим млађим годинама служили рабошем за радне потребе, данас (1948) се рабош у околини Лесковца употребљава само још у воденицама. На воденичарском рабошу један урез ножем, тачка, значи један шиник, неисечен прав зарез целом страном рабоша, само „заперен“, је „петица“, а ако је потпуно исечен, прави хлеб, то је „десетка“; тајав кос зарез означава педесет, а два укрштена зареза, „прекрница“, у виду слова x, значе стотину.

XIII Игре

(ДБ,680-687)

Омиљена дечја игра је „цилит“, како у вароши тако и по селима. Цилит је у ствари једноставан лук од савијена сирова дрвета и обичне узице као тетиве. А као стрела служи обична „тутка“, конопљана стабљика, на чији се врх стави гру-

дица од мртвог катрана и у њу уде не трн или гвоздени шиљак. Цилитом се деца играју, али помоћу тих стрела убијају и птице. Приликом гађања лук се држи водоравно. Иначе, видео сам две врсте манипулатије: 1) запета стрела се држи између кажипрста и средњег прста или 2) запета стрела се озго притишиће палцем.

И у овом крају деца праве „пуштаљку“ од зове.

Једно време било је у Лесковцу веома у обичају да деца праве „кајце“ од kostи предњих коњских ногу. И то по две kostи, па се на њих озго стави седиште од дасака. Дечак који седне на њих покреће се помоћу два штапа, у које су забодени гвоздени шиљци. Ти штапови се зову „циде“. Ради изналажења коњских kostи, деца су раскопавала коњске гробове. Такви клизачи су се и такмичили на особит начин: на реци, у леду би избушили руле и такмичили се у прелажењу преко њих.

XIV Предања

У ближој околини Лесковца као да нема предања о Проклетој Јерини: иако сам трагао за њима, нисам наишао на њих. Оно што се о њој зна то је углавном из књига.

У Печењевцу се прича како је „нека жена“ градила Курвингред и водила љубав с неким на Комниги (што се у Добрину приписује Јерини). Људи из Вучја су слушали да други зову Јерининим градом кулу изнад села, коју они приписују Николи Скобаљевићу, а они сами не знају ништа о Јерини. Не само у Вучју, него у читавој околини Лесковца много се прича о Николи Скобаљевићу.

Опште је предање да је Никола био родом из села Вине. Прича се да је нека баба упутила Турке како ће заузети Николин град и да су Турци тај град тукли из трешњевих топова са виса Самарића.

Драг. М. Ђорђевић

Хајдуци Миљко Бојкин из Разгојне и Белота из Црквнице

За разлику од ранијих побуна и устанака, устанак 1841. био је много шире замишљен и знатно боље припремљен. Народ и његови истакнути прваци већ су имали у томе искуства. Тако су народни прваци овог краја и околине поп Ђорђе Стојковић из Лесковца, Коца Мумција и Станко Антоновић Бојација из Власотинца и др. били не само у тесном контакту са народом лесковачког краја, него су још скупљали новац за устанак и врло се често састајали са првацима Заплања и Нишаве. Под изговором да се ради о трговини, ти људи су крстарили по народу наговештавајући скору беспоштедну борбу и обрачун са вековним непријатељем и тлачитељем српског народа. Станко Бојација, трговац стоком, највише је био у народу и највише радио на устанку. Турци су са сумњом гледали на њега и чекали су згодну прилику да га се отарасе. Али он, јашући бесну хаткињу, скоро им је пркосио. Пролазећи кроз Лесковац на путу за Ниш, када је терао често буљуке свиња, или одлазећи у Турековац на сабор о Павловдану ради виђења са људима који су били за устанак, он је просто изазивао месне лесковачке Турке. А они, бесни, говорили су између себе: „Ђолди Бојади, бак, бак!“ („Гледај бре Бојацију!“). У то исто време по Заплању и селима испод Бабичке горе, која се простиру чак до Јужне Мораве према Лесковцу, пролазио је заплањски првак Никола Срндац из Горњег Душника. Он је виђао у Разгојни Миљка Бојкиног и Белоту из Црквнице, људе националце, храбре устаše, готове да устану и да се бију са Турцима. Они не оклевају, него организују чету од око 80 људи која је, изгледа и пре устанка, крстарила по селима с десне стране Мораве и трагала за онима који су зулум народу чинили.

Мислећи да су устанак добро припремили, устаници су дали 3. априла 1841. знак за буну у Лесковцу. Ту буну Арнаути

брзо гуше. Станко Бојација долази код села Ђурлинца на утоку Власине у Мораву и ту води са Турцима борбу. Разбијен, он побегне у Србију. То је било 5. IV. Никола Срндац са Заплањцима такође пролази лоше: био је разбијен од Турака и Арнаута у Првој Кутини 11. IV. Војске су поражене, вођи се разбегли, а Турци и Арнаути су почели са крвавим репресалијама широм лесковачке области.

Иако је од овог најкрвавијег устанка у овом делу Србије прохујало 120 година, врло је занимљиво да и данас постоји живо предање о њему и неким личностима у вези с њим.

ГРОБ СТАНКА БОЈАЦИЈЕ (+ 1853. у Нишу)

Кад сам у пролеће 1960. године био у Разгојни водио сам разговор о Миљку Бојкинином са његовим праунуком Стојадином Дичом Цветковићем, коме је тада било 75 година.

Бојкинци или Бојкин род у Разгојни броји 16 кућа. Пореклом је из Врбница на Косову. По предању, у Врбница су стари Бојкинци живели у задрузи да би се ефикасније одупирали арнаутском зулуму. Три брата, каже Дича, имали су врло лепу сестру. Седморица Арнаута из једне задруге тајно дођу и отму лепу девојку. Браћа су хтела да иду и да се побију са отмичарима, али им сестра поручи да се стрпе и да причекају згодну прилику за освету. Та згода је ускоро дошла. Косидба. Седам Арнаутина косило, напило се и поспало. Сестра онда јавила браћи да је дошао час освете. Браћа су дошла и поклала Арнауте па побегла од крвне освете, напуштајући лепо Косово. Отада се Бојкинци сељакају. Прво су дошли у Суву Реку, где опет од зулума нису дуго остали, него су отишли у Меровце. Из Меровца се одселили у Пусто Шилово више Лебана, а одатле коначно у Разгојну. Када су се јавили господару села, Турчину, он се интересовао откуда и зашто иду овамо па кад је чуо да иду са Косова, запитао их:

„Зашто бре, цанум, дођосте из равно Косово?“

„Од добро се не бега... Бегамо од зулум. Утепамо седам Арнаутина што су нам сестру отели“.

Господар ће онда:

„Ако сте ги потепали. Што су тражили, нашли су и малко гим је“.

У Разгојни Бојкинци вредно раде и први засађују винограде. Десило се, међутим, да су Бојкинци и овде пролили крв. Убили неке људе из Црковнице који су поткрадали њихове винограде. Бојећи се освете, брзо се покупе и крену из села, али их сртне господар који се баш враћао из Цариграда.

„Рајо бре, рајо бре, куде, куде?“

Они му одговорили:

„Натраг, Турчине! Куде знамо тамо ће идемо?“

Пошто је сазнао зашто беже, рекао је:

„Вратите се, цанум, моја глава јамчи за ваше“.

Бојкинци су се вратили и остали до данас у Разгојни.

За време борби за национално ослобођење од Турака, из те фамилије прочуо се храбри и снажни Миљко хајдук — Миљко Бојкински. Тада Миљко је имао три сина: Цветка, Стојана и Цветана. Од Цветка су: Марјан, Мијајло, Јованча и Живко. По том

родослову, Дича је син Марјанов, а праунук Миљков.

По Дичином казивању, кад је букунула буна против Турака у којој је главну реч водио Никола Срндац из Горњег Душника, његов дед Миљко је организовао чету („тајбу“) од 80 људи из села под Бабич-

ПРАУНУК МИЉКА БОЈКИНСКОГ — ДИЧА ЦВЕТАНОВИЋ ИЗ РАЗГОЈНЕ

ком гором и заједно са храбрим Белотом из Црковнице започели су борб је против Турака. Они су се борили код Суповца, на Јанковој клисури, код белотинских лугова и на Црвеној Јабуци, али их је издао Срндац. Он је издао устанак и „растурио тајбу“ због тога што су му Турци одобрили да подигне у Г. Душнику цркву. После неуспешлог устанка, Миљко, Белота и још неколико другова продужило је у хајдучији још читавих 12 година. Миљко је, како саопштава Дича, „бија чапк'н човек... Увати такој у ајдучију, иде у бозгун, чека на путеви и по шуме Турци па ги отима паре и порез“.

О бојевима Дича казује ово:

Тајба у којој је био Миљко, једанпут је била у непосредној близини Ниша, у белотиначким луговима и ту се задржала два дана. Уморни устаници су спавали, а на ватри су били грнци у којима се нешто кувало. Старешина те тајбе такође задре-

мао и сањао како је долетео гавран („гарван“) на грнце и кљуном вадио из њих месо и јео. Иако у сну, старешина се поплаши, тргне и пробуди. Погледа, а оно из Ниша на широком појасу наступала је турска ордија право према луговима. Изненађен, старешина повиче:

„Дизајте се, дружино, изгинумо!“

Устаници су се пробудили, из лугова дали отпор и вратили турску војску у Ниш.

На Суповцу је такође био један окршај. Миљкова дружина је била у неком зајону крај друма и на њу тако натрапа повећа турска војска на челу са пашом. Паша је безбрежно јахао свога кулаша испред војске не надајући се ничем лошем. Кад су Турци били сасвим близу, два добра стрелца, два брата у тајби, решили су да направе изненађење. Један рекао:

„Гледај ти пашу а ја ћу кулашу“.

Плануле су најпре две па затим и остale пушке осветника. Паша се стропоштао са погођеног кулаша, а војска се разбегла.

Борба на Црвеној Јабуци, по Дичином казивању, а и по саопштењу Стојана Марјановића из Црковнице, била је судбоносна по тајбу. Турци су их опколили и разбили, побивши скоро сву дружину. Миљко је остао жив пошто га олово „није било“. Дича каже како су му стари људи причали да Миљка нико није могао да убије, јер је знао тајну како да се сачува од куршума. „Турци пущав на Миљка а олово се забије у антерију. Антерију смо истресе и олово испадне на земљу“. Благодарећи томе, он је остао жив на Црвеној Јабуци и изнео из боја рањенога Белоту. Како је то била ноћ, он се још прикраде логору и једној ватри, где су аскери седели и грејали се, у намери да чује шта они говоре и шта ће још да предузимају. Чучнуо иза грма и слушао где Турци говоре:

„Иншала, иншала, много беше, малко остале“.

Миљко увређен извади пиштолј па испали у огњиште. Прашина се дигне, Турци се поплаше и разбегну куд који.

Једном приликом Миљко отишао у Власотинце да види има ли тамо Турака. Гладан свратио у једну пиљару, купио хлеб и удробио с млеком. Таман је почeo јести, а неки га Власотинчани препознали. Бојећи се да га не одају Турцима, узме ћувеч па идући кроз власотиначке махале онако је из ћувеча јео.

Миљко, као бујан и здрав човек, често је прелазио границу и ишао у Крушевач. Дича каже: „Омркне у Разгојну а ос'mне у Крушевач“. Знао је краћи пут: Прокупље—Кршена цамија—Јанкова клисура—Крушевач. Тамо је, вели, био шегрт („чирак“) код кафације, неког Шурдуловића. Он је имао

само да лејком („ајдуком“) извлачи пиће из бурића и ништа више. Касније, по казивању других из рода Бојкинаца, Миљко је краће време држао сам механу у Крушевцу. Миљко се у Крушевцу и оженио. Шурдуловић му је говорио:

„Мицо бре, доста си се акаја, ајде бре, ожени се“.

Миљко га послуша и ожени се неком девојком Боском која је обукла седам кошуља при поласку за Разгојну. Неки веле, да су Бојкинци прозвани тако по тој Боски. Наиме, нису могли погодити име Боска, него Бојка и тако им остао назив Бојкинци. Миљко је био богат човек, али како га неко „оптужи“ за бозгун код Турака, ови му узму све имање с леве стране Мораве у атару села Разгојнски Чифлук. Када је баш намеравао синовима да повери тајну зашто га олово не бије, изгуби језик и напрасно умре у винограду. Дича вели да је умро при резању винограда, али како на огромној надгробној плочи (коју су дотерали у колима у која су била упрегнута два пара бивола), стоји да је умро августа, неће бити да је било резање него су у питању други виноградарски послови. Тачна година смрти, на жалост, не може бити утврђена, јер је на споменику време избрисало две цифре и то задње. Стоји: „На 18... мц август ден: 21. Миљко Бојкинци“.

9. јуна 1961. године, имао сам прилику да о Белоти, верном другу Миљка хајдука, разговарам са његовим чукунунуком, високим и снажним Стојаном Марјановићем Белотом, кога тако зову у Црковници.

По Белоти хајдуку назван је и род Белотинци који су настањени у махали Ораовица у њеном источном делу, према махали Голема Њива. У Ораовици их је 5 кућа, у Бабичком су 2 куће, а у Јашуњи је 1 кућа. Од те фамилије су и Шумановци, род који живи око записа у средини Ораовице, настали по брату Белотином Шуману. По некима Шуман је био такође један од великих бораца.

По саопштењу Стојана Марјановића, родословље од Белоте до данас изгледа овако: Белота—Стојан—Марјан—Аврам—Стојан (казивач). Стојанов дед Марјан (умро 1919) и отац Аврам (умро 1911) знали су доста о животу и раду Белоте хајдука, али он данас зна понешто како му је причао деда Марјан.

По Стојановом казивању и Белота је био необично снажан и неустрашив јунак и Турке није никако трпео. Не зна тачно да ли је био у тајби са Миљком из Разгојне, али зна како су му стари причали да је Белота имао ове другове из Црковнице. Први је био Станко Лазаровски. Од

те фамилије сада више никог у Црковници нема, али има неких у селу Бријању, у Пустој Реци. Станко је био неустрашив борац. Да би сина припремио за борбу против Турака, још као дете одвео га у Суву планину и тамо га сама оставио три дана да се „кали“. Други хајдук је био неки из СтANOЈИНАЦА (Голема Њива), трећи из Тодоровца (Старо Село), а четврти од Балинаца (Ораовица). Белота је са друговима учествовао и у ослобођењу Београда. Он је наиме са друговима у Београд доспео из села Болеча и то једног пазарног дана. Велики број сељака је тога дана на пазар у Београду дотерао лотре („лојтре“) бајаги ради продаје, али чим се спустила ноћ,

лотре су изvezане и од њих су направљен ступови преко којих пребаце у град храбре војнике Илије Бирчанина. Паша је погинуо и град је ослобођен. Том приликом, Белота је дошао до силних парса, донео их у Црковницу и закопао. Како је изненада погинуо у борби с Турцима на Црвеној Јабуци, паре су остале у земљи. За њима су узлуд многи трагали.

Из тога су доба и шанци више Црковнице код Вирова, и ту се водила битка с Турцима. Једном је толико Турака пало на падини код Вирова да су се непогребени усмрдели. Та падина је због тога и прозвана Смрдан.

Драг. М. Ђорђевић

Рукописни Требник цркве у Медвеђи

Западно од Лесковца, у цркви села Медвеђе, пронађена је рукописна књига — Требник, за коју се досад није знало у нашој библиографији. Књига је у ствари састављена из два дела: првог, рукописног и другог, штампаног. Језик и рукописног и штампаног дела књиге је србљски, па је стога и само дело од интереса за науку.

Ко је аутор рукописне књиге, кад је она настала, где и у којој преписивачкој школи, не може се знати, јер за то нема података, али по мишљењу проф. Мил. С. Филиповића и Светозара Душанића, ова би се књига могла третирати као дело с краја XVI века. На то донекле упућују и језик србуље и водени жигови хартије која је употребљена за рукописни део.

Требник, који по својој садржини није изблиза не личи на требнике који су данас у употреби у цркви, састављен је, као што смо рекли, из рукописног и штампаног дела. Занимљиво је да се први, рукописни, део поклапа са штампаним по броју страница: оба дела имају по 206 страница. Корице су величине 10 x 14 см., листови 9,5 x 13 см., док је величина писаног текста 6,5 x 10 см. На пуним странама рукописа има по 18 редова, а минијатуре су на листу 1а, 21б, 38а и 95а. И рукописни и штампани део србуља повезани су у тврди повез (дрвене корице обложене затворено браон кожом), а да се корице не би отварале, закопчавале су се металном копчом од које на корицама има још један део. На корици књиге у почетку златном су бојом утиснута два библијска дотађаја: Распеће и Ваксрење где су приказане још три жене и копљаник, римски легионар. У целој књизи, како на рукописној тако и штампаној, нема нигде на листовима бројева нити какве друге ознаке. Хартија за рукописни део је прилично дебела, чврста и ребраста. Водени знаци су: круна, V и B, V и лист детелине.

На крају рукописне књиге, или боље у почетку штампаних србуља, на једном слободном листу хартије која није од оне што је употребљена за рукопис, утиснут је један печат у чијој окружини стоји ситно изрезани текст: „ЈЕРЕЈ БОГДАН“. Око гравуре у кругу је исписан текст: „+аз сам его изобрази рукоју својеју“, сл. 1. Податак је, мислим, јасан: печат је лично својом руком изрезао јереј Богдан. Ко је јереј Богдан и да ли је он власник књиге, не може се знати, али је једно извесно: да је он наш до сада непознати гравер. По рукопису око гравуре не изгледа ни у којем случају да је јереј Богдан евентуално преписивач рукописног дела књиге па се зато може једино утврдити да је свештеник Богдан један од гравера за кога до сада нисмо знали.

Што се пак тиче рукописа, можемо слободно рећи да је преписивач и аутор

СЛИКА 1

био човек високе преписивачке вештине и стручности. Слова су гипка и симетрична и врло марљиво и пажљиво слагана тако да се има утисак да је то радила прецизна машина, а не слободна рука човекова. Цео рукопис је једноставан по изради и техници што сведочи да је потекао од једног истог преписивача. У рукописном делу нема бољих или горих текстова, нема разлике у калиграфији, напротив сваки рукопис делује као једна целина која се ретко среће у рукописним књигама код нас. Велика љубав према послу и стрпљење преписивача огледа се у целом овом раду. Сви наслови молитава, молебна, акатиста и канона, исписани су цинобером. Скоро исто тако су сва почетна слова, иницијали, текстова стилизовани и исцртани цинобер бојом. Цинобером су израђена и сва објашњења и упутства на почетку акатиста и молбана, а сами текстови су писани веома свежим и постојаним црним мастилом. Испред акатиста Пресвете Богородице, Ангела хранитеља и св. Николе израђене су дивне вињете са вегетабилном орнаментиком. За вињете коришћене су црна, кестенјаста, цинобер и окер боја. У рукопису се запажају и нека удвајања, као на пример: а и е („прозјебаша“, „јабл'ко благовоное безсјемено зачн'шее“ итд.).

У рукописни део Требника преписивач је унео ове акатисте и молбене: Акадист Пресвете Богородице, Акадист преслаткому Господу нашему Исусу, Акадист иже во свјатих отцу нашему Николају архиепископу мирликијском чудотворцу, Акадист архангелу, Канон св. Ангелу хранитељу, Канон ко свјатому Јовану претечи, Служба посвједневнија, Канон распетију Господа — плач пресвете Богородице, Молитви на с'н градушчим и Молитви утр'ни от сна в'сталиши.

У другом штампаном делу су следећи штампани текстови: В' сјатују и великују соуботоу в'чер, Канон твореније Јована Дамаскина, Чтелије в' параклис светом и славном пророку Илије, Канон молб'н, Житије свете Петке октомврија 14, Житије стего славнаго великомученика и победносница Георгија, Похвала ч'сномому и животворештему крсту, Епистолија Авгара цара послана брзоходцем г'ду Бу нашему ИУХОУ, О отписаније Господа нашега ИУХОУ, послана Ананијем брзоходцем к'авгару цару, в'град ефески, Чјудо о свјетем оубрусе гни (Господним), А се имена господна, А се имена пресветије Богородице, Херувика гр'ческим езиком, Катавасије и словје в'се лјетније, Собор архангела Михаила, ПАМЕТ СТАГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА В ЦАРЕХ СТЕФАНА СЕРБСКАГО, ИЖЕ ВДЕЧАНЕ,

слава гл. 8, Вход пресвјатије Богородице, служба св. Сави освећеном, Сужба светом Николају чудотворцу и свет. муч. Евтро-пија, Авгратија, Евгенија и Ореста, Рођење Господа нашега Исуса Христа (молитва), Благовести (стихире на вечерњи, СТОМУ СИМЕОНУ, ИСТОМУ САВИ КТИТОРОМ С'РПСКИМ/под 25. III по ст. стилу/, Антонију Великом, 17. IV, Светим Јерарсима, Срећенију, Обрезању (слава гл. 8), Богојављење (слава гл. 8), Богојављење (слава на литији, на стиховије, на полијелеј, а затим стихире на хвалитне и катавасија, Св. Вел. муч. Георгију, слава гл. 6. на литији и полијелеј, Недеља светог апостола Томе, Недеља св. Мироносца, Недеља Раслављеног, Недеља слепог, Четвртак 6. недеље после Пасхе, Недеља Педесетница, Свети врховни ап. Петар и Павле, Свети Илија, Преображење, Успеније св. Богородице, Ускокање, 29. VIII. На крају су Богородични ваксрсни 8 гласова и опело по гр'ческому езику где су објашњења штампана црвено а молитве и текстови црно.

Врло је занимљиво да се и у овој рукописној књизи спомињу и српски светитељи из династије Немањића као „ктитори“ а Стеван Дечански особито — као наш „великомученик в'царех“. Помен о празницима у којима се спомињу српски светитељи из лозе Немањића, сведочи о врло развијеном култу у нашем народу што се тиче Немање, св. Саве и Стевана Дечанског. У Требнику нема служби овим светитељима, него само похвала.

Ево похвале српским светитељима Симеону и св. Сави.

„Божест'внаго духа благодјетију, с'бра-ни веселеште се симеона лозу благочестија ублажим.отнејеже рожд чистотни, Сава в'сеосвештени израсте обојуже пјесн'ми по-хвалим.мисленије цркви свјетилники. тро-лическије поборники. ересем низложитељије. светитељем лјепоту.инокија собраније.ниш-тих же утјешеније.в'сакоју добројетелију богатих.иже уханије пријестојеште.апостол-скимимјако достојна и постническими вјенци укращајемиј.кними мол'бој в'з лијем простите миру с'миреније.и душам нашим велију милост“.

У спомен св. Стевана Дечанског, од штампане су три стихире на вечерњу:

I „Днес честноје тр'жество, небеснаа праазднујем мисл'но. зем л'наа к'веселију с'зивајуште. в' памети добл'јаго подвижника. стефана тр'пеливодушнаго. с'и бо в'се изреднији, својем заповједал хранител биизвејесмими и непомилова тлјејушти царствија ради вјечније и блаженије жијни ра-сточи даст убогим...“

II На литији, слава гл. 5.

„Внарочитому ден празника нашега јаже окрест с'зивајушта, благочестиво мудр'не с'високим проповједанијем иглјуште. се иже на земљи страхом цр'ствовавиј и сего ради имја на небесје свободно царствујут. придите царије и сему поревнујте. и поревноваше. послједуште дјеланију. да и подобним вјенцем приобштите се. се мластиње сокровиште прјебогатоје приидјесте страж'душтеј приимите исцеленија. тјелесним бољезнем и душевним страстем. богати и ништи. здрави и немоштни. пришедшe почер'пјете по вјерје прошенија. от ковчега срчаного јако от нетљена источника. в'славу спасу и Богу прославјајуштуому и же тога прослављајуштаго“.

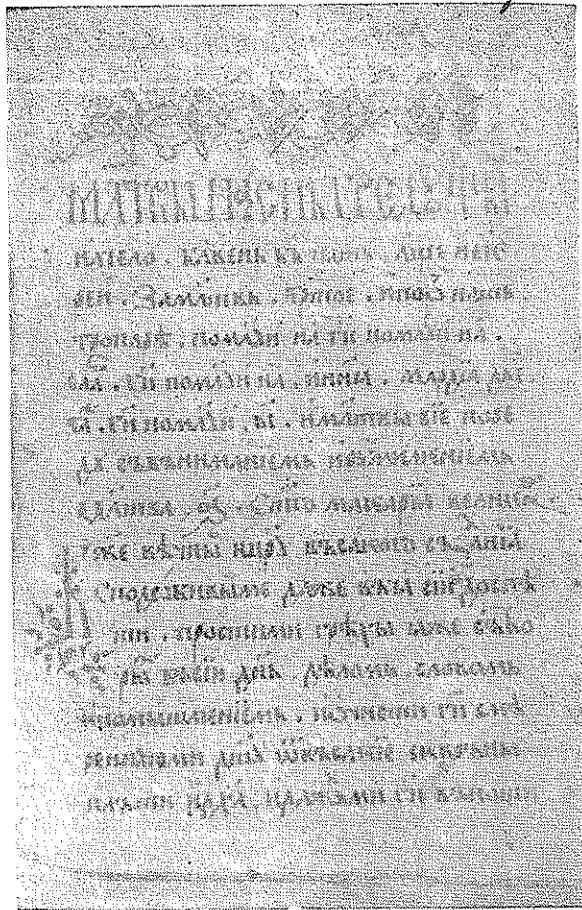
III На стиховно. Слава гл. 3.

„Придјетепреднољубних с'стављеније и лик с'ставим. придјете вјенчајим пјесни вјенцем т'зоименитаго Стефана... до конца прјетрпје взлинијех господина. и нужднују подијем с'мрт руками убист'вними. и к'нему в'зопиим многострадалне...“

У штампаном делу поменути су атрибути пресвете Богородице и Христа. За пресвету Богородицу налазимо ове атрубуте: Купина, Корен, Жезал, Земља сјатаја, Камен, Маслина, Кивот, Престол, Двер, Сион, Мати, Носило, Одар, Свитак, Књига, Пророчица, Царица, несквернаја, Сестра, Облак, Џчи, Обручена, Зреније, Панданаса, Влахернаотиса, Кардиотиса, Епискенса, Кардиовастазјса, Свешта неугасимаја.

Атрибути који се дају И. Христу су: Власт, Сила, Слово, Живот, Милост, Љуби, Мудрост, Пандократор, Параклит, Свет, Трпеза, Пастир, Овче, Камен, Пут, Дом, Риза, Цвјет, Основаније, Глава, Чист, Жених, Хлеб, небесни, Кириос, Заступник, Вожд, Солнце, Атанатос, Аз есам.

Ова рукописна књига је занимљива и по једној рукописној апокрифној молитви која се налази на слободном 56. листу. То је молитва против грознице, заклинательница, слична формулама (басмама) код народних врачара. Њу су свакако читали болесницима калуђери по црквама и манастирима, и то, како нам се чини, суботом. Текст молитве је нечитак, неписмен, испрекидан зато и сама молитва није јасна. Ево тога текста:

ФАКСИМИЛ ТЕКСТА ТРЕБНИКА

„МОЛИТВА О ТРЕСАВИЦЕ
НА ВУКБЛРОАА РРИКСИ И ПИТ НАБУ-
ИГНБЛГАДАРИСЕ ПОС ДНА РЕК ПАК
СУБОТУ В' НАШЕГО ОТЦА ИСАЈИЈА
ИСТАГО ДУХА АГГЕЛ ЗНА ОТГНА НЕ
ИГАИЛ КАЛИСТ ПИШИ НИ... РАБА БО-
ЖЈА ДА НЕ ПРИКОСНЕТ СЕ НА ТРЕ-
САВИЦА МЛИТЕ А ПРЕСВЕТИЈЕ ВЛА-
ДИКИ НАШЕ БОГОРОДИЦЕ СТАГО ГРИ-
ГОРИЈА ЧУДОТВОРЦА АМИН ИС РОДИ
СЕ ХС РАСПЕ СЕ ХС В'СКРСЕ Ч ЕЛО-
ВЕК СПАСЕ ТРЕСАВИЦЕ И ПРОГНА СЕ
ОТ РАБА БОЖИЈА ВО ИМЕ ОТЦА, ИСИ-
НА ИСВЕТАГО ДУХА И СИНА И ПРИ-
СНО ИВ' КОВАМИН“.

Због свега изложеног ова књига је значајна библиографска добит и занимљив материјал за опширнију студију.

Папуџијски занат у Лесковцу

Када са говори о Лесковцу, онда се у првом реду мисли на његову индустрију. Ово место које се налази у доњем току реке Ветернице, а у подножју брда Хисара познато је широм наше земље, баш због веома развијене текстилне индустрије, као „Српски Манчестер“. Зачетак текстилне индустрије Лесковца датира још од 1884. године када су имућни лесковачки трговци у оближњем селу Стројковцу основали прву текстилну „фабрику“, која је у прво време производила искључиво гајтан.

Након неколико десетина година, упоредо са развојем текстилне индустрије, у Лесковцу се јављају и друге индустријске гране као: метална, хемијска, црепарска, ужарска итд. Стога је с правом Лесковац у то доба сматран као најразвијенији индустријски град Србије.

Постоје многи писани подаци о прошлости Лесковца, у којима се помиње Лесковац као град са веома развијеном трговином. У Лесковцу су се одржавали познати панађури које су посешивали трговци многих градова и то не само из Србије, већ и из Босне, Бугарске, Грчке и европске Турске. Тако су преко својих панађура, лесковачки трговци одржавали пословне везе и са градовима ван Србије.

Поред јако развијене индустрије и веома разгранате трговине, Лесковац је познат као центар занатства старе Србије. У време турске окупације и непосредно после ослобођења, у Лесковцу су били заступљени многи занати, тако да се по броју занатлија приближавао Београду који је био далеко многољуднији град.

Из постојећих писмених докумената, који се налазе у Лесковачком архиву, као и из разговора са многим старијим Лесковчанима може се сазнati да су још у време Турака у Лесковцу били заступљени следећи занати: папуџијски, мумџијски, кондурџијски, терзијски, берберски, ковачки, ужарски, чешљарски, бојацијски, дунђерски, калаџијски, абацијски, ћурчијски, мутавџијски, ка-

парски, поткивачки, кожарски и многи други.

После ослобођења од Турака 1878. године многи од ових заната постепено изумиру, али су се појавили нови који су се задржали све до данашњих дана.

Из године у годину Лесковац мења физиономију. На месту приземних, стarih и оронулих дућанчића израстују нове велепне зграде. Чињеница је да се град брзо развија. Али и поред тога у његовом центру, као и на периферији града, сусрећемо се са многим занатима од којих доминантно место заузима папуџијски.

Користим прилику да у првом броју „Гласника“, који издаје лесковачки музеј, изнесем податке о развоју папуџијског заната у Лесковцу. Писаних података о овом занату уопште нема, те је рад искључиво написан на основу података које сам добија од стarih папуџија, а у првом реду од Драгољуба Митића Баје, Драгољуба Ђорђевића, Велимира Гроздановића, Светислава Савића Палојца, Алексе Тасића Шумке, Божидара Митића, Војислава Јовановића и других. Извесне податке и то нарочито оне који се односе на папуџијски еснаф, нашла сам у Градском архиву.

Порекло и развој папуџијског заната

Тачно време постанка папуџијског заната у Лесковцу није лако утврдiti због недостатка писаних података о развоју овог заната. По причању стarih папуџија занат је познат од давнина и њиме су се бавили још и Турци. Многе турске речи у папуџијском алату које су се задржале и до данас као тарагач, мушта, агач-мушта, бебек, дикиш, чекиџег, бичкија, белегија и др., указују на чињеницу да овај занат води порекло са истока и да су га у нашу средину донели и у наслеђе нам га оставили Турци.

Још за време Турака израђивале су се коване као и шивене папуче. Њих су радили, сем папуџија, и обућари-кондурџије.

Један од најстаријих папуција у Лесковцу, Велимир Гроздановић, наводи да су све до 1912. године сродни занати у Лесковцу били уједињени. Тако на пр. папуције су имали права да се баве опанчарским као и обућарским занатом. Шегрти су се у то време налазили у веома тешком положају јер су морали да раде све, тј. радили су поред папучача још и ципеле, јеменије, местве итд. Њихов положај је донекле олакшао када је донет закон о подели заната. Од тада су занатске делатности јасно издиференциране па је сваки занатлија добио тачно одређено подручје своје делатности.

Одмах после другог светског рата папуцијски занат се и даље развија. Удружене занатлије су имале своју банку која је формирала и финансирала набавно-продајну занатску задругу. Набавно-продајна задруга је из својих средстава добављала свак потребан материјал за израду папуче. Тај материјал су користиле папуције које су за рачун задруге израђивале папуче које су продаване и у другим градовима. Задруга, из непознатих разлога, није могла да се одржи, те се после неколико година расформирала, па папуцијски занат почиње постепено да опада.

Тек 1923. године, доласком Јордана Златковића, познатог папуцијског мајстора из Ниша, настаје преокрет у развоју папуцијског заната. Живојин Јовановић — Лесковчанин, први је изучио папуцијски занат у Нишу у коме је тада било неколико папуцијских радионица. С обзиром на то да у Лесковцу није било папуција, а да је потреба за овом врстом обуће била велика, по изученом занату, заједно са Јорданом Златковићем из Ниша, Јовановић оснива прву папуцијску радионицу у Лесковцу. Ову радионицу финансираје Живојин Јовановић, док ју је у сваком погледу водио, као бољи мајстор, Јордан Златковић. Овај период, од 1923. године па надаље, значајан је по томе што папуције од тада раде само шивене, док су обућари и даље израђивали коване папуче. Потребе за шивеним папучама биле су велике, јер су оне лакше и удобније од кованих. Посао првих папуција Златковића и Јовановића нагло је напредовао, тако да су они папуче продавали и на „ангро“. Први папуцијски шегрт у Лесковцу био је Божидар Митић који је ступио на посао у 11. години живота код Живојина Јовановића. Божидар Митић се још увек бави папуцијским занатом и са својим братом Драгољубом Митићем ради у сопственој радионици.

Од 1923. године па надаље, папуцијски занат се налази у сталном успону. Ин-

тересовање за њега је велико. Папуче имају добру прођу, те се отварају нове папуцијске радионице а број мајстора из године у годину расте.

Интересантно је напоменути да се од ослобођења па до данас папуцијски занат све више развија. Док су пре II светског рата постојале 4 папуцијске радионице, данас у нашем граду постоји шест приватних радионица и папуцијска задруга, у којој је запошљено 20 радника, од којих 9 мајстора, 6 калфи и 5 ученика. Одмах по ослобођењу папуцијска задруга је била врло развијена. Неки од калфи, по положеном мајсторском испиту, одвојили су се од задруге и отворили своје приватне радионице. И поред овако великог броја приватних папуцијских радионица опстанак папуција није у питању, јер се шивене папуче навелико траже. Данас лесковачке папуције одржавају трговинске везе скоро са целом Југославијом, јер испоручују своје производе највише болницама, санаторијумима, трговачким предузећима, као и појединим фирмама.

Папуцијска задруга основана је у Лесковац одмах по ослобођењу, тј. 1946. године. Папуције су онда биле у истој задрузи са обућарима. Услед разних неспоразума који су настали у задрузи, након пет година, тј. 1951. године, папуције се одвајају од обућара и оснивају своју задругу. Међутим после расформирања обућарско-папуцијске задруге, обућари су се сасвим распали, тако да ни данас немају своју задругу. Папуције Лесковаца одувек су били солидарни у своме раду, тако да су изузетни случајеви конкуренције и нетрпљивости.

Радионица и алат

Папуцијске радионице старих лесковачких мајстора обично су биле смештене у приземним и неугледним дућанчићима, који су имали само по једно одељење. Испред малених радионица, за време сунчаних дана, могле су се видети у низу поређене ради сушења папуче разних боја и величина.

У самој радионици највидније место заузимали су огромни пањеви са три мале ножице. Уз пањеве су седели на ониским тронојним столицама мајстори, калфе и шегрти. Пањ је увек морао бити од ораховог дрвета, а округлог је облика. Орахово дрво је примењивано за израду пањева јер одолева сталним ударцима чекића и не стварају се унутубљења на њему. Због тога је век његовог трајања веома дуг, тако да још и данас Баја Митић, папуција, употребљава исти пањ који је добавио ка-

да је пре више десетина година своју радионицу формирао. Папуцијски паш је у ствари радни сто папуција. (слика 1)

Папуцијски занат се обавља веома разноврсним, али по конструкцији простим и једноставним алатом. Још од времена Турака па до данас, без обзира на брзи развитак технике, папуцијски алат је остао онакав какав је и некад био. У свакој папуцијској радионици налази се следећи алат: мушта, бичкија, шило, дергер, дикеш, шикалица, тарагач, увал, лапсик, маказе, кљешта и игле. (слика 2)

МУШТА је папуцијски чекић крушкастог облика, а грађен је од жутог месинга.

једним истуреним делом при крају. Обично је дугачак око 12 см. а служи за глачање папуче.

ДИКЕШ је челични нож, правоугаоног облика, дужине око 20 см., при врху је заобљен и добро наоштрен. Служи за обрезивање готових папуче.

ШИКАЛИЦА је дуже дрво облика штапа. Ка крајевима је заобљена. Обично је направљена од шимшировог дрвета, дугачка је око 40 см. Служи за глачање ћона са доње стране.

ТАРАГАЧ је нешто дебље и дуже дрво од шикалице. При врху је мало сужен. Дужине је око 80 см. Употребљава се за

СЛИКА 1

Употребљава се као незаменљиво средство при ковању, чукању и „пеглању лица“. Висок је око 15 см.

БИЧКИЈА је у ствари нож, обично дугачак око 17 см. Бичкија се састоји од мање дрвене дршке у којој је добро углављено проширило и оштро челично сечиво. Служи за обрезивање ћона.

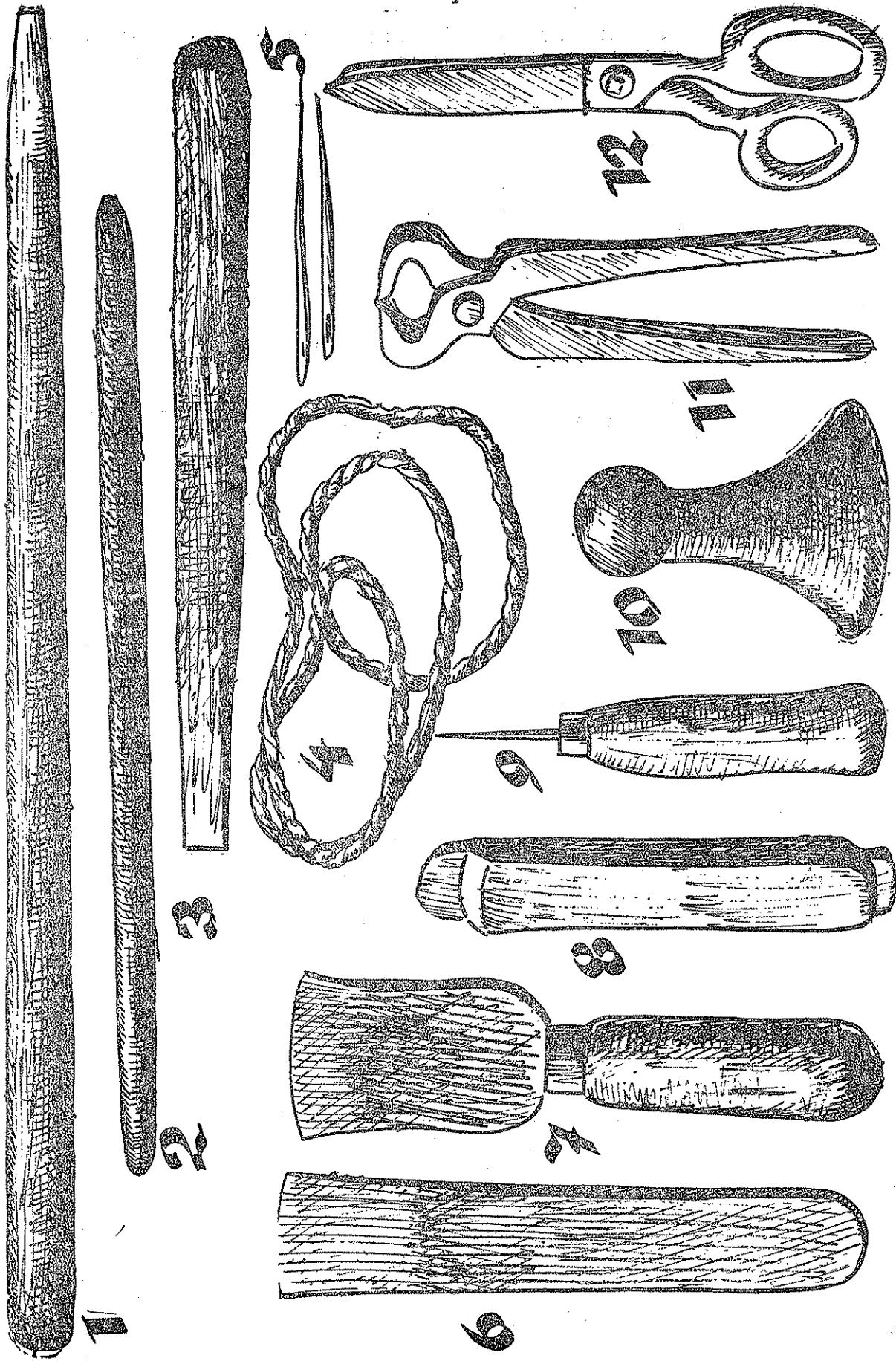
ШИЛО је грађено од дрвене ваљкасте дршке у коју је угрављена челична игла. Шило се употребљава за бушење рулица при шивењу папуче.

ДЕРГЕР је мала дрвена алатка од шимшировог дрвета, правоугаоног облика са

окретање папуче „на лице“, јер се оне шију са наличја.

УВАЛ је грађен од дрвета. Пљоснатог је облика, дужине око 20 см., са благим заобљењем на једном крају. Употребљава се при пуњењу табана.

ЛАПСИК је дупли канап, а у ређим случајевима може бити и кожни касиј. Једним се делом пребације преко колена, а други део се налази испод стопала. Исправљањем ноге мајстора лапсик јако затеже папучу на колену и тиме папучу придржава при раду.

118

Обавезан инвентар сваке папуцијске радионице су, поред маказа, и кљешта и игле разних величина.

Папуцијски алат су у прво време израђивали ножари од којих су га папуције добављали. Он је био ручне израде. Временом, са наглим развитком машинске индустрије, папуцијски алат се почeo израђивати у фабрикама. Тиме он постаје много бољег квалитета и јефтинији, а папуције га добављају преко трговине.

Једини корак у процесу модернизације папуцијског заната представља појава шиваће машине која замењује ручно шивење папуче. Данас се у свим папуцијским радионицама налазе шиваће машине јер је, захваљујући њима, ефекат рада далеко већи.

Материјал за рад

Најважнији материјал који се употребљава при процесу израде папуча је кожа, ћон, јута, свила, сомот, конац, перле, шљокице итд., а зависно од врсте папуча.

За лице папуча узима се овча и козја кожа. Квалитетније врсте папуча израђују се од козје коже, док се од овчје коже праве лошије врсте папуча.

Пре употребе кожа се мора прерадити. Раније се вегетабилним путем кожа штавила помоћу природног штавила — које се добијало од шишарки. Сем шишарки употребљавале су се још разне вегетабилне биљке. Данас се кожа прерађује фабричким путем, применом разних специјално за те сврхе припремљеним хемијским препарата.

Кожу за израду папуча лесковачке папуције набављали су у кожарским радњама као и од табака. Од табака су углавном добијали ситну кожу. Кожа је била у разним бојама, али су се најчешће правиле папуче од црне, жуте и црвене коже. Сем коже лице папуча прављено је од јуте, свиле и сомота. У прво време папуције су за лица папуча узимали јуту, која је значајнија била извезена свиленим или памучним концима разних боја. Орнаменти су били врло раскошни и разноврсни. Углавном су били биљни орнаменти складних боја, те су папуче имале веома леп естетски изглед. Орнаменте на јути обично су везле жене из града. Овај посао одузимао је много времена, а захтевао велико стрпљење, јер израда орнамената захтева врло прецизну руку. Боље врсте папуча имале су лица од сомота или свиле раскошног веза. На лицима су се често по сомоту налазиле перле и шљокице. Поред жена, лица за папуче израђивале су и терзије. Они су их најчешће украшавали срмом. Терзије су папуцијама дosta скupo наплаћивали овај

рад, те су од њих папуције ређе куповали. Папуције су добављале готова лица за папуче и од осуђеника из казненог завода у Нишу. Њихови радови били су најјефтинији, а квалитет на висини. Ручни рад жена и осуђеника временом је замењен машинском производњом, јер је ова била далеко јефтинија. На једном великому комаду било је извезено више истих лица, које су папуције секли по пару. Ови фабрички производи слати су у трговину „на метар“, одакле су их папуције и добављали. Најскупља фабричка лица за папуче била су она која су рађена од женила, тј. на сомоту су штампани разни биљни орнаменти у разним бојама. Најлепше папуче од женила су биле од белог сомота и носиле су их имућније жене у граду. Цена им је била (1924—25. г.) 80 динара, док су друге папуче коштале од 40—50 динара.

Ђон за израду папуча се добијао од крајева говеђе коже. Папуције су га углавном добављали из већих градова Ниша, Београда, Загреба, Куле и Осијека. Ситна кожа која се добијала у Лесковцу од табака, употребљавала се као постава за папуче. Постава је долазила испод лица и давала је извесну чврстину папучама.

Процес рада

За израду папуча неопходно је да се прво припреми сав потребан материјал, који се искроји у одређеним димензијама. Затим се приступа раду. Прво се исеку конци одређене дужине и провлаче се кроз восак. Конци су од конопље, док восак служи да их заштити од воде, као и да би се они лакше провлачили кроз рупице при шивењу. Такође, конци провучени кроз восак, „овоштени“, при раду се не перутају. Често су обојени жутом и црном бојом.

Иако папуче на први поглед изгледају веома просте за израду, потребно је доста времена, знања и умења да се од сировина направи папуча. Израда папуча има следећи ток.

Исече се папир и пол-папир. Папир је дужине стопала, а пол-папир половина стопала. Затим се по величини папира искроји танка овча кожа. Папир и овча кожа, прошивени, дају табан. Испод табана налази се поменути пол-папир. Између табана и ђона „дође“ гленшти克, а папуцијски назив је „швабе“. Гленшти克—„шваба“ је састављен од неколико међусобно улепљених хартија, а ставља се испод превоја ноге да би заштитио папучу од ломљења. Затим се приступа кројењу лица. Ако се папуче праве од коже, онда се кроје лица по мустри, а ако се праве од сомота онда

постоје готове фабричке мустре, које треба само изрезати. Када се тај посао заврши, „оправе“ се (припреме) ђонови. „Оправљен“ ђон и скројено лице се затим шију. Тако састављен ђон са лицем „чини“ олтан. Папуче се помоћу тарагача окрену на лице и ставе на калуп. Тада процес се зове „пешкалушење“. До сада смо имали ђон и лице састављено. Готови табан који је већ припремљен увлачи се заједно са пол-папиром у папучу. Искроји се „каиш“ и сашивен за ђон обавија дрвену пету и „швабу“. Испод штикле стави се парче ђона облика пете и укује се са дрвном штиклом. Дикшом се обрезује ђон. Обрезани ђон се лојем „затрије“ и дергерише (дергером). Овим је ивица папуче лепо изглаждана. Тако добивене папуче стављају се на калуп да се суше. Сушење се врши, ако је сунчано време „на сунцу“, а ако пак сунца нема онда поред пећи. Осушене папуче се глачују шикалицом да би ђон био гладак.

До пре неколико година није се правила разлика између леве и десне папуче, те су оне израђиване на „тек“ калупу. Међутим данас папуче се праве „на пар“ тј. „на чифт“. Дечје папуче се и данас раде на „тек“ калупу.

Врсте папуча

Постоји неколико врста папуча као: мушки, женске и дечје. Приметне разлике међу њима биле су у величини, материјалу, као и у облику штикли. Сем ових папуча постоје и посебне врсте папуча: патика са затвореном петом, тзв. собне папуче. Раније су рађене само равне папуче, а потом и папуче са штиклом. Стари лесковачки папуција Велимир Гроздановић наводи да су се око 1915. године израђивале „сегединске папуче“ са штиклом. Ову врсту папуче примили смо од Мађара и позната је под именом „магиш“.

Штикла је одувек била карактеристична за папуче. Постојале су папуче без штикли, као и са ниским и високим штиклама. Мушки папуче су биле обавезно равне, тј. ниске. Оне су имале длаку у петама. Женске папуче су у већини случајева имале штикле, али их је било и без њих. Женске папуче са штиклом су имале врло интересантан изглед: при врху су биле шире, у средини уже, па се опет ширеле. Прављене су од „наређаног ђона“. Дечје папуче су одувек, до данашњег дана, прављене без штикли, тј. биле су равне.

Данас папуције израђују и тзв. „ортопедске папуче“. Оне имају високу равну штиклу. Ортопедске папуче представљају

нови тип папуча те се због тога много траже. Карактеристика женских папуча је да су често на свом предњем делу имале једнобојну или шарену кићанку од свиле, која је служила као украс.

Што се тиче боје, најчешће су израђиване црне папуче, а током времена израђиване су и жуте, црвене, грао и др.

Организација и особље папуцијског заната

Занатлије Лесковца, подељене по сродности својих заната чиниле су засебан грађански сталеж. Као и све остale занатлије и папуције су имале, и то заједно са обућарима, своју засебну еснафску организацију. Еснафска организација штитила је у свим приликама, у домену својих права и могућности, интересе папуција. Захваљујући тој еснафској организацији све унутрашње размирице и проблеме решавали су на задовољавајући начин. Еснаф је био тај који је штитио папуцијско-обућарски сталеж споља и одржавао хармонију међу својим члановима. Еснаф је имао задатак да испуњава разне обавезе према властима и тиме служио као спона између својих чланова и органа власти.

На челу папуцијско-обућарског еснафа стајао је старешина кога су чланови еснафа сваке године бирали, а који се звао устабаша. За устабашу се бирао најугледнији мајстор. Устабаша је имао велике обавезе према чланству еснафске организације, али и велика права. Он је у свакој прилици представљао еснафску организацију, а својим ауторитетом утицао на повољно решавање разних проблема. Он је сазивао еснафске састанке и њима председавао, водио је рачуна о извршавању одлука еснафске организације, као и односу шегрта, калфи и мајстора.

У прво време постојања папуцијско-обућарског еснафа, после одређеног времена проведеног на занату, шегрти су полагали калфенски испит, а калфе мајсторски у присуству устабаше као најважнијег члана комисије. Мајсторски испит тада састојао се само из практичног дела. Шегрт, који се онда називао чирак, приман је на посао од стране мајстора без икаквог писменог уговора. Усмена сагласност између мајстора и шегртовог родитеља представљала је у неку руку уговор о заснивању радног односа. У вези са тим постојале су једино књижице у којима се уписивало када је шегрт ступио на посао. Те књижице су издате од стране полиције.

Међутим, доцније, приликом ступања шегрта на посао морао је бити склопљен

писмени уговор између родитеља или ста-
роца тј. законитог заступника шегрта и
послодавца — мајстора. Уговор је писан у
трипликату, а морао је бити оверен од
стране удружења занатлија среза Лесковац.
Поједини оригинални примерци уговора који
се још увек налазе у лесковачком архиву
указују да је шегрт био обавезан да про-
веде на изучавању заната 3 године. При-
надлежности је добијао по усменој погодби
заинтересованих странки. Уговори су врло
интересантни за данашње појмове, јер је
код неких мајстора шегрт добијао фруш-
тук, ручак и стан, код других није доби-
јао ништа, док код трећих је добијао по
заслуги коју је сам мајstor одређивао. У-
слов да чирак ступи на посао био је да је
здрав, што потврђује лекарским уверењем.
Уговор је могао и да се поништи уз обо-
стрну сагласност или пак у случају крађе.
Интересантан је један уговор из 1934. го-
дине у коме се мајstor Велимир Грозда-
новић обавезује да ће ученику за време у-
чења заната дати у првој и другој години
— ништа, а у трећој према залагању.

Шегрт је обично прве године обављао
домаће послове у кући мајстора. Он је це-
пао дрва, прао судове, чувао децу и мај-
сторици помагао при спремању ручка. Да-
ужност у радњи му је била да ујутро по-
рани, почисти радњу, донесе воде и „ус-
луша“ мајстора у чаршији. После извесног
времена мајstor му је давао мање послове,
као да суче конач и да шије лакше ствари.
Шегрт је био сасвим потчињен и калфи и
њега је морао да слуша. Шегрти су обично
била деца са села као и деца сиромашних
родитеља из града. Они су ступали на зан-
ат веома рано, од својих 10 — 11 година.
Њихов живот био је веома мукотрпан, јер
су радили од јутра до мрака. Они нису
били у мајсторовој милости и у већини слу-
чајева батине су се примењивале „на сваки
корак“.

После три године проведене на занату
шегрт добија звање „калфић“ и тиме стиче
право на полагање калфенског испита. По
положеном калфенском испиту добија зва-
ње „калфа“. За полагање калфенског ис-
пита калфић се пријављује еснафу. Еснаф
образује комисију, од два до три мајстора
и једног учитеља, пред којом ће се пола-
гати калфенски испит. Да би калфић иза-
шао на испит потребно је: уверење оп-
штинског суда, уверење о старости и уве-
рење да није осуђиван. При полагању кал-
фенског испита од кандидата се тражило
„да чита и пише, да зна четири вида ра-
чуна, као и познавање алата њиховог за-
ната“. То је био теоријски део испита. На
практичном делу испита калфа је требало
да изради „обично једне напуче одређеној

броја“. Калфа је већ овладао занатом и сте-
као способност да сам производи. Из тих
разлога мајstor је калфу плаћао одређеном
месечном припадлежношћу, а чест је
случај био и да калфа ради по акорду.

Када, пак, калфа овлада својим занатом,
онда стиче право на полагање мајсторског
испита. Мајсторски испит се полагао пред
испитном комисијом коју је одређивао па-
пацијско-обућарски еснаф. Чланови испитне
 комисије обично су били: два до три мај-
стора папацијског заната, један судија и
један професор или учитељ. Мајсторски ис-
пит је био свечан дан у животу калфе јер је
тада требало да јавно покаже колико је
овладао својим занатом.

Мајсторски испит се састојао из два
дела: теоријског и практичног. На теориј-
ском делу испита од калфе се тражила о-
сновна писменост тј. да зна да чита и пише,
као и четири рачунске радње. Обично су
постављани задаци из њихове струке. С
обзиром на то да по положеном испиту
калфа има права да отвори своју самосталну
радњу, од њега се тражило и да „одго-
вара на просто вођење књига“, књигу ве-
ресије, као и књигу књижења материјала.
На испиту се тражило да калфа зна све
ондашње законе о радњама, као и остale
законе који се на занатство односе. Калфа
је био обавезан „да зна да мери новчани
систем“ као и закон о таксама, меницама и
слично.

На стручном делу испита, који је за
калфу био далеко лакши, док за испитну
 комисију важнији, од калфе се тражило да
зна све податке о свом влату, као и о ква-
литету материјала који се примењује у па-
пацијском занату. Испит се завршава тиме
што је калфа у присуству испитног одбора
сасвим самостално требало да изради пар
напуча одређеног броја. Он је при томе
морао унапред да обрачуна тачно колико
му је потребно материјала.

По положеном мајсторском испиту
калфа добија тзв. „мајсторско писмо“, које
му још од првог дана на видном месту у-
рамљено стоји на зиду у његовој новоот-
вореној папацијској радионици.

Да би нови мајstor отворио самосталну
радионицу, на коју ће ставити своју фирмку,
морао је да је код надлежних органа „про-
токолише“.

Нови мајstor папацијског заната имао
је сва права као и старији мајstor, само је
био обавезен да поштује старије. Он је та-
кође могао одмах да у својој радионици
„држи“ онолико калфи и шегрта колико
су му финансиска средства дозвољавала.
Било је случајева да један мајstor има на
раду по пет калфи и десет чирака.

Све до увођења закона о радном времену, дневно се радило и по 16 часова, тј. сваки је радио колико је хтео, зависно од разгранатости посла своје радионице. Још у три сата ујутро чирак, који је обично спавао у самој радњи или у некој одаји до ње, припремио би радионицу за рад. Радило се непрекидно све до касно у ноћ уз светлост лојане свеће која је чкиљила поред мајстора. У подне је био мали предах, када су чираци доносили од куће ручак мајстору. Мајстори су обично ручавали у радњи.

Увођењем закона о радном времену ускраћено им је то право, те су били обавезни да отварају радње у 7 часова ујутро, а затварају их у 19 часова. Сем тога нису смели да раде недељом, као и у данима државних празника. Међутим, папуције се овог закона нису придржавали, већ би у затвореним радњама наставили свој рад.

С обзиром на то да је папуцијски занат „сезонски“, лети се много више радило него зими.

Папуције су своје производе износили и на вашаре. Оникске дрвене тезге окитили би папучама свих врста и продавали их. На вашарима су добро пролазили јер су папуче куповале и сељанке, које би их носиле само кад долазе у град у празничне дане. Доцније им је забрањен овај вид трговине и могло се обављати само уз нарочиту дозволу.

Стари Лесковчани сећају се да је лесковачки папуција звани Стамболка, продао папуче тако што би их поређао по неколико пари на прстима руке и тако их носио кроз град. Ово је једини случај продајања папуча ношењем кроз улице града.

Жене папуција, поред обављања својих домаћих послова, имале су и извесну обавезу према радњи. Оне су, нарочито у време великих послова, помагале мајстору при раду. Њихов посао није био стриктно одређен, већ су обављале све ситније радове. Пазарним данима обично су се жене виделе по радњама и помагале мужевима при продаји. Жене су обично радиле када мајстор није имао доволно радне снаге. Радиле су такође и жене сиромашнијих папуција. У случају да мајстор оболи, „мајсторица“ би га замењивала у радњи надгледајући рад калфи и чирака. Било је случајева да после смрти свог мужа жена и даље води радњу на његово име.

У случају мајсторове смрти његову породицу помагао је и еснаф, ако је у питању сиромашнији мајстор. Уставаша би ишао од једног до другог мајстора и сакупљао прилог у новцу у корист породице у-

мрлога. У случају да неки од мајстора про- падне, остали чланови еснафа били су дужни да му притечну у помоћ.

Обичаји папуцијског заната и еснафска слава

Као и код свих заната, тако и код папуција, постојали су обичаји којих су се папуције придржавали.

Шегрт (чирак), као најмлађи члан папуцијске радионице обавезно је о Божићу своме мајстору доносио округао велики колач и три јабуке. Колач је био премазан јајима, а украсаван орнаментима од теста. Орнаменти су били рађени у виду птице или пак листа са гранчицама. Исти обичај је обављан и о ускршњим празницима с тим што су јабуке замењиване куваним шареним јајима. Носиле су се три јабуке и три јаја због тога што се ови празници славе три дана. Мајстор, пак, по доношењу поклона и честитању празника, даривао је свога чирача новцем.

Да би калфа показао своје поштовање и оданост према мајстору, обично га је узимао за старог свата при женидби. Било је и случајева да се калфа ожени мајсторовом ћерком.

Е С Н А Ф С К А С Л А В А. Сваки еснаф је имао неког свеца кога је сматрао својим заштитником и славио га. Занатлије које су прерађивале кожу и уопште радиле са њом, па према томе и папуције, славиле су св. Спиридана. У зиму 25. децембра, увек истог датума, била је папуцијска слава.

Припреме за славу почињале су недељу дана раније. Највећа задужења око организације овог свечаног дана имао је „домаћин славе“. Сваке године је био други домаћин, а бирали су га на његов предлог папуције на годину дана раније. Он би пре славе обишао све папуције у граду и од њих узимао улог за славу. Улог није био тачно одређен, већ је сваки мајстор давао према својим материјалним могућностима. Обично се улагало 10—50 динара. У случају „да не дотекне“ тј. да се скupи мање новца ишто је потребно, домаћин славе би из својих средстава „додавао“.

Уочи саме славе, тј. увече, мајстор би у присуству калфи и чирака запалио свеће на папуцијском пању. Запаљење свеће би затим стављао на сваки алат да горе извесно време. Док свеће горе мајстор би изненада узео „лапсик“ и њиме почeo по радњи да јури шегрте. Шегрти, бежећи испред мајстора, провлачили би се што брже могу испод папуцијског пања. Сматрало се да уколико се брже провуку и занат ће брже да изуче.

Ујутро на дан славе, долази у цркву прво домаћин славе са калфом који носи велики „славски колач“, жито и свећу. Домаћин при томе обавезно даје цркви и око пола литра зејтина који се ставља у кандила. Мајстори обучени у „празничка одела“ после службе дају цркви према својим могућностима свој прилог у новцу.

Папуције би се обично састали у кући домаћина славе или пак у некој кафани. Ту је почињало право славље. Уз обилну трпезу на којој је било печених прасића, колача и разних пића, свештеник би пресекао „славски колач“ на два дела. Један део је узимао домаћин славе, а други се по комадима делио присутнима. Уз звуке циганске музике и песме славило се до дубоко у ноћ. У случају да остане хране и пића, весеље се настављало и у току сутрашњег дана.

По причању лесковачких папуција, папуцијско-обућарски еснаф узео је св. Спиридона за своју славу, јер је он, по предању, први уштавио кожу, њихову основну сировину. Он је први пронашао и кљешта. Прича се да је клешта направио од две „липсане кучје ноге“ које је на средини причврстио дрвеним ексером. Св. Спиридон је радио и шилом, важном папуцијском алатком, и при раду се њиме убо у око тако да је за свога живота био слеп на једно око.

Ови обичаји потичу од најстаријих дана постанка папуцијског заната у Лесковцу и преносећи се са „колена на колено“ задржали су се скоро све до овога рата. Са многим коренитим променама које су настале у послератном друштвеном животу многи обичаји су постепено нестајали, тако да се о њима данас само говори.

Мирослав Лешетицки

Сплет народних песама
из лесковачког краја
за трогласни женски хор

Бавећи се бележењем народних мелодија у Лесковачкој Морави, био сам позван да за Југословенске пионирске игре (од 29. XI 1960. до 29. XI 1961. год), направим нешто из овога краја за дејчи хор и ја сам написао композицију „Сплет песама из лесковачког краја“ за трогласни женски хор.³ Песме народних певача, обухваћене овим сплетом, у основи, задржале су народну мелодику а такође и специфичну српску хармонију, па сматрам да ће овај рад бити прилог изучавању и приказивању нашег богатог и разноврсног народног мелоса.

Andante

mf

Ниш-ну се
тој не-је
из турско
дзвез - - да,
дзвез - - да,
тој не-је
из турско
дзвез - - да
дзвез - - да
ја - но мо - ри низ ведро
ја - но мо - ри но је ро -
ја - но мо - ри у браћу
не - бо
би - ња
и - - де.

Allegretto

о - гре - ја, о - гре - ја - ла сјај - на ме - се - чи, чи - бри - чи - на
о - гре - ја, о - гре - ја - ла два но - ва ду - ћа, ћи - би - ћи - на

Allegretto

сјај - на ме - се - чи - на
два но - ва ду - ћа - на
дон - ке мори дон - ке

де - вој - ке, де - вој - ке и - ри
дом - ке мори дон - ке де - вој - ке и - диси пи - тај

MAJ — KA CI
 Р Р Р Р
 ПИГАЈ МАЈ КА СИ ДА - ВА ЛИ ТЕ - БЕ ЗА МЕ-НЕ

Maj — — KA CI
 " " " "

Andante cantabile

МЕ-НЁ МАЈКА ЗА ПЕКА-РЯ ДА- ВА МЕ-НЁ МАЈКА
 " " " " О-РЯЧА " " " "

МЕ-НЁ МАЈКА

ЗА ПЕ-КА-РЯ ДА- ВА ПЕ-КЯР И-МА ДОС-ТА ЛЕ-БА
 " " О-РЯЧА " " О-РАЦ И-МА ДОС-ТА БО-ЛЮ

ДС-ЛИ НЕ-МА ИШТО МУ ТРЕ-ВА, НЕ-КУ ГА МАЈ-КО ЈА НЕ-
 БИ-КЕ ЛЕ-БА ЗА НАС ДДО-ЈЕ, О-КУ ГА МАЈ-КО ЈА О-

КУ ЈА НЕ-КУ ГА МАЈ-КО ЈА

Andante Tutti I soprani

бре др- вој - че
Вен те да - ла
ле - по-ти - юя

МАЈ - КА те не - ма - - ла
ЗА мр - не бе - ња - - ра
ТВО- је цр- не о - - чи

бре др- вој - че
Вен те да - ла
ле - по-ти - юя

МАЈ - КА те не - ма - - ла
ЗА мр - не бе - ња - - ра
ТВО- је цр- не о - - чи

ни - ти ко - ме
из - го ре - ме

ни - ти ко - ме
тво - ја ле - по

ни - ти ко - ме
ле - по - ти - юя

Allegro бре не лу - ду! мпн-да а - ја - ми јо

Род ро-ди-ла
Под юомс-ди

жу - та
ле - па

ду - юя
мо - ма

Род ро-ди-ла
под юом

ди - ла
се - ди

ду - юя
мо - ма

а - ха, а - ха
" " "

жу - та
ле - па

ду - юя
мо - ма

ја вој ре-ко до-бр-
о - на ме-ни дсъ до -

а - ха

жу - та
ле - па

ду - юя
мо - ма

ја вој ре-ко до-бр-
о - на ме-ни дсъ до -

вр - че
вр - че

а - ха, а - ха
" " "

до - бро -
до ѡ до -

вр - че
вр - че

до - бро вр - че
до ѡ до - вр - че

1

JA не о-до пр- во ве-че а-ха, а-ха пр- во ве- че
но ја о-до дру- го ве-че ве-че дру- го ве- че

Andante

СТА-НИ-КА ми бол- на ле- га- ше
СТА-НИ-КУ ми ни- кој не ве- ру- -- - же

СТА-НИ- КА ми, ту- го бол- на ле- га- ше
СТА-НИ- КУ ми, ту- го ни- кој не ве- ру- -- - же

solo soprano

кој ве-ру-је дом га не - - ма

хор

Тути м о. м.

Koj ve - ru - je tu - go dom ga ne — ma
 Ma —

Allegro
 Po - tam po - tam sto - ja - ne
 ju - cher sam gi ku - pi - la
 Po - tam po - tam oj. Isto - ja - ne
 ju - cher sam gi ku - pi - la
 sto - ja - ne sto - ja - ne ne mi
 ku - pi - la ku - pi - la josh gi
 kash - kaj ne - sam kon - du - re
 ne - sam ne - sam plo - ti - la
 ja - ne ne mi kash - kaj ti ekon - du - re
 lja, josh gi ne - sam ne - sam plo - ti - la
 Andante cantabile
 Sla - vej pi - le ne poj da ho
 ne bu - di mi mo - je da ho
 Sla - vej pi - le ne poj da ho
 ne bu - di mi mo - je da ho

3) САМА САМ ГА УСПАВАЛА
САМА ЂУ ГА ПРОБУДИТИ

Allegro

Sub p

Bр- во Бр- би- чи- це, Бр- бо Бр- би- чи- це, Не ра- сти ви- со- ко
 Бр- бо Бр- бо Бр- бо Бр- чи- це

не ра- сти ви- со- ко Не ра- сту- рај грајуке не ра- сту- рај грајуке
 Не ра сту- рај грајуке грајуке

Грајуке до Мо- раву, Грајуке до Мо- раву Ли- сје до бел Ду- нав
 Sub p

ли- сје до бел Ду- нав

Оснивање, развој и перспективе

Лесковац који лежи на интересантном и важном археолошком терену, о чему нам говоре много бројни археолошки налази и ископине, те многи културно-историјски споменици нађени током времена у његовој непосредној близини, није имао свој за- вичајни музеј до срвештка другог светског рата је- дноставно због неразумевања надлежних у режиму бивше Југославије. Познато је да се тада водила погрешна политика, јер се сматрало да и у овој области треба ствар централизовати, па су тако током деценија сви налази и пронађене драгоцености односни из заочајног краја у централне музеје. Због тога је рад на изучавању народног живота на подручју данашњег среза Лесковац био веома запостављен.

Иако богато остацима старије културе, ово по- дручје сматрано је претежно као област у којој је народни живот изгубио своје особености, па да стога ма какво проучавање не може дати значајне резултате. Ипак је започео са изучавањем околине Лесковаца у области археологије и нумизматике професор историје Анатолије Красовски 1929. год., а на прикупљању етнографске грађе из овога краја радио је Игор Павлов, професор хемије.

Пре рата при лесковачкој гимназији постојала је литерарна дружина „Вуловић“, из које се у школској години 1929/30. издвојило и формирало посебно друштво под називом историјско друштво „Вуловић“. Ово друштво имало је посебан управни и надзорни одбор и своја правила. Основни задатак овога друштва, чији су чланови били ученици виших разреда гимназије у Лесковцу, био је проучавање историјске прошлости нашега града и околине. У том правцу вршена су ископавања и обилажење значајних историјских места као Скобаљић Град, Хисар, Царичин Град, места у селу Разгоjni код црквишта, Глува Падина и др. Стари новац је прикупљан од ученика који су га доносили од својих кућа, од њихових сродника и пријатеља друштва који су свестрано помогали ову акцију ученици. Нумизматичка збирка нарочито је била депо уређена. Друштво је имало и збирку старог оружја: мачева, сабала, шлемова и др., као и керамику, разно посуђе и грнчарију. Ископавања нису обављана тешмјено услед недостатка новчаних средстава и, у првом реду, стручњака. Ископавања су вршили сами ученици виших разреда.

Друштво је радило под надзором и инструкцијама енергичног и предузимљивог наставника историје Анатолија Красовског, који је био и иницијатор за његово оснивање.

Од прикупљених предмета формиран је историјски кабинет. Овим кабинетом руководила је Даница Коларевић, суплент историје.

Кабинет је располагао са 25 зидних слика историјске садржине, три карте (Киперт), а кабинет ћијаког друштва имао је око 300 комада старог новца и 500 илустрованих исечака, а дописница за ис-

торијске албуме. Примао је часопис „Народна ста-рина“, као и друге, мање.

Постојао је и мали пројекциони апарат. (По-даци узети из извештаја Гимназије школске 1929/30. године).

Поред ископавања, друштво је имало за циљ и развијање љубави код ученика према нашој алемљи, упознавање њене историјске прошлости и проширујање знања из области историје. На својим састанцима чланови друштва подносили су реферате историјске садржине, па је одржано и предавање о лицу Светозара Марковића и јелан реферат са темом „О пореклу ратова“, а било је и других тема из ове области. На жалост, подаци нису сачувани.

Друштво се издржавало од чланарине својих чланова, добровољних прилога, као и од прихода добијеног давањем разних привреда и представа. Дат је позоришни комад „Ђидо“ од Јанка Веселиновића, јер је друштво имало и своју дилетантску групу састављену од чланова друштва. Дилетантском групом руководио је професор историје Анатолије Красовски уз помоћ наставника певања Ивана Васиљевића Татаркина који је припремао хорове и музички део, а и сам учествовао у једној представи једном својом козеријом из области рада друштва.

Приредбе су одржаване у великој сали старејшке гимназије, порушене за време окупације, а једна је била приређена у хотелу „Круна“, касније „Костић“.

За смештај нумизматичке, археолошке, збирке оружја и др. при гимназији, друштво је имало своје посебно одељење.

Нумизматичка збирка као и остале за оно време биле су прилично богате, али су уништене за време окупације, јер је у бившој згради гимназије била смештена бугарска окупациона војска, а б. IX 1944. год., бомбардовањем града, потпуно је зграда разорена и том приликом су уништени и остаци ове збирке.

После другог светског рата, у Лесковцу је почела живља активност на изучавању народног живота и прошлости.

Иницијативу за оснивање музеја у Лесковцу дало је Министарство просвете НРС — Одељење за културу и уметност и 27. XI 1946. год. одржан је први састанак иницијативног одбора. Овом првом састанку, поред делегата Министарства просвете НРС — Одељења за културу и уметност, др Миленка Филиповића, професора универзитета, присуствовало је око 20 истакнутих личности из културног и друштвеног живота града, као и пријатеља и љубитеља музеја међу којима и: Љубисав Марковић, повериеник Одељења за просвету, Окружног народног одбора, Велимир Ивановић, референт за народно просветљивање одељења ОНО-а, Душан Поповић, повериеник просветног одсека ГНО-а, Сретен Џинић, школски надзорник у пензији, Стеван Марковић, професор, Атанасије Младеновић, наставник гимна-

зије, Милутин Станковић, инструктор среза Лесковац, Петар Милићевић, суплент, инж. Богдан Јовановић и Аристомен Ристић, уредник „Наше речи“.

Важност оснивања музеја за ово подручје истакао је делегат Министарства просвете др Миленко Филиповић указавши на то да лесковачка ближа и даља околина има пуно историјских споменика и појава који до сада нису проучени, те би музеј као установа омогућио стручњацима да се баве испитивањем историје града и његове околине. Истовремено донета је и одлука да се ставе под заштиту сви културни споменици на подручју бив. Окружног народног одбора, и да се чување и одржавање споменика повери просветним органима народних одбора срезова.

Одређен је делокруг рада, односно подручје тадашњег Окружног одбора и покренuto питање зграде за смештај музеја. Иницијатива за обављање овог послова била је поверена Велимиру Ивановићу, тадашњем референту за народно просвећивање ОНО-а. Такође, стављено му је у надлежност да отпочне са прикупљањем музејског материјала, као и да ступи у контакт са Сергијем Димитријевићем који је имао доста сачуваних ствари које представљају знатну историјску вредност.

Тако је формално и званично иницијативна група, основана будућег нашег Народног музеја, започела свој рад.

Али самим тим музеј још није могао и стварно да проради и да се оформи као научна установа. Првом поплетном и пожртвованом иницијативом одбору за стварање музеја одмах се наметнуo читав низ проблема, које је требало савладати да би се од идеје прешло и на дело. Као прво, одмах се испречило питање зграде за смештај прикупљених предмета. Најпре је прикупљене предмете Веља Ивановић у својству референта за просвету ОНО-а чувао у једном одељењу Одбора, а 1947. год., априла, по расформирању Окружног одбора, постављен је за референта за просвећивање Градског народног одбора у Лесковцу, па је све сабране музејске вредности пренео у зграду овог одбора, где их је чувао и даље прикупљао. Нарвени део музејских предмета поклоно је Сергију Димитријевићу из Лесковаца, тако да су од тог материјала створене: археолошка, етнографска, имузматичка, НОБ, историјска и збирка радничког покрета, као и збирка развоја текстилне индустрије града Лесковаца. Ове збирке су биле база, полазна етапа за оснивање и развој музеја.

За музеј је узета у закуп зграда у власништву масе Боре Димитријевића Пиксле у Улици учитеља Јосифа бр. 8. Ова зграда је балканског типа и зидана је пре 120 и више година. Сада добро служи својој намени. Пре рата, 1936. или 1937. год., власник ове зграде, првоборац пок. Боривоје Димитријевић, приликом спремања комада (пробе су су се одржавале у тој згради), рекао је: „Ова зграда по својој конструкцији може да послужи за смештај музеја“. То се у социјалистичкој Југославији и осварило.

Под руководством Ивана Милутиновића, архитекте из Београда, зграда је 1948. год. адаптирана и рестаурирана за музеј. У ту сврху је утрошено 107.500 динара.

Априла 1948. год., уз сарадњу др Милутина Гараšанина, археолога, Ивана Здравковића и арх. Добриле Милојевић, изложен је музејски материјал у четири просторије: у приземљу десно, у једном одељењу, изложен је материјал НОБ, на спрату у одељењу са западне стране изложен је археолошки материјал, а у једној од просторија са источне стране етнографски материјал. У одељењу на спрату изложен је материјал старог Лесковаца. Све је ово било скромно и са мало предмета. Овако уређен и изложен материјал био је припремљен и музеј је отворен 2. маја 1948. године. Реферате су одржали Веља

Ивановић, Димитрије Кулић, Сергије Димитријевић и Сретен Динић.

Велику заслугу за отварање музеја и његов рад у првим данима има Димитрије Кулић, студент права из Лесковаца, сада председник Окружног суда у Нишу. Његовим несебичним залагањем музеј је убрзо стао на здраве ноге, благодарећи материјалној помоћи за коју се он свестрано заузима. Уз пуну сарадњу Веље Ивановића, каснијег управника музеја, и осталих друштвених радника, постепено су савлађиване све тешкоће и музеј је постављен на здраву основу.

Још одмах при отварању музеја предузете су мере за прикупљање предмета који представљају музејску вредност. Нарочито је успешно прикупљан разбациани материјал из НОБ-е, тако да се одмах морало планирати проширење одељења НОБ-а. Одељење у маленом музеју није могло да прими сви материјал, те се почело трагати за зградом која би одговорила потребама музеја НОБ-е. За ову сврху узета је у закуп зграда Душана Савића—Кутрића у Ул. Радоја Домановића број 11. Зграда је поправљена, јер је била демолирана од бомбардовања 6. IX 1944. год. Градски народни одбор Лесковац дао је из својих средстава за ову сврху дин. 127.000, не рачунајући опрему музеја и др.

Рад у музеју се све више развијао, па се указала потреба за сталним службеником — руководиоцем. Због тога је Веља Ивановић, референт за просвету и културу НОБ града Лесковаца разрешен тешкоти и дана 11. IX 1948. год. постављен за управника музеја.

Убрзо је материјал у одељењу НОБ-е био толико нарастао (око 700 експоната), да се морало приступити оснивању посебног музеја. Одмах су извршene све припреме и музеј је на свечан начин отворен 29. новембра 1948. године, на Дан Републике. Отварање музеја извршио је друг Риста Антонијевић Баја, тадашњи министар пољопривреде у влади НРС. Тога дана када је отворен, прошло је кроз музеј око 3.000 лица.

За кратко време свога постојања, музеј у Лесковцу развио је интензивну активност на свим пољима музејске делатности. За непуну годину дана од оснивања, постигнутi су видни резултати у проучавању преисторијског доба лесковачке котлине. Затим, у 1949. год., предузети су радови на рекогносирању и археолошком упознавању подручја музеја. Екипу су сачињавали Милутин Гараšанин, Јован Ковачевић, асистент из Београда, Веља Ивановић, управник Музеја и Фрања Фелдхамер, учитељ у Стубли (Фрања Фелдхамер као аматер — археолог чинио је велике услуге музеју).

Рекогносиран је терен Пусте Реке закључно са Бреговином. Овом акцијом музеја омогућено је да се идентификује тридесет осам нових преисторијских непознатих локалитета, поред до тада познатих на Хисару и Грачу код Злокућана. Осим тога још 15 локалитета је регистровано и они су новим планом рекогносирања терена у наредном периоду одређени.

Исте године музеј је први пут учествовао на ископавању византијског локалитета — Царичин Град. Од тада пронађени предмети са овог локалитета задржавају се у музеју што раније није био случај.

У току 1950. год. музеј је наставио да ради на употребљавању збирки и уређењу просторија. Збирке су знатно повећане и те године основано је одељење Царичин Град, које је отворено 1. маја 1950. године у част Првог конгреса — саветовања археолога Југославије, које је одржано у Нишкој Бањи, Лесковцу, Царичину Граду и Стубима. Музеј је посетило 120 делегата из целе земље. Они су се нарочито повољно изразили о уређењу музеја. Исте године на згради музеја реконструисана су два оџака која су била порушена.

Рекогносцирањем и ископавањем на Царичином Граду, које се обавља сваке године, налажени су предмети чији се број стално повећава, тако да су у 1951. год. била 773 према 123 предмета колико је било при оснивању. У циљу проучавања ближе и даље околине Лесковца у мају 1952. год. вршена су ископавања у околини Медвеђе и раних бронзаних насеља у Вел. Биљаници и Царичином Граду. Ова ископавања дала су слабе резултате. Ископавање је вршила Драга Гарашанин са асистентима и Вељом Ивановићем, управником Музеја. Поред ових ископавања на локалитетима — Царичином Граду и Малој Грабовници, радило се и на месту зв. Прогон где је откривен богат транспортни материјал. У 1953. год. вршено је и рекогносцирање терена уз Јужну Мораву све до Врања. У ископавању су учествовали др М. Гарашанин, са асистентима, В. Ивановићем, Фрањом Фелдхамером из Манојловца и Љубишом Каписазовићем, студентом историје уметности. Богат и по броју и по вредности материјал пренет је у музеј и регистрован у брошуре „Праисторија лесковачког краја“ М. Гарашанина и Веље Ивановића.

Исте године, 2. август, отворено је Одељење музеја радничког покрета у згради бив. Радничког дома. Ово одељење музеја отворио је, уз велико учешће грађана, Риста Антоновић Баја.

Тога дана су откривене бисте народних хероја Косте Стаменковића и Владе Ђорђевића, Томе Костића и Благоја Николића, истакнутих бораца овога краја.

За прославу десетогодишњице оснивања Јужноморавских бригада, основано је одељење Јужноморавских бригада у одељењу музеја НОБ-е. У Дому ЈНА приказан је географским картама пут Јужноморавских бригада кроз борбу и револуцију 1941—1945. год.

Музеј је узео учешће и у прослави 150-годишњице првог српског устанка. Припремљено је и одељење у просторијама музеја посвећено овој прослави. Изложене су слике устаничког воја, знаменитих личности из првог српског устанка, пет пушака — кремењача, пиштоља кремењача, једна харбија, четири јатагана и једна сабља, а у витринама књиге које говоре о устанку. Одељење је отворено 7. фебруара 1954. год.

У новој години била је приређена и изложба надрилекарства и сујеверја. Материјал за ову изложбу углавном је дао Етнографски музеј у Београду а један део Музеј у Лесковцу. Изложба је отворена у сарадњи са Хигијенским заводом, у кафани „Далмацији“, сада порушену (на том месту изграђена је осмостратница). Изложбу је посетило 9.769 лица. Пренета је у НР Македонију.

Осетно побољшање у раду музеја осетило се када је, сходно нашим социјалистичким принципима, уведено друштвено управљање. Изабран је музејски савет, тело друштвеног управљања. Иако функционише одскора, савет је брзо нашао своје право место и своју садржину рада, што је гаранција за још успешнији, плоднији и квалитетнији рад ове установе.

Први састанак музејског савета одржан је 7. фебруара 1956. године у саставу: Војин Петровић, Драгић Станковић, Драгутин Ђорђевић, Душан Николић, Зоран Кнежевић, Зарије Мильковић, Драгослав Ранисављевић и Велимир Ивановић. На овој седници савет је донео и Статут музеја. Такође савет се упознао са досадашњим радом музеја, и другим проблемима, а додирнуто је и пи-

тање концепције рада Музеја. Са преласком на друштвено управљање, музеј је имао оформљене збирке:

а) Археолошка	—	—	—	2.165 предмета.
Етнографска	—	—	—	512
Нумизматичка	—	—	—	1.426
НОБ	—	—	—	997
Радничког покрета	—	—	—	367
Развој текстилне индустрије	—	—	—	342
			Укупно:	5.802 предмета

б) Број изложених предмета по збиркама:

Археолошка	—	—	—	295 предмета
НОБ	—	—	—	250
Радничког покрета	—	—	—	142
Етнографска	—	—	—	34
Развој текстилне индустрије	—	—	—	42
Историјска	—	—	—	14
Нумизматичка	—	—	—	40
			Укупно:	823 предмета

в) Број предмета по збиркама у депоу.

Археолошка	—	—	—	1.870 предмета
НОБ	—	—	—	741
Радничког покрета	—	—	—	225
Етнографска	—	—	—	337
Развој текстилне индустрије	—	—	—	334
Нумизматичка	—	—	—	1.386
Историјска	—	—	—	12
			Укупно:	4.905 предмета

Све збирке су биле систематски сређене. Инвентарисане су по савременим принципима. Свака збирка је имала свој инвентар, сваки предмет свој инвентарски број. Керамика опрана, сређена по бројевима и локалитетима у сандучићима. Остали предмети из осталих збирки су такође систематски сређени и заштићени од пропадања, јер су смештени у депоу, у кутијама итд.

Вредност археолошке збирке се састоји у томе што представља све локалитетете са територије музеја. Предмети се прибављају ископавањем, поклонима нађених предмета на површини и откупом.

Збирка НОБ је значајна по томе што такође представља наше локалитетете, описује догађаје нашеје краја (четврогодишњу борбу на нашем подручју). Закључено је да се код сакупљања предмета из НОБ-е и поред постигнутог успеха, и даље налазе разбацини предмети по појединим установама и код појединача, значи да се многи предмети из лесковачког краја налазе у Војно-историјском институту, код органа власти, Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Музеју ЈНА, Историјском одељењу СКС и неких масовних организација, да се набројене институције и појединици ташка срца растају од ових предмета и тиме онемогућавају употребљавање ове збирке. Било је покушаја да се овај материјал прикупи у музеј или пак евидентира фотокопијама, али и до данас ово питање није коначно решено.

За Етнографску збирку констатовано је, пошто се имала у виду богата етнографска грађа овог краја, да је прилично оскудна, да су за откуп ових ствари потребна знатна финансијска средства. С обзиром на прилике и околности, наш музеј је завичајни и обухвата садашњу територију среза Лесковац са концепцијом комплексног музеја, што је и одређено чл. 2 Статута. При оснивању музеј је замишљен као стакав и он ради и дела већ пуних 13 година. Бројство материјала: археолошког, етнографског, првобитног, из развоја текстилне индустрије Лесковац,

радничког покрета и НОБ-е у нашем крају захтева да наш музеј буде комплексног типа, јер, с обзиром на њихову научно-просветну делатност, једино такви музеји и погодују унутрашњости. Комплексни музеј не занемарује ни једну музејску дисциплину, што је од велике користи за очување споменика културе свих врста. Посебну, пак, корист у васпитању и помоћи школама у настави имају комплексни музеји, јер пружају могућности за свестрано упознавање родног краја и свих делатности људи свога краја. О питању концентрације рада музеја одржано је једно шире саветовање 22. априла 1956 године у присуству јавних и просветних радника, представника масовних организација, представника друштвених организација и представника научно-просветних установа (по предлогу музејског савета), па је најзад донет закључак да наш музеј ради и даље као комплексни, и "да једино као такав може да одговори својој имену". Донет је закључак да се одељења радничког покрета и НОБ споје на тај начин што би се налазила у једној згради, јер је материјал ова два одељења неразлучни и једини као такав може пружити јасну слику развоја радничког покрета и НОБ лесковачког краја. Закључено је и то да се покуша да се на неки начин етнографска збирка Христифора Чрниловића, професора из Власотица, откупи или, уз његову сагласност, припоји музеју у Лесковцу и тако остане у крају у коме је формирана, даље, да се мозаик у базилици, у доњем граду, на Царичином Граду открије како би се изазвало веће интересовање посетилаца Царичиног Града, да се музејске збирке више користе у настави, предавања држе из свих дисциплина које музеј обрађује и на овај начин заинтересују шире масе за очување споменика културе, да се оформи природњачко одељење, а како музејског материјала има још много код појединача, да се настоји да се откупом или фотокопирањем пренесе у музеј.

Као научно-просветно устачова, Народни музеј од свога формирања има за задатак да прикупља, проучава и сачува културно наследство нашега краја и да га учини доступним нашим људима преко разних изложби (сталне и повремене), предавања, публикација, филмова и на други начин, упознавајући их са тим багатством. Управа музеја организовала је до сада 16 изложби, са темама из наше ближе и даље прошlosti, и издала 12 публикација, не убрајући изложбе организоване у оквиру Недеље музеја.

Ове изложбе су резултат колективног залагања музејских радника. Излагани су предмети везани за локалитеће са подручја Лесковца и у сарадњи са другим музејима и установама Хигијенског завода у Лесковцу, организована је већ поменута изложба о надрилекарству и сујеверу. Материјал за ову изложбу углавном је дао Етнографски музеј у Београду. Изложбе слика жена бораца, жена ударника у социјалистичкој Југославији, путеви Јужноморавских brigada, развоја радничког покрета у предратном периоду и у четврогодишњој борби, слика бораца нашега краја, с песмом упознај свој крај, археолошки и др. предмети излагани су по излозима за време Недеље посвећене музеју. Музеј је омогућио отварање изложбе слика Јована Поповића, Зорана Поповића и Косте Брадића, академског сликара, у одељењу радничког покрета, као и сликарства Ванђела Бадуљија и других.

Из овога произилази да музеју није био циљ само да скупља предмете ради тога да би их чувао и као документе народне културе, него и да их показује као такве. Напротив, сви ти предмети и даље не се чувати и проучавати у музеју, али када устреми послужити као изложбени предмети, као средство помоћу кога ће музеј вршити своју културно-просветну делатност. Према томе, у своме раду музеј не може препустити скупљање предмета: случају или пак стихијности. Музеј има свој програм рада по коме се тачно предвиђа какве ће у њему бити сталне

изложбе и како ће се откуп предмета, односно скупљање, вршити. На тај начин откуп предмета не се подредити постављеном циљу музеја, а у првом реду музејских изложби.

Музеј је почевши од 1950. год. па до 1958. год. издао, као што смо напред рекли, 12 публикација. Покретање ове делатности има за циљ да се заинтересује што већи број научних радника за проучавање лесковачког краја, као и да се пружи могућност најширим народним слојевима овога подручја да упознају свој родни крај. Тако крајем 1950. год. музеј је издао своју прву свеску „Стари Лесковац као просветни и културни центар“, др Срђеје Димитријевић; „Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају“, Лесковац 1951. год., др Срђеје Димитријевић; „Борба с Турцима под Скобаљићем – историја и предање“, 1951. год., др Срђеје Димитријевић; „Споменици културе у Лесковцу и околини“, Лесковац 1952. год., Н. Здравковић, С. Ненадовић, М. Ђорђевић-Љубинковић, Н. Спремо; „Градска привреда старог Лесковаца“, Лесковац 1954. год., др Срђеје Димитријевић; „Лесковачка енциклопедија“, Лесковац 1954. год., др Срђеје Димитријевић; „Лесковац као трговачки и индустриски град“ – економска монографија – Лесковац 1954. год. др Миливоје Петровић; „Стреља – Лесковчани у Првом српском устанку“, Лесковац 1954. године, др Срђеје Димитријевић; „Трагом народне експанзије у Јужном Поморављу“, Лесковац 1955. год., Драгољуб Трајковић; „Пријатељи лесковачког краја“, Лесковац 1958. год. др Милутин Гарашанин, и Веља Ивановић.

У 1958. години, извршен је нови избор Савета Народног музеја. У нови Савет изабрана су следећа лица:

— СТАНКОВИЋ ДРАГИЋ, јавни правобранилац среза;

— ПЕТРОВИЋ ВОЈИН, члан Среског одбора Савеза бораца;

— БАДУЉИ ВАНЂЕЛ, професор осмогодишње школе „ПЕТАР ТАСИЋ“;

— ЈОВИЋ ЈОРДАН, професор Економске школе;

— ЂОРЂЕВИЋ ДРАГУЈИН, свештеник;

— ЦВЕТКОВИЋ СТОЈАДИН, хонорарни наставник осмогодишње школе „ПЕТАР ТАСИЋ“ и

— БАЛИЋ ЉУБОМИР, управник Музеја.

За председника Савета поново је изабран СТАНКОВИЋ ДРАГИЋ.

Управа Музеја је посветила посебну бригу томе да, при његовом аљем изграђивању, Музеј приближи као стручним радницима, тако и самој средини, у којој он постоји и дела. Рад Музеја, сматра управа, не треба ценити само кроз бројке и број купљених предмета и приређених изложби, већ и кроз осталу културно-просветну делатност. У томе смислу треба подржати управе да музеј претвори у институцију научну и васпитног карактера.

Средином августа 1960. године изабран је III по реду музејски савет: ДРАГИЋ СТАНКОВИЋ, јавни правобранилац среза, ВОЈИН ПЕТРОВИЋ, члан Среског одбора Савеза бораца, ДРАГУТИН ЂОРЂЕВИЋ, свештеник, ЈОВАН ПОПОВИЋ, академски сликар, ХРАНИСЛАВ РАКИЋ, професор и РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ, кустос Народног музеја.

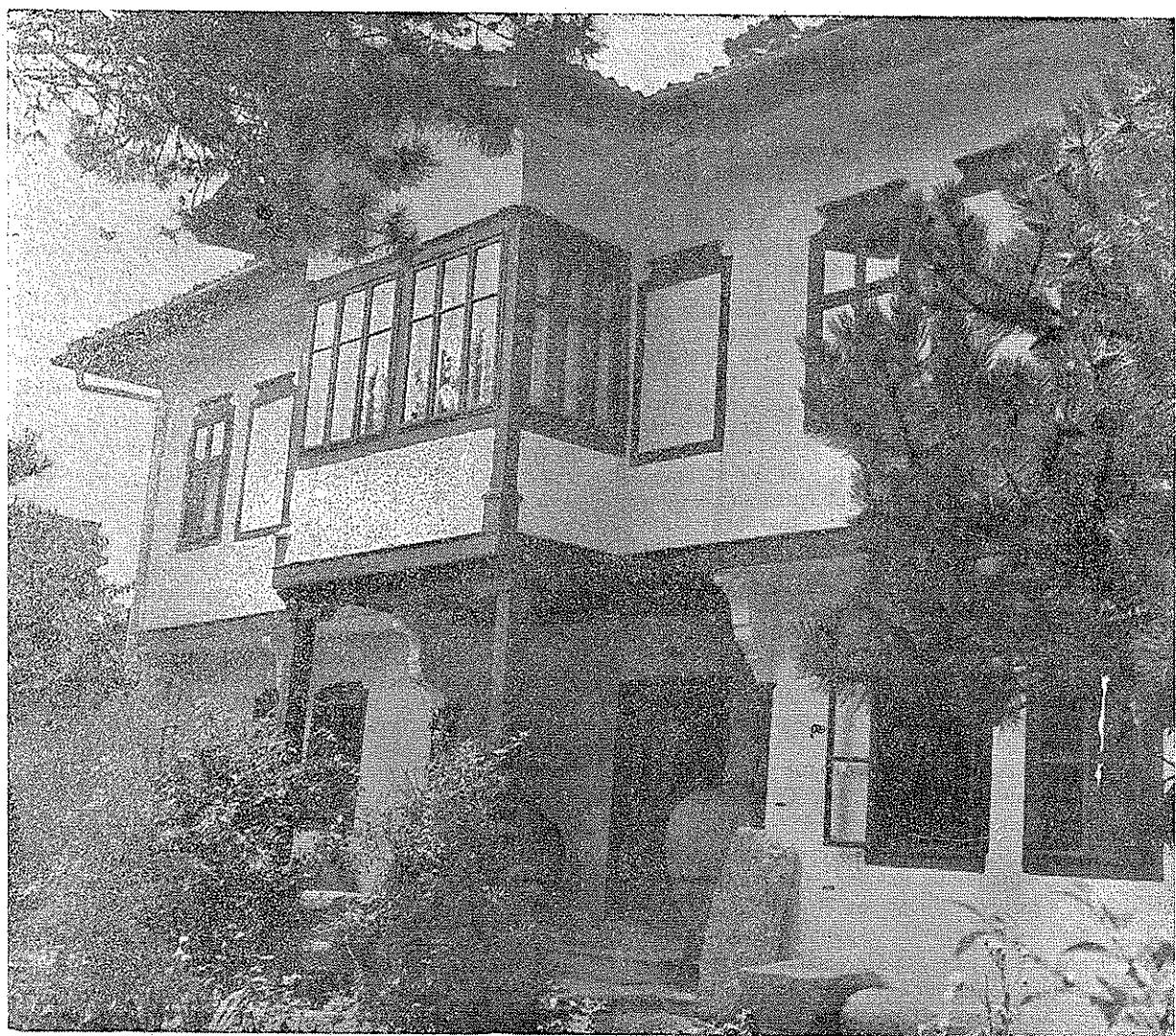
После пензионисања ВЕЉЕ ИВАНОВИЋА, за управника музеја постављен је, 3. марта 1958. године, ЉУБОМИР БАЛИЋ, професор, који се за кратко време свога рада био уклопио у проблематику музеја и својим радом показао видне резултате. После њега долази за управника, 22. новембра 1959. године, ХРАНИСЛАВ РАКИЋ, професор историје, наш познати јавни радник у области историје Народноослободилачког покрета у овом крају.

Стручна библиотека Музеја афирмисала се као богата ризница из разних областима, а посебно историје нашега краја. Она служи као приручна библиотека за стручан персонал и за научну обраду прикупљеног материјала и предмета. Данас библиотека располаже са 1.627. стручних књига и часописа. Стално се богати новим издањима—разменом књига и са другим музејима у земљи или куповином односно откупом старих књига.

Музеј има обилан материјал који говори о прошlostи овога краја и објављује документима који су сведочанство о свим видовима живота народа Лесковца и околине. У музеју налазе се сведочанства о најранијим насељима, о најранијим културама,

насељима у овом крају од најранијих до скрашњих дана. Располаже и документима о борцима за социјална права, за националну и политичку слободу и има добра документација која нам служи за боље разветљавање социјалистичке изградње нашега краја. С тим у вези, као један од битнијих проблема мора се имати у виду: питање још веће друштвене активизације музеја, његовог укључивања у организки живот кружева, његово још присније повезивање са радом других научно-просветних установа, друштвених организација и школа. Тиме се дошло до потребе да се и даље изналазе одговарајући видови координације рада са сродним установама и средином у којој музеј ради и тиме пружи допринос у развијању и јачању социјалистичке мисли и социјализма у општи.

Драгић Станковић

ЗГРАДА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

РАД АРХЕОЛОШКОГ ОДЕЉЕЊА

Народни музеј у Лесковцу обухвата читаву територију лесковачког среза, у чији сastav улази десет општина. Овај терен је јако богат археолошкоисторијским споменицима. Доказ за то је велики број археолошких налазишта разбациних по целој територији овога музеја.

Иако је наш крај врло богат археолошким налазиштима, на археолошком проучавању локалитета није урађено до скоро ништа значајно. Изузев Градца код Злокућана и Царичиног Града код Лебана, који су отворени и испитивани још много раније и испитују се још увек, остала налазишта су била непозната све до недавно.

Тек са оснивањем музеја у Лесковцу можемо рећи да је почeo рад на археолошким испитивањима овога краја. Најпре се приступило системском рекогносцирању терена и прикупљању археолошких предмета случајно нађених на терену. Касније су предузимана и мања археолошка ископавања на неколико локалитета.

Рекогносцирање терена вршено је у неколико махова. Прво рекогносцирање извршено је 1949. године, затим 1951. год., па 1953. год. и последње на траси Ауто-пута 1959. године. Приликом ових рекогносцирања терена утврђено је постојање већег броја археолошких локалитета који су дотле били непознати.

Што се, пак, тиче археолошких ископавања, мањи радови ове врсте предузети су 1952. године у Доњој Слатини на локалитету Гумнице и у Медвеђи. У 1953. години копао је у Малој Грабовници на локалитету Прогон или Чука. 1959. год. вршена су ископавања на траси Ауто-пута, у Братмиловцу и Великој Грабовници, и 1960. год. исто тако на траси Ауто-пута у Малој Копашници.

Археолошка налазишта са територије овога музеја могла би се поделити у три групе: праисторијска, античка и средњевековна.

Праисторијска налазишта: Белановце — локалитет Црквиште или Дуњчики, Братмиловце — локалитет Селиште, Горња Слатина — локалитет Пркљивка, Доње Бријање — локалитет Цунга, Душаново — локалитет Широка Брзда, Конопница — локалитет Сланиште, Лапотинце — локалитет Вртаче—Марјаново Језеро, Мала Грабовница — локалитет Прогон или Чука, Злокућане — локалитет Градац и у непосредној близини локалитет Тијлер, Стубла — локалитет Лоше Плоче, Јарсеново — локалитет Плујевине, Стројковце — локалитет Средња Била, Разгојна — локалитет Селиште, Придворица — локалитет Језеро и др.

Антички локалитети: Власотинце — локалитет код Ђерамидинице, Горњи Присјан, Граданица, Конопница — локалитет Градац, Вучје — локалитет Збежиште, Мала Копашница, Леце, Медвеђа, Ораовица, Орашац, Подримце, Речица — локалитет Манастириште, Скобаљић Град (код Вучја), Сијаринска Бања, Штулац — локалитет Царичин Град, Свињарица у непосредној близини Царичина Града, Злата у Пустој Реци (судећи по остацима, то је био град по величини приближан Царичином Граду) и др.

Средњи век: Бошићац — локалитет Селиште, Винарец, Горње Бријање, — локалитет Крифина, Зеленград (код Вучја), Лапотинце — локалитет Бунариште, Лозане, Леце, Међа, — локалитет Кале, Ораовица — локалитет Црквиште, Орашац, Стројковце, Турековац — локалитет Селиште, Велико Трњане — локалитет Селиште и др.

Прецизније датовање појединих локалитета омогућују и извесни нумизматички налази објављени

у овој књизи у раду Светозара "Душанића", Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу

Истовремено треба нагласити да је о неким локалитетима са терена овога музеја писано и да су у научи доста добро познати. То су Градац код Злокућана и Царичин Град код Лебана.

Археолошки предмети са горе наведених локалитета, нађени приликом рекогносцирања терена или пак при ископавању појединих локалитета, чувају се у Народном музеју у Лесковцу. Тако данас археолошка збирка овог музеја располаже са око 1.820 инвентарисаних предмета било целих или фрагментованих. Од овог броја је само један мали део изложен, а већи смештен у депоу. Број изложених предмета износи 235.

Археолошка збирка располаже са две изложбене просторије. У једној су изложени предмети из праисторије, а у другој из античког периода и средњег века.

Од праисторијских доба у овоме крају за сада је најбоље познато неолитско доба, тако да већи део предмета припада овом добу. Највише је заступљена винчанска култура и то њена друга фаза винчанско-плочничка и старија од ове културне групе старчевачка култура. Материјал ове најстарије неолитске културе код нас потиче углавном из Мале Грабовнице са локалитета Прогон или Чука. На овом локалитету је било једно ископавање мањих размера. Показало се да се ради о једном веома богатом праисторијском налазишту. Од старчевачке културе недостаје за сада сликана керамика. Највише има грубе керамике и то фрагмената судова већих димензија рађених слободном руком од лоше пречишћене земље и дебелих зидова. Слабо су печени тако да им је прелом прне боје. Поред керамике овде су налажени и ретки кипови — статуете карактеристичне за ову културу. Интересантан је и један фрагмент зооморфне вазе у облику рибе. Карактеристична је и појава жртвеника на четири ноге, који су вероватно служили у култне сврхе. Ова култна група позната је у овоме крају и са још других локалитета који су још увек недовољно испитани, као што су Стројковце, Лапотинце, Душаново и др.

Винчанско-плочничка култура позната је у лесковачком крају са већег броја локалита, а нарочито са Градац на коме су вршена систематска ископавања у више махова. Поред материјала винчанско-плочничке културе, овде је констатован и материјал латенске културе, због чега је ово налазиште било стављено у латенски период. Међутим, тек каснијим ископавањима се показало да је дошло до посменеја слојева, услед чега је и настало мешање неолитског и латенског материјала. Сами, пак, налази како керамика тако и пластика говоре да се ради о једном неолитском насељу са спорадичним налазима латенског материјала, који нам говори о кратком задржавању Келта на овом локалитету. Градачки материјал је већим делом публикован, а чува се у Народном музеју у Београду. У лесковачком музеју поред неколико копија статуете има исто тако и неколико оригиналних и нешто фрагментарних керамике. Пластика је, сем на Градцу, позната и на још неким локалитетима од којих су најважнији у Стубли и Доњој Слатини (4).

Међу неолитским материјалом у овом музеју истиче се и неколико лепих камених секира. Поменују се две, једну из Белановца, врло лепо обрађену. На једном крају је заобљена, а на другом мало уздужена и на средини пробушена. Друга је из Доњег Синковца, слична овој из Белановца, само није пробушена.

Култура бронзаног и гвозденог доба још увек је недовољно позната у лесковачком крају, тако да за сада немамо ни један познати локалитет ових култура. Сем латенског материјала који је поред неолитског нађен на Градцу, у музеју се налази и не-

колико случајних налаза ових култура. Такав налаз имамо из Лапотинца, једну посуду са четири хоризонтално постављене дршке (то је вероватно урна), затим фигуру гвозденог јелена из Конопнице и привеске у облику двојне пирамиде, вероватно из истог села. Позната је и једна бакарна секира, нађена на Хисару код Лесковца.

Античко одељење располаже предметима римског и византијског периода. Мада је познато више локалитета римске културе, осим мањих ископавања у Великој Грабовници и Малој Копашици, а чији је материјал још увек у Београду, других радова није било. Оно мало предмета који се налазе у Музеју у Лесковцу су случајни налази на терену. На Хисару код Лесковца је нађено неколико мањих посуда добро очуваних, а у Власотинцу су приликом радова на циглани откопана два римска гроба у којима је било и нешто предмета. Нађена је једна женска руквица од црнога стакла, затим позлаћена фибула, једна лепа амфора висине 49 см., један мали златни привезак. Даље нађено је и више фрагмената стакла, 15 комада новца, фрагменти посуда и више опека.

З1 разлику од римског, византијски период је боље познат захваљујући радовима на познатом византијском налазишту Царичином Граду код Лебана. У науци је Царичин Град добро познат тако да се на њему иешу задржавати. Један део предмета са овога локалитета налази се у Народном музеју у Лесковцу: неколико камених посуда, више примера оружја и оруђа, фрагменти керамике, стакла и кости, фрагмент бронзане статуе и др.

Из овога периода су интересантна и два велика питоса нађена у суседним селима код Сијаринске Бање. Оба ту по свом облику слична, само је један мањи и мало оштећен на ободу. Због своје величине изложени су на улазу у Музеј, под тремом.

Средњи век је врло слабо испитан. У музеју има неколико примера оружја и оруђа. Од оружја бих

поменула један топуз (буздан) са дванаест шилдака, нађен на Зеленграду код Кукачице, затим једна лепо очувана сабља и неколико лепих стрелица срчастог облика, два добро очувана копља и неколико украсних предмета, минијаше и прстене.

Археолошка збирка има и мали лапидаријум смештен под стрехом саме зграде Музеја. Има око тридесетак предмета, из римског и византијског периода и нешто из новијег доба. Од римских је интересантан један надгробни споменик нађен у Малој Копашици приликом просецања пута. На њему је очуван натпис четврте флавијевске легије. Интересантна су и два камена у облику четвртастог стуба са латинским натписом (можда надгробни споменици). Нађени су у Лецу.

Од византијских предмета у лапидаријуму се налазе углавном делови стубова, капители и стабла, нађених на Царичином Граду, у Рудару, Хисару код Лесковца и Злате.

У лапидаријуму се налазе и две надгробне плоче са словенским натписом, војводе Радоње из Бошњаца (XVIII век) и попа Радивоја из Стубле (XVI век).

Десанка Костић

РАД ЕТНОГРАФСКОГ ОДЕЉЕЊА

Етнографско одељење Народног музеја у Лесковцу основано је 1948. године, тј. у време када је основан и Градски музеј. Развитак овог одељења био је веома спор што због скромних материјалних средстава којима се располагало, као и због недостатка стручних лица која би њиме руководила. Данас су многи проблеми задовољавајуће решени, те се и осећа известан напредак у његовом развоју.

Основни циљ Етнографског одељења је да прикаже континуирани еволуциони пут културно-историјског развоја лесковачке средине почев од најстаријих времена до данашњих дана. Из тих разлога пришло се систематском сакупљању и заштити предмета музеолошке вредности, као и активном прикупљању грађе о обичајима и животу наших предака.

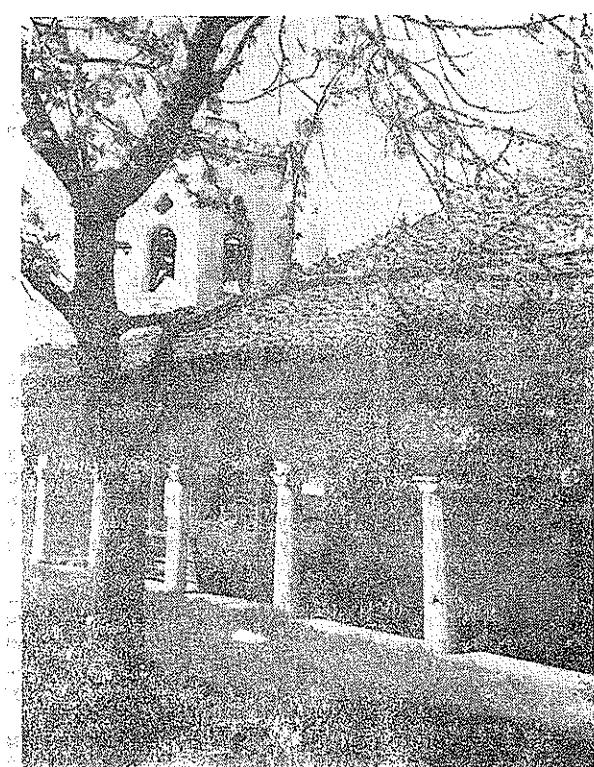
У току последњих неколико година, за релативно кратко време, радом на терену пронађени су и откупљени многи ретки примерци бакарног посуђа, народних инструмената, интересантног накита, дрвног посуђа, као и комплети појединих алатака лесковачких занатлија. Тиме су многи предмети вредни пажње враћени „у живот“ и сачувани од пропадања и заборава.

За сада Етнографско одељење располаже појединачним аљетцима као и извесним комплетима градске и сеоске ношње, која је специфична за овај крај Међу најинтересантнијим примерцима видио место заузима мушки и женски дрнотравска ношња као и српска грађанска ношња. Захваљујући помоћи Етнографског музеја из Београда добивене су лутке — манекени, као и витрине, тако да је слика народне одеће у потпуњену.

Прикупљени предмети су у већини случајева откупљени из средстава која су предвиђена за ову сврху, изузев неких који су на поклон добивени.

У циљу лакшег и бржег сналажења, као и постизања прегледности експоната сви су предмети унети у главну књигу инвентара, са свим подацима о њиховом прибављању. Формирана је и картотека етнографских предмета, тако што је сваком специјалном картону приложена и слика са описом предмета.

Због недостатка изложбеног простора, као и недесности зграде, многи занимљиви предмети налазе

СТАРА ЛЕСКОВАЧКА ЦРКВА

се смештени у депоу. Сам депо представља проблем, јер је и он неподесан за те сврхе.

С обзиром на то да је новим наставним пла-
ном и програмом у основним и средњим школама
уведен предмет „познавање мого завичаја“, сарадња
између музеја, као културне установе, и школа била
је у току године врло присна и корисна. Ученици
свих школа из града и оближњих села, по неколико
пута посетили су колективно и појединачно Етно-
графско одељење и, на „самом извору“, упознали се
са многим питањима која су их интересовала.

Етнографско одељење пружило је помоћ и око
организовања школских изложби „Лесковац јуче и
данас“.

У циљу сликовитог приказивања прошлости ле-
сковачког краја, при Етнографском одељењу форми-
рана је током ове године фотолабораторија. Једно-
годишња практика указала је на њену неопходност, јер
су снимљени многи занимљиви објекти који време-
ном нестају, уступајући место новоградњама. Успели
фотоси документовано приказују споменичке вредно-
сти значајних објеката, затим њихов стил, степен о-
чуваности и упропашћености, као и време када су
грађени.

У току године израђене су многе разгледнице
споменика културе и стављене на располагање по-
сетиоцима.

И поред чињенице да је њено постојање веома
корисно, због сужених финансијских могућности, до-
ведено је у питање активније деловање ове фото-
лабораторије.

С обзиром на то да је Лесковац познат по за-
натима од којих многи нису обрађени, пришло се
њиховом систематском обрађивању. То је такође је-
дан од најважнијих задатака Етнографског одељења.

Радмила Стојановић

РАД МУЗЕЈА РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ И ЊЕГОВЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

1. маја 1948. год. основан је у Лесковцу комплексан музеј са археолошком, етнографском и нумизматичном збирком под називом Градски народни музеј Лесковац. 29. новембра исте године при томе музеју оснива се Одељење НОБ-а које носи назив Музеј НОБ-а, а у међувремену оснива се и Одељење радничког покрета које представља посебан музеј. Тако су у Лесковцу формирани три музеја са једном управом. Разумљиво да ти музеји нису могли да функционишу као научне установе, јер у њима до јуна 1959. год није било ни једног музејског стручњака. Музеји су у ствари били сталне изложбене збирке за грађанство. У њима се, у организацијој структури, све до прошле године ништа није мењало. Захваљујући вредном управнику В. Ивановићу, који је пре две године пензионисан, сва ова одељења имала су обиље материјала, али с обзиром на то да је он био сам није могао сва тај материјал да инвентарише, препарира, конзервира, а да не говоримо о научној обради докумената.

С обзиром на то да је Музеј радничког покрета био смештен у згради која је била влажна и која није одговарала музеолошким принципима, решено је 1959. године да се то одељење премести у Музеј НОБ-а (одељење), а како је у њему био ограничен изложбени простор експонати из овога одељења нису могли да буду изложени. Музеј НОБ-а или, боље речено, одељење смештено је у једној приватној кући са ограниченим изложбеним простором, без просторија које би служиле за рад. То је прва тешкоћа у

раду ове установе која у овим условима не може да постане научна установа. Због тога је прошле године одлучено да се гради спомен-музеј, у коме би се сместило Одељење радничког покрета и музеј НОБ-а, под називом „Спомен-музеј револуције“.

Иако је било тешкоћа у раду услед недостатка сарадника и мањег особља (управник је био и кустос, административац, руководилац установе итд.) ипак морамо рећи да постигнути резултати у протеклом периоду потврђују оправданост оснивања Одељења радничког покрета и народне револуције лесковачког среза.

Велике револуционарне акције које је спроведио пролетаријат Лесковца и околине представљају највећи део материјала који се налази у Одељењу радничког покрета и народне револуције, а то је огромно културно-историјско-богатство и сведочанство о генерацијама које су по цену највећих жртава и изпора, под вођством Социјалистичке демократске и Комунистичке партије, учиниле тај период историје наших народа најзначајнијим за њихов даљи развој и увеличали развигат нашу земљу.

Чињеница је да документација о тој генерацији заузима најзначајније место у музеју и његовим збиркама и депоима и да, с друге стране, многи преви-
вели борци који су изнели терет револуције (заједно са новим снагама које израстају) одлучујуће делују у изградњи социјализма.

Све то говори о ванредној друштвеној улоги музеја и његовој многострукој вези са животом.

Основна тематика-концепција Одељења РП и НР

Одељење радничког покрета и народне револуције лесковачког среза обухвата три врло интересантна, али данас још недовољно изучена револуционарна историјска раздобља: раднички покрет од 1903 — 1918, револуционарни период између два рата — срд 1918 — 1941, и народну револуцију на подручју лесковачког среза, као део револуционарног покрета народа Југославије.

Раднички покрет од 1903 — 1914. проучио је наш земљак др Сергије Димитријевић, али његов рад, од несумњивог научног интереса, није приступачан широкој јавности, а поготово омладини.

Предреволуционарни период између два рата покушао је да обради Димитрије Кулдић у књизи „Како смо то учинили“, али његов покушај није у потпуности успео.

На научном истраживању периода народне револуције и народнослободилачке борбе савиљно се ради последњих година. Какви ће се резултати постићи показаће се кад ти радови буду објављени.

Социјалистичка мисао у Лесковцу се јавља крајем XIX века, а тиме почиње и историјска тематика музеја.

Раднички покрет до првог светског рата испуњен је организовањем Социјалистичке демократске партије, учешћем у првомајским прославама, штрајковима радника свих струка итд. Одељење радничког покрета и народне револуције из овог периода има велики број фотографија, прогласа, листака итд.

Предреволуционарни период између два рата испуњен је широком активношћу КП на подручју лесковачког среза. У време оснивања КП у Лесковцу су се нарочито истичали по својој активности чланови Социјалистичке демократске партије и други револуционарно расположени људи.

Повезаност Партије са широким народним ма-
сама манифестиовала се кроз масовне политичке збо-
рове. Нарочито се истиче збор из овога периода
који је одржан 1938. године у дворишту хотела „Зла-

ти праг", затим у Медвеђи, Бојнику и другим местима, на којима су комунисти иступали са паролом: „За хлеб, мир и слободу", противу фашизма итд.

Затим у овоме периоду одржавани су велики револуционарни штрајкови кројачких, берберских, типографских и других радника, а нарочито су били познати штрајкови текстилних радника у Лесковцу.

Успех ових штрајкова, гледан из аспекта револуционарног, класног васпитања радника, био је велики па је утолико значајнија историјска аргументација о доследном свестраном револуционарном току борбе КПЈ у то време. Та аргументација чува се у музеју.

Први дани фашистичке окупације донели су тешке злочине и страдања нашем народу. Непријатељ је, одмах по дојаску у земљу, почео да ангажује домаће издајнике за борбу против сопственог народа.

Због тога КПЈ одлучно захтева од својих чланова да припремају народ на борбу против зла што га је проузроковао рат и окупација. Одлуком ЦК КПЈ на саветовању у Загребу маја 1941. године ЦК КПЈ је одредио задатке комуниста.

Одмах после напада Немачке на СССР с обзиром на то да је Партија од априлске катастрофе припремила чланство и СКОЈ и све поштене и рођељубиве синове за борбу противу окупатора, акција је почела већ у јулу 1941. године у Лесковцу и то; палиле су се и квислиншке новине, упаљено је 10.000. — спонсова пишенице у Мири, бацање је шмирга песак у осовине немачких возова, паљене су композиције са сеном, запаљено је сено у парку Девет Јуловића од стране групе скојеваца под руководством Славка Златановића, рушили су се путокази итд. ОК издаје проглас већ крајем јула и позива на борбу противу окупатора, тако да се већ 10. августа формира и Кукавички партизански одред, који је касније добио назив Лесковачки, на планини Кукавице. Већ у августу почеле су и оружане акције у овом крају.

За такав развитак ослободилачког партизанског рата ванредан историјски значај имале су одлуке ОК-а КПЈ донете на саветовању одржаном у Братмиловцу 22. јула 1941. године. Тако је у лесковачком округу од 1941 — 1942. године постојала перманентна борба противу окупатора и домаћих издајника, јер се у 1941. год. формирају три опреда и то Лесковачки 10. августа, Бабички 12. септембра и Јабланички 21. октобра. Затим у многим селима формирају се НОО на ослобођеној и неослобођеној територији. У 1942. год. формирају се многе међусеоске партијске организације, воде се храбре борбе, тако да се већ у 1943. години формира Први јужноморавски одред, затим Други, а потом се формира и Јужноморавска бригада, стварају се рејонски комитети, учвршују се партијске организације, проширује се мрежа друштвених организација, ствара се СНОО за Пусту Реку, а крајем 1943. год ствара се и Окружни НОО. Тако се већ у 1944. години, поред бригада, стварају и дивизије. Већ 21. маја створена је 21. дивизија, а затим и остale. У 1944. год. НОР на овоме подручју је тако ојачао да многе организоване акције непријатеља нису могле да угуше покрет. Већ у другој половини 1944. год. ослобођено је више места, као и прва варошица у Србији — Лебане, а већ у октобру ослобођен је и Лесковац.

Систематске збирке

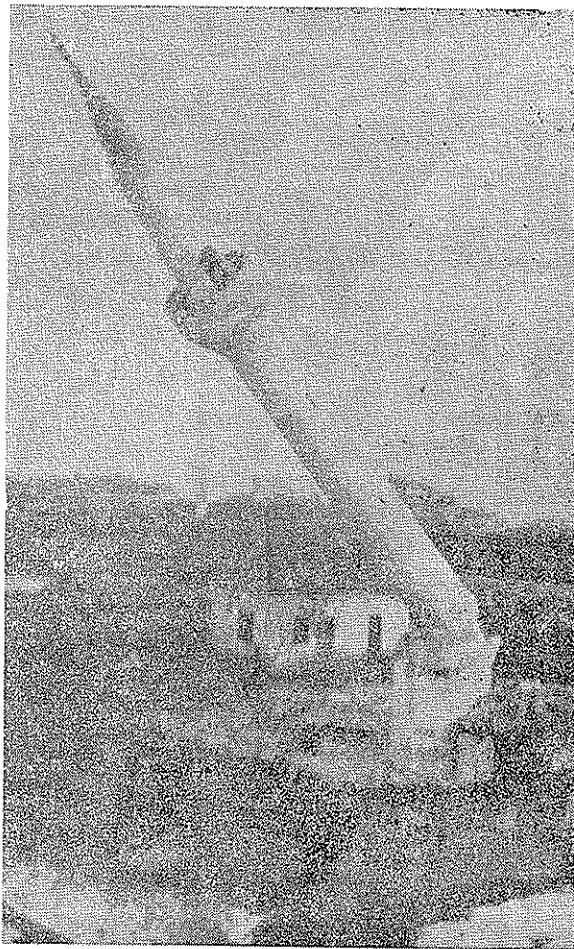
За хронолошку и рељефну илустрацију основних и карактеристичних догађаја за сва три револуционарна периода музеј поседује приличну збирку историјски врло значајног и по облику различитог материјала.

Из радничког покрета пре 1918. год. музеј поседује велики број фотографија, прогласа и разног

другог материјала. Сав овај материјал приказује снагу и масовност покрета.

О предреволуционарном периоду између два рата музеј поседује велики број фотографија и неколико прогласа. Нарочито су интересантне слике из овога периода које приказују масовне и снажне штрајкове лесковачког пролетаријата нарочито од 1936. до 1940. год. Архивски материјал о НО рату и народној револуцији срећен је тематски у фасциклима којих музеј има око 60. Гро материјала из овога периода су фотографије, а постоји и други материјал као што је партијска техника, оружје и разни други предмети. У срећивању материјала из Музеја НОБа помогао је Срески одбор Савеза бораца.

Из овога периода музеј има и прве бројеве „Младог антифашисте“ и „Младог борца“ (омладинске листове који су излазили на љашој слободној територији).

ЛЕСКОВАЧКА ТУРСКА ЦАМИЈА, ПОДИГНУТА 1517. ГОДИНЕ У ЧАСТ БАЈАЗИТА КОЈИ ЈЕ, ПО ПРЕДАЊУ, ПОСЛЕ КОСОСКЕ БИТКЕ ПРОШАО КРОЗ ЛЕСКОВАЦ, У ТРЕНАУТКУ РУШЕЊА 1942. ГОДИНЕ "ОД СТРАНЕ НЕМАЦА".

СНИМАК ЈЕ НЕПОЗНАТОГ НЕМЦА, А ЧУВА ГА ДРАГ. М. ЂОРЂЕВИЋ КОМЕ ГА ЈЕ ПРЕДАО БОШКО КАПИСАЗОВИЋ.

Стална изложба — главни задатак музеја

Многи музеји који су у формирању или су већ сада формирани нису могли одмах да поставе сталну изложбу у музеју. Међутим, иако музеј материјално дosta слабо стоји, одмах је при његовом формирању уређена стална изложба.

Поставља се се питање: да ли та изложба одговара музеолошким принципима или не? У сваком случају не одговара, јер музеј нема просторије које би одговарале музеолошким принципима, а то је основна и полазна база. Због тога, када музеј поставља сталну изложбу у новој згради која се гради за те сврхе, о свему томе се мора водити рачуна, јер стална изложба у музеју је главни задатак оних који раде у њему.

Да би се све ово постигло и да би се одобрили стереотипног начина излагања у музеју мора бити отворено место за уметника и архитекту, поред висококвалификованог кадра (историчара, професора књижевности, историчара уметности и других), јер само са оваквим кадром припремање сталне изложбе могло би да буде на вишем, односно неопходном нивоу.

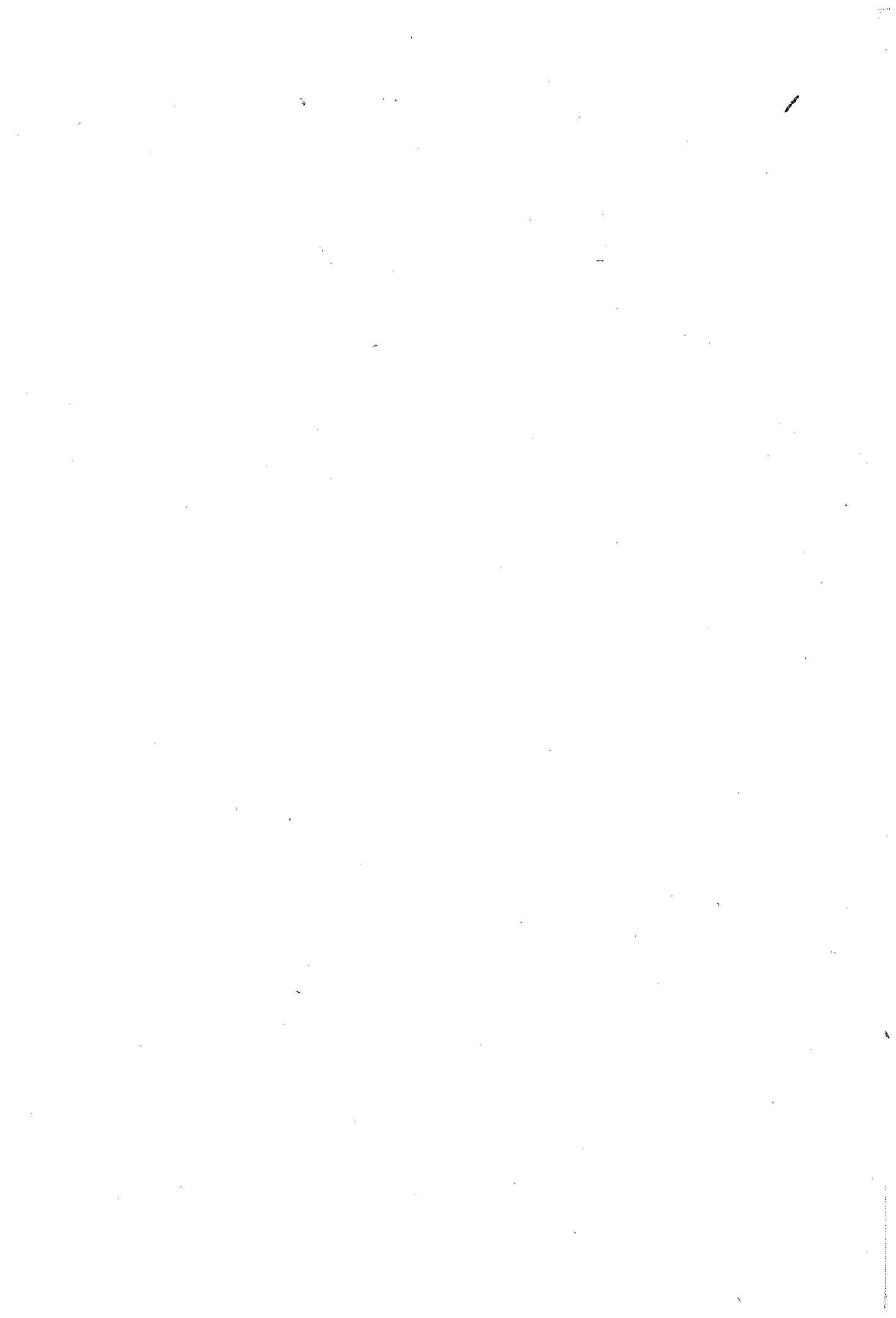
Сматрамо да сви ови стручњаци који су потребни музеју, да би извршили свој основни задатак, морају да се сроде с револуцијом. Ако им револуција постане близка они ће моћи да прикажу будућим генерацијама нову најсветлију епопеју на начин достојан величине борбе и жртава које су у њој паде.

Музеј не би смео да се задржи само на периоду до 1945. год. Свакако му предстоји да сређује, чува и излаже историјску документацију о изградњи социјализма на подручју данашњег лесковачког среза.

Х. Р.

САРАДНИЦИ У ОВОЈ КЊИЗИ

Светозар Ст. Душанић, директор Централног црквеног музеја у Београду
Драгутин М. Ђорђевић, свештеник из Лесковца
Станко Ђорђевић, професор Економске школе у Лесковцу
Јован В. Јовановић, адвокат из Лесковца
Десанка Костић, кустос Народног музеја у Лесковцу
Светозар Крстић, народни посланик
Мирољуб Лешетицки, директор Ниске музичке школе у Лесковцу
Стојан Николић, народни посланик
Христијан Ракић, управник Народног музеја у Лесковцу
Добрилоје С. Раичић, наставник Основне школе у Грделици
Драгић Станковић, јавни правобранилац Народног одбора лесковачког среза
Радмила Стојановић, кустос Народног музеја у Лесковцу
Др Владимира Стојанчевић, научни сарадник Историјског института САН
Др Миленко Филиповић, професор Универзитета у Сарајеву

С А Д Р Ж А Ј

	Стр.
Реч редакционог одбора	5
Др Владимир Стојанчевић, Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кне- жинску самоуправу у периоду првог српског устанка	6
Мил. С. Филиповић, Етнолошке белешке из Пусте Реке	13
Добривоје С. Ранчић, Друмски ханови Грделице и Грделичке Клисуре	17
Јован В. Јовановић, Из историје аграрне својине у Лесковачком поречју	28
Драгутин М. Ђорђевић, Дуборезац Заша Димитријевић и његово дело у Вла- сотинцу и Лесковцу	23
Станко Ђорђевић и Хранислав Ракић, Печењевце преуз ослобођење од Турака	37
Стојан Николић, Народноослободилачка борба у лесковачком крају у 1941. години	43
Светозар Крстић, Рађање и развој народне власти у лесковачком округу	63
Хранислав Ракић и Станко Ђорђевић, Ликови чланова гимназијског руковод- ства СКОЈ-а	71
Хранислав Ракић, Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1941. години	83
Светозар Душанић, Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу	93
Мил. С. Филиповић, Прилози познавању народног живота у Лесковачкој Морави	101
Драг. М. Ђорђевић, Хајдуци Миљко Бојкић из Разгојне и Белота из Црковнице	108
Драг. М. Ђорђевић, Рукописни Требник цркве у Медвеђи	113
Радмила Стојановић, Папуџијски занат у Лесковцу	115
Мирослав Лешетицки, Сплет народних песама из лесковачког краја	124
РАД НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ	
Оснивање, развој и перспективе — Драгић Станковић	131
Рад Археолошког одељења — Десанка Костић	136
Рад Етнографског одељења — Радмила Стојановић	137
Рад Музеја радничког покрета и народне револуције и његове перспек- тиве — Х. Р.	138
Сарадници у овој књизи	141

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК I

Издaje
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ
Одговорни уредник Хранислав Ракић

* * *

Рукопис предат у штампу 15. октобра 1961. Штампање завршено 15. фебруара 1962.
године у штампарији "Новинско—издавачког предузећа „Наша реч“ у Лесковцу.
Штампаних табака 18.

* * *

Насловна страна Јован Поповић
Фотографије Фрањо Фелдхамер
Остали снимци из архиве Народног музеја у Лесковцу и приватних збирки.

И С П Р А В К Е

Како је често било немогуће извршити ревизију текста, пот-
крадле су се извесне коректорске омашке од којих неке на овом месту
исправљамо. Молимо читаоце да ово уваже.

стр.	стубац	ред	стоји	треба
11.	II	фуснота ²	крајински	крајинским
28.	I	11. одозго	8	20
28.	II	15. одоздо	село	седло
28.	II	9. одоздо	краја	крака
31.	II	5. одоздо	теренима	теретима
38.	II	24. одоздо	викад	никад
40.	I	21. одоздо	Дудеја	Дугеја
64.	II	23. одозго	Грбића	Грубача
74.	II	5. одозго	Бранислав	Бранислава
75.	I	29. одозго	железнички	гвоздени
75.	I	39. одозго	борбама	борбама
75.	II	22. одозго	међу нема	међу нама нема
75.	II	26. одозго	његова	њихова

